A Text-Critical Study of Arjunamiśra's Commentary *Bhāratārthadīpikā* on *Rājadharma* of the *Vaiyāsika-Mahābhārata*

Thesis Submitted for the award of the degree of
Doctor of Philosophy (PhD) in Arts

Submitted by

Arup Ghosh

Under the Supervision of

Prof. Dr. Debarchana Sarkar

Former Professor, Dept. of Sanskrit,

Jadavpur University

Department of Sanskrit

Faculty of Arts,

Jadavpur University

Kolkata - 700032

2025

CERTIFICATE

<u>Certified that the Thesis entitled</u>

A Text-Critical Study of Arjunamiśra's Commentary *Bhāratārthadīpikā* on *Rājadharma* of the *Vaiyāsika-Mahābhārata*, submitted by me for the award of the Degree of Doctor of Philosophy in Arts at Jadavpur University is based upon my work carried out under the supervision of **Dr. Debarchana Sarkar**, Former Professor, Department of Sanskrit, Jadavpur University and that neither this thesis nor any part of it has been submitted before for any degree or diploma anywhere/elsewhere.

Countersigned by the Supervisor

Debarchana Sarkar

Dated: 15.09.2025

Candidate:

Arup Ghosh

Dated: 15.09.2025

A Text-Critical Study of Arjunamiśra's Commentary Bhāratārthadīpikā on Rājadharma of the Vaiyāsika-Mahābhārata

ORIGINALITY REPORT

1%

SIMILARITY INDEX

PRIMARY SOURCES

1	archive.org Internet	128 words — < 1%
2	ia601900.us.archive.org Internet	25 words — < 1%
3	Timothy Cahill. "An Annotated Bibliography of the Alaṃkāraśāstra", Brill, 2001 Crossref	24 words — < 1%
4	en.wikipedia.org Internet	20 words — < 1%
5	ia804703.us.archive.org Internet	17 words — < 1%
6	core.ac.uk Internet	9 words — < 1%
7	dn790008.ca.archive.org Internet	9 words — < 1%
8	ia601901.us.archive.org Internet	9 words — < 1%
9	ia800203.us.archive.org Internet	9 words — < 1%

10	www.dtic.mil Internet	9 words — < 1%
11	Peter Bisschop. " Invoking the Powers that Be: The 's Mahāśānti Mantra ", South Asian Studies, 2014 Crossref	8 words — < 1%
12	ROSALIND O'HANLON. "Letters Home: Banaras pandits and the Maratha regions in early modern India", Modern Asian Studies, 2009 Crossref	8 words — < 1%
13	Vishwa Adluri, Joydeep Bagchee. "Argument and Design: The Unity of the Mahābhārata", Brill, 2016 Crossref	8 words — < 1%
14	dcl.umn.edu Internet	8 words — < 1%
15	ia600907.us.archive.org Internet	8 words — < 1%
16	ia903403.us.archive.org Internet	8 words — < 1%
17	research.library.mun.ca Internet	8 words — < 1%
18	www.asiainstitutetorino.it Internet	8 words — < 1%
19	www.cambridge.org Internet	8 words — < 1%
20	www.escholar.manchester.ac.uk Internet	8 words — < 1%

21 Rupa Mahanti. "Chapter 2 Governance Evolution and Basic Concepts", Springer Science and Business Media LLC, 2021 — 7 words — < 1%
Crossref

22 Jahnavi Bidnur, Chinmay Dharurkar. "Prayojana and Phala: Reception of the Mahābhārata Through Its Commentaries", Old World: Journal of Ancient Africa and Eurasia, 2024 — 6 words — < 1%
Crossref

23 Venkatkrishnan, Anand. "Mimam&dotbelow;sa, Vedanta, and the Bhakti movement.", Proquest, 2015. — 6 words — < 1%
ProQuest

EXCLUDE QUOTES	ON	EXCLUDE SOURCES	OFF
EXCLUDE BIBLIOGRAPHY	ON	EXCLUDE MATCHES	OFF

Acknowledgement

It is with profound satisfaction and joy that I witness the realization of a long-held aspiration. When I enrolled at Jadavpur University in 2018, I nurtured the earnest ambition to pursue a PhD at this esteemed institution. Following the successful completion of my Postgraduate and MPhil degrees, I was privileged to be admitted to the doctoral programme — a milestone for which I remain deeply grateful to the University.

Throughout this academic journey, I have been guided and mentored by my respected supervisor, Professor Dr. Debarchana Sarkar, whose intellectual insight and unwavering support have been instrumental in shaping my research. I consider it a great blessing to have pursued my doctoral studies under her guidance. Her contribution to the selection of my dissertation topic was especially invaluable; as a novice researcher, I would have found it difficult to independently identify such a pertinent and rich area of inquiry.

As a research scholar in Sanskrit, I had the rare opportunity to edit an unpublished commentary on the *Mahābhārata*, attributed to Kṛṣṇa-Dvaipāyana-Vedavyāsa, widely recognized as the *Vaiyāsika-Mahābhārata* (VMbh). My dissertation, entitled *A Text-Critical Study of Arjunamiśra's Commentary Bhāratārthadīpikā on Rājadharma of the Vaiyāsika-Mahābhārata*, focuses on the concept of *Rājadharma* — its classifications, significance, and implications within the context of ancient Indian society and literature.

Within the *Śāntiparvan* of the VMbh, the *Rājadharma* section alone comprises approximately 6543 verses. This extensive discourse includes an unpublished commentary by Arjunamiśra, a scholar from Varendrabhūmi in Bengal. A significant part of my research involved editing this commentary and investigating Arjunamiśra's scholarly contributions, despite the notable scarcity of prior academic work in this area.

The critical methodology and philological rigour essential for such work were imparted to me through the guidance of Prof. Dr. Debarchana Sarkar and Prof. Dr. Ratna Basu, to whom I owe my deepest appreciation. Their mentorship and encouragement enabled me to locate and utilize key source materials for my research.

I extend my sincere gratitude to Prof. Dr. Ashok Kumar Mahata, Head of the Department of Sanskrit, for his support and cooperation. I am also thankful to the RAC members, Prof. Dr. Sanjit Kumar Sadhukhan and Prof. Dr. Shiuli Basu, for their constructive feedback and scholarly guidance. My heartfelt thanks go to Prof. Dr. Rabindranath Bhattacharyya, former Professor, Chandernagore Govt. College, Prof. Dr. Tapati Mukherjee, former Vice-Chancellor, Sidho-Kanho-Birsha University and to Shri Somnath Chakraborty, a distinguished Sanskrit researcher, for their invaluable assistance throughout my research.

I am thankful to the Howrah Sanskrit Sahitya Samaj (HSSS) authorities for granting me access to the primary manuscript. I also acknowledge the support of The Sanskrit College and University, which provided access to an additional manuscript crucial to my work.

My gratitude extends to the faculty and staff of the Department of Sanskrit, Jadavpur University, for their continual assistance. I am particularly indebted to the Calcutta University Manuscript Resource Centre (CUMRC), under the leadership of Prof. Dr. Ratna Basu, for facilitating my access to a wide array of manuscript catalogues from both prominent and lesser-known repositories across West Bengal. These resources, along with catalogues from prestigious Oriental research institutions and rare publications — including the latest volumes of the *New Catalogus Catalogorum* (NCC) — were instrumental in shaping the higher critical aspects of this study.

I am also grateful to the librarian and staff of the Departmental Library, Jadavpur University, for their cooperation and support.

Finally, I express my deepest gratitude to my parents, wife, friends, and all well-wishers whose encouragement, patience, and support were vital to the completion of this research.

Contents

Pages

Acknowledgement **1-3**

Contents **4-5**

Abbreviations Used **6-7**

Chapter 1

Introduction: The Higher Criticism

1.0. Aim and object **8-9**

1.1. The *Vaiyāsika-Mahābhārata* and its Commentaries **10-32**

1.1.0. The *Vaiyāsika-Mahābhārata*

1.1.1. The Extent of the VMbh

1.1.2. The Special Features of the *Śāntiparvan* of the VMbh

1.1.3. Textual Extent and Content of *Rājadharma*

1.1.4. The Type and Style of Arjunamiśra's Commentary

1.1.5. A Brief Overview on the Commentaries and their Authors

1.2. An Overview of Arjunamiśra and his Commentary *Bhāratārthadīpikā* on *Vaiyāsika-Mahābhārata*. **33-42**

1.2.0. Arjunamiśra the Commentator and his Commentary

1.2.1. Arjunamiśra's Position in the Commentary Literature of the VMbh

1.2.2. Recent Works on Arjunamiśra

1.3. Description of the Mss. **43-47**

1.3.0. The Mss. of the BhDī

1.3.1. The Record of the NCC

1.3.2. Observation

1.4. Editing Principles **48-53**

1.4.0. Signs and Symbols

1.4.1. Submission

Chapter 2 54-119

Text-Critical Edition of *Bhāratārthadīpikā* on *Rājadharma* of the *Vaiyāsika-Mahābhārata*.

Chapter 3 120-153

***Rājadharma* in the *Vaiyāsika-Mahābhārata* and in the *Manusaṁhitā*.**

Appendix I 154-160

Appendix II 161-193

Glossary of Lemma

Appendix III 194-207

Photos of Mss. Folia

Reference Bibliography 208-212

Abbreviations Used

BB	Biswabani Prakashani
BCE	Before Common Era
BhDī	*Bhāratārthadīpikā*
BORI	Bhandarkar Oriental Research Institute
CC	*Catalogus Catalogorum*
CE	Common Era
CSL	*A Companion to Sanskrit Literature*
CUMRC	Calcutta University Manuscript Resource Centre
Des. Cat.	*Descriptive Catalogue*
Ed.	Editor / Edition
Enl.	Enlarged
F / f	Folio / folio
f.n.	Footnote
HSSS	Howrah Sanskrit Sahitya Samaj
Intro	Introduction
MLBD	Motilal Banarsidass
MS	*Manusaṁhitā*
Ms. / ms.	Manuscript / manuscript
Mss. / mss.	Manuscripts / manuscripts
NCC	*New Catalogus Catalogorum*
NMM	National Mission for Manuscripts
P. / p.	Page / page
Pp. / pp.	Pages / pages

Rev. / rev.	Revised
Rpt. / rpt.	Reprint / reprint
SKD	*Śabdakalpadruma*
BVK	*Bāṁlā-Viśvakoṣa*
ŚP	*Śāntiparvan*
Trans.	Translation
VMbh	*Vaiyāsika-Mahābhārata*
Vol.	Volume

Chapter 1

Introduction: The Higher Criticism

1.0. Aim and Object

This doctoral research is centered on preparing a text-critical edition of an unpublished commentary by Arjunamiśra on the *Rājadharma* section of the VMbh. The commentary, primarily titled *Bhāratārthadīpikā*, is also known by alternate names including *Bhāratārthapradīpikā*, *Mahābhāratārthadīpikā*, *Mahābhāratapradīpikā, Mahābhāratārthapra-dīpikā*, *Bhāratasaṁgrahadīpikā*, *Mahābhāratārthasaṁgrahadīpikā*, *Bhāratabhāvārthadīpikā* and *Mahābhāratabhāvārthasaṁgrahadīpikā*.

Arjunamiśra, an early and relatively unexplored commentator on the VMbh, has received little scholarly attention, and his commentary on the *Rājadharma* section remains unpublished. To date, two manuscripts of this work have been identified, neither of which is recorded in the *New Catalogus Catalogorum* (NCC). One manuscript, bearing accession number 1114/5, is held by the Howrah Sanskrit Sahitya Samaj and has been catalogued by CUMRC/NMM. The second manuscript, having accession number 1994, is preserved in the collection of The Sanskrit College and University. Both manuscripts are described in detail in Chapter 1, Section 1.3 of the thesis.

Among known VMbh commentators, Haridāsa-Siddhāntavāgīśa stands out for his renowned commentary *Bhāratakaumudī*. In contrast, Arjunamiśra, originating from Varendrabhūmi in Bengal, remains a

lesser-known but significant Bengali commentator whose work predates Haridāsa's by nearly five centuries. Because Arjunamiśra’s commentary is yet to be published, it remains largely unfamiliar to scholars and readers alike.

A critical edition of *Bhāratārthadīpikā* (BhDī) is thus a vital scholarly endeavor, contributing not only to the study of the VMbh but also to the broader understanding of Bengal’s literary and cultural history. This research aims to make Arjunamiśra’s work accessible to a wider audience through the reconstruction of the text based on the two extant manuscripts.

1.1. The *Vaiyāsika-Mahābhārata* and its Commentaries

1.1.0. The *Vaiyāsika-Mahābhārata*

The VMbh, traditionally attributed to the sage Vyāsa, stands as one of the most significant literary compositions of ancient India and is regarded as the greatest epic of the subcontinent. Designated as *itihāsa*, a Sanskrit term etymologically derived from *iti ha āsa* ('thus indeed it was'), the VMbh occupies a singular position within world literature due to its vast scale and enduring cultural impact. This text comprises approximately 100,000 verses across eighteen major sections (*parvans*), which are:

> (1) *Ādi* (2) *Sabhā* (3) *Vana* (4) *Virāṭa* (5) *Udyoga* (6) *Bhīṣma* (7) *Droṇa* (8) *Karṇa* (9) *Śalya* (10) *Sauptika* (11) *Strī* (12) *Śānti* (13) *Anuśāsana* (14) *Āśvamedhika* (15) *Āśramavāsika* (16) *Mauṣala* (17) *Mahāprasthānika* and (18) *Svargārohaṇa*.

The text also includes a supplementary volume known as the *Harivaṁśa*. Though its internal *anukramaṇikā* (index) refers to a structure of one hundred *parvans*, the text's layered and composite nature indicates a long process of growth and redaction, as evidenced by the existence of multiple recensions.

Scholarly traditions trace the origins of the VMbh to oral narratives concerning the dynastic conflict between the Kauravas and the Pāṇḍavas. These were initially transmitted by Sūtas, professional bards attached to royal courts. According to Indian tradition, the first formal compilation of this narrative was undertaken by Vyāsa at the onset of the Kaliyuga. This early version, comprising 8,800 verses, was known as *Jaya*. Vyāsa is said to have transmitted this text to his son Śuka and to the sage Vaiśampāyana. The latter expanded the narrative into a 24,000-verse

version known as the *Bhāratasaṁhitā*, which he recited to King Janamejaya, the grandson of Arjuna, during the *Sarpa-satra* (snake sacrifice).

Subsequently, the bard Sauti Ugraśravas, having received this expanded version from his father Lomaharṣaṇa, made further additions and revisions. His recension, which survives as the extant VMbh comprises roughly 1,00,000 verses. Thus, the VMbh in its present form is a palimpsest composition, synthesized over multiple centuries, drawing upon diverse literary, religious, and cultural traditions.

The epic is known by several titles, including *Jayasaṁhitā*, *Bhāratasaṁhitā*, *Śatasāhasrī-saṁhitā*, *Pañcama-Veda*, *Kārṣṇaveda*, and *Itihāsa*. References to these various appellations appear within the text itself (cf. VMbh 1.1.1; 1.1.61). Additionally, the *Bhaviṣya-Purāṇa* refers to the VMbh as both the *Pañcama-veda* (the 'fifth Veda') and the *Kārṣṇaveda*.

Within the broader corpus of classical Sanskrit literature, the VMbh has served as a foundational reservoir of narrative motifs (*itivṛtta*), inspiring countless poetic works (*kāvya*) across genres and time periods. Its rich aesthetic and emotional dimensions (*rasa*) have enabled successive generations of writers and artists to adapt its themes in novel and contextually meaningful ways. Consequently, the VMbh has remained an inexhaustible source of literary and philosophical engagement throughout Indian intellectual history.

The continued impact of the VMbh is evident in its numerous regional translations (notably in Bengali), extensive Sanskrit commentaries, and modern scholarly interpretations, especially during the 20th century. Moreover, the dramatization and performance of its episodes in various

Indian languages — on stage, in cinema, and on television — underscore its ongoing relevance and adaptability within both national and global cultural spheres.

1.1.1. The Extent of the VMbh

The Critical Edition of the VMbh, prepared by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, provides a comprehensive account of these divisions, identifying and detailing the titles of all one hundred *upaparvans* (sub-books or sub-*parvans*) with scholarly precision. These are as follows.

1. *Anukramaṇikāparvan,* 2. *Parvasaṁgrahaparvan,*

3. *Pauṣyaparvan,* 4. *Paulomaparvan,*5. *Āstikaparvan,*

6. *Ādivaṁśāvataraṇaparvan,*7. *Saṁbhavaparvan,*

8. *Jatugṛhadāhaparvan,* 9. *Hiḍimbaparvan,* 10. *Vakavadhaparvan,*

11. *Caitrarathaparvan,*12. *Svayaṁvaraparvan,*13. *Vaivāhikaparvan,*

14. *Vidurāgamanaparvan,* 15. *Rājyalābhaparvan,*

16. *Vanavāsaparvan,* 17. *Subhadrāharaṇaparvan,*

18. *Yautukāharaṇaparvan,* 19. *Khāṇḍavadāhaparvan,*

20. *Sabhākriyāparvan,* 21. *Mantraṇāparvan,*

22. *Jarāsandhavadhaparvan,* 23. *Digvijayaparvan,*

24. *Rājasūyikaparvan,* 25. *Arghābhiharaṇaparvan,*

26. *Śiśupālavadhaparvan,* 27. *Dyūtaparvan,* 28. *Anudyūtaparvan,*

29. *Araṇyayātrāparvan,* 30. *Kirmīravadhaparvan,*

31. *Arjunābhigamanaparvan,* 32. *Kairātaparvan,*

33. *Indralokābhigamanaparvan,* 34. *Nalopākhyānaparvan,*

35. *Tīrthayātrāparvan,* 36. *Yakṣayuddhaparvan,*

37. *Nivātakavacayuddhaparvan,* 38. *Ājagaraparvan,*

39. *Mārkaṇḍeyasamasyāparvan,*

40. *Draupadīsatyabhāmāsaṁvādaparvan,* 41. *Ghoṣayātrāparvan,*

42. *Draupadīharaṇaparvan,* 43. *Kuṇḍalāharaṇaparvan,*

44. *Āraṇyeyaparvan,* 45. *Samayapālanaparvan,* 46. *Kīcakavadhaparvan,*

47. *Goharaṇaparvan,* 48. *Vaivāhikaparvan,* 49. *Sainyodyogaparvan,*

50. *Saṃjayayānaparvan,* 51. *Prajāgaraparvan,* 52. *Sanatsujātaparvan,*

53. *Yānasaṃdhiparvan,* 54. *Bhagavadyānaparvan,*

55. *Vādānuvādaparvan,* 56. *Sainyanirvāṇaparvan,*

57. *Rathātirasaṁkhyāparvan,* 58. *Ulūkadūtābhigamanaparvan,*

59. *Anvopākhyānaparvan,* 60. *Adbhutabhīṣmābhiṣekaparvan,*

61. *Jambudvīpasaṁniveśaparvan,* 62. *Bhūmiparvan,*

63. *Bhagavadgītāparvan,* 64. *Bhīṣmavadhaparvan,*

65. *Droṇābhiṣekaparvan,* 66. *Saṁsaptakavadhaparvan,*

67. *Abhimunyavadhaparvan,* 68. *Pratijñāparvan,*

69. *Jayadrathavadhaparvan,* 70. *Ghatoṭkacavadhaparvan,*

71. *Lomaharṣaṇadroṇavadhaparvan,* 72. *Nārāyaṇastratyāgaparvan,*

73. *Karṇaparvan,* 74. *Śalyavadhaparvan,* 75. *Hradapraveśaparvan,*

76. *Gadāyuddhaparvan,* 77. *Sārasvatatīrthavaṃśānukīrttanaparvan,*

78. *Ativībhatsasauptikaparvan,* 79. *Sudāraṇaaiṣīkaparvan,*

80. *Jalaprādānikaparvan,* 81. *Strīvilāpaparvan,* 82. *Śrāddhaparvan,*

83. *Rākṣasavadhaparvan,* 84. *Ābhiṣecanikaparvan,*

85. *Gṛhapravibhāgaparvan,* 86. *Śāntiparvan,*

87. *Rājadharmānuśāsanaparvan,* 88. *Āpaddharmaparvan,*

89. *Mokṣadharmaparvan,* 90. *Ānuśāsanikaparvan,*

91. *Āśvamedhikaparvan,* 92. *Anugītāparvan,* 93. *Āśramavāsaparvan,*

94. *Putradarśanaparvan,* 95. *Nāradāgamanaparvan,*

96. *Mahāprāsthānikaparvan,* 97. *Svargārohaṇikaparvan,*

98. *Harivaṁśaparvan,* 99. *Viṣṇuparvan,*100. *Bhaviṣyaparvan*

1.1.2. Special Features of the *Śāntiparvan* of the VMbh

The *Śāntiparvan*, the most voluminous chapter of the VMbh, constitutes a critical source for understanding ancient Indian thought on political ethics, jurisprudence, and spiritual philosophy. It is systematically

divided into three primary sections — *Rājadharma*, *Āpaddharma*, and *Mokṣadharma* — each addressing, respectively, the ethical duties of rulers, moral conduct during periods of crisis, and the pursuit of spiritual liberation. Delivered by Bhīṣma from his bed of arrows on the battlefield, these teachings are imbued with profound moral authority, reflecting the traditional Indian reverence for counsel imparted at the end of life.

Situated in the immediate aftermath of the Kurukṣetra war, the *Śāntiparvan* functions as a text of reconciliation and societal reconstitution. It emphasizes the principles necessary for restoring moral and political order, advocating governance grounded in justice, restraint, and ethical deliberation. The *parvan* is philosophically dense, containing significant metaphysical discourses — most notably the *Sanatsujātīya* — and expansive reflections by Bhīṣma on *dharma* (ethical law) and *mokṣa* (liberation), which resonate with Upaniṣadic themes.

Narrative and allegorical elements are employed throughout to elucidate abstract concepts, making the text both pedagogically effective and accessible. Furthermore, the political and legal doctrines articulated within the *Śāntiparvan* had a formative influence on the development of *Dharmaśāstra* literature and broader Indian political philosophy. Consequently, the *Śāntiparvan* occupies a central position in the canon of ancient Indian intellectual traditions, serving as a vital link between epic narrative, ethical instruction, and philosophical inquiry.

1.1.3. Textual Extent and Content of *Rājadharma*

Among the various sections of the *Śāntiparvan* in the *Mahābhārata*, only the *Rājadharmaparvan* has received a formal commentary from the

medieval scholar Arjunamiśra. He does not provide any exegetical treatment of the *Mokṣadharmaparvan*, likely due to the prior existence of a commentary on that section by the earlier authority Devarāta. This chronological precedence may have influenced Arjunamiśra's decision to focus exclusively on *Rājadharma*, thereby avoiding redundancy. In the preamble to his commentary, Arjunamiśra explicitly specifies the textual extent he intends to interpret, offering a clear and unequivocal declaration regarding the scope of his work.

He characterizes the *Rājadharmaparvan* as a treatise concerned with the *trivarga* — *dharma* (righteousness), *artha* (wealth), and *kāma* (desire) — as well as the appropriate means (*sopāya*) for their attainment. Through this framing, he implicitly excludes the fourth *puruṣārtha*, *mokṣa* (liberation), thereby affirming that the spiritual concerns addressed in the *Mokṣadharmaparvan* fall outside the interpretative ambit of his commentary.

In contrast, the 20th-century scholar Haridāsa Siddhāntavāgīśa, in the introductory portion of his commentary *Bhāratakaumudī* on the *Śāntiparvan*, raises important textual-critical concerns regarding the delineation of the *Rājadharma* section at the very starting point of the *Śāntiparvan*. He draws attention to verses in the *Ādiparvan* (1.2.61–64 in the BORI edition / 1.2.75–79 in the BB edition), where the structural overview of the *Mahābhārata* is presented. Specifically, he engages with the phrase *śāntiparva tato yatra rājadharm**ānukīrtanam*** (BORI) / ***anuśāsanam*** (BB) to interrogate the variation in textual enumeration and classification.

Arjunamiśra, however, asserts definitively that chapters 1 through 167 of the *Śāntiparvan* (VMbh 12.1.1–12.167) fall under the rubric of

Rājadharma. This assertion, supported by accurate textual citations, precludes the possibility of scribal interpolation or error. Notably, in Arjunamiśra's recension, the *Rājadharmaparvan* encompasses the *Āpaddharmaparvan* as well — a categorization not adopted in the BORI Critical Edition, which treats them as distinct units. The authority of Arjunamiśra's perspective is strengthened by his historical position as the earliest among the three commentators considered here and by his explicit adherence to a lineage of interpretive tradition that includes prominent figures such as Devabodha, Vimalabodha, Devarāta, Śāṇḍilya, Mādhava, and his father Īśāna Bhāratācārya. The latter, renowned for his oral transmission of the epic, held the title of *Pāṭhakarāja*, emphasizing the deeply performative and mnemonic dimension of epic scholarship in pre-modern India.

The initial forty-five chapters of the *Śāntiparvan* concentrate on the ethical and administrative responsibilities of kingship. These include guidelines for maintaining law and order, the duties of a sovereign within the framework of *varṇāśramadharma*, and the imperative that rulers themselves adhere to the scripturally sanctioned norms set forth in the *Vedas* and *Dharmaśāstra* texts. The instructional content is presented through dialogues among the Pāṇḍava brothers, who seek to address Yudhiṣṭhira's profound existential crisis in the wake of the catastrophic war.

Grief-stricken by the scale of destruction, including the deaths of close kin and innocents, Yudhiṣṭhira becomes disenchanted with kingship and expresses a strong inclination to renounce worldly life. He contemplates adopting the life of an ascetic, embracing non-violence and spiritual austerity. His brothers — Bhīma, Arjuna, Nakula, and Sahadeva — as well as Draupadī and sages like Vyāsa, Bṛhaspati, and Nārada, attempt to

dissuade him from this path, arguing that such abdication is incongruent with his *kṣatriya* duty and his legitimate claim to the throne following victory. They underscore the importance of ritual obligations, including the *aśvamedha* (horse sacrifice), as opportunities for moral restitution and social welfare through generous patronage.

Yudhiṣṭhira's internal struggle mirrors Arjuna's earlier ethical dilemma on the battlefield, highlighting the pervasive tension between renunciation and duty within the epic. Following the completion of the funerary rituals and his formal coronation (*abhiṣeka*), Yudhiṣṭhira resolves to consult Bhīṣma, who, despite lying mortally wounded on a bed of arrows, assumes the role of authoritative instructor. The BB edition marks this moment as the formal beginning of the *Rājadharmaparvan*, wherein Yudhiṣṭhira poses inquiries on the practical and theoretical aspects of righteous rule, and Bhīṣma responds with an extended and systematic exposition.

This transition marks a significant shift in the narrative voice — from dialogic exchange among the Pāṇḍavas to a monologic instruction by Bhīṣma, whose words carry exceptional epistemic and moral authority. The discussion subsequently segues into matters of *Āpaddharma*, or ethical conduct under exceptional circumstances, further reinforcing the thematic continuity of governance and moral responsibility. The coherence of this structural progression requires little further justification, suggesting that commentarial traditions such as that of the *Bhāratadīpikā* may have viewed the *Śāntiparvan* holistically, through the interpretive lens of a comprehensive epic framework.

A comparative analysis of the *Rājadharma* and *Āpaddharma* divisions across major editions — the BORI Critical Edition, the Southern (BB)

recension, and the M. N. Dutt translation — reveals significant textual discrepancies. While the BORI and BB editions attribute a total of 167 chapters to the *Rājadharma–Āpaddharma* corpus, Dutt's edition extends this count to 173, thereby including six additional chapters. Furthermore, the endpoint of *Rājadharma* varies: chapter 128 in BORI, 126 in BB, and 130 in Dutt. These editorial variations reflect the inherent complexities of manuscript transmission and underscore the fluidity of textual boundaries within the VMbh tradition.

Below is a well-structured comparative table presenting the chapter divisions of the *Rājadharma* and *Āpaddharma* sections in the three editions of the *Śāntiparvan* — namely, the BORI Critical Edition, the Southern Recension (BB edition), and M. N. Dutt's English translation. This table highlights the differences in editorial decisions regarding chapter counts and sectional divisions:

Edition	**Section / Sub-section**	**Chapter Range**	**Total Chapters**
BORI	*Rājadharmaparvan*	1 – 128	128
	Āpaddharmaparvan	129 – 167	39
BB	*Cārvākanigrahaparvn*	1 – 39	39
	Abhiṣecanikaparvan	40 – 42	3
	Gṛhapravibhāgaparvan	43 – 44	2
	Rājadharmaparvan	45 – 126	82
	Āpaddharmaparvan	127 – 167	41
M.N. Dutt	*Rājadharmānūśāsanaparvan*	1–130	130
	Āpaddharmānūśāsanaparvan	131–173	43

1.1.4. The Type and Style of Arjunamiśra's Commentary

Arjunamiśra, in his exegetical engagement with the VMbh, employs a diverse range of terms to describe the nature and function of his commentary. Throughout his work, he variously refers to it as a *vivṛti*, *vivecana*, *vyākhyāna*, *tātparyārtha*, *vivaraṇa*, and *ṭīkā* — each term reflecting a particular facet of interpretive method within the Sanskrit intellectual tradition. Notably, he also uses the designation *viṣamapadavivaraṇa*, which may be understood as an exegetical mode specifically concerned with elucidating lexically or semantically challenging expressions. In his prefatory remarks to the *Harivaṃśa*, he further characterizes his commentary as a *durbodhapadabodhinī*, that is, an interpretive effort primarily oriented toward clarifying difficult or obscure words. However, his use of *tātparyārtha* elsewhere — particularly in the introduction to his commentary on the *Ādiparvan* — signals an aspiration to explicate not merely linguistic obscurities but also the deeper hermeneutic significance (*tātparya*) of the text as he discerns it.

Occasionally, Arjunamiśra adopts the term *dīpikā*, as in the title *Virāṭaparvadīpikā*, likely chosen in these instances for metrical or stylistic appropriateness. Despite this terminological plurality, he consistently affirms that his interpretive work is best understood as a *ṭīkā*, to which he appends various qualifying descriptors. Importantly, the *Bhāratārthadīpikā*, his principal commentary on the VMbh, should be classified within the *ṭīkā* tradition rather than the *pañjikā* genre, notwithstanding the presence of gloss-like elements.

The distinction between these two forms is well established within Sanskrit commentarial theory: a *ṭīkā* is defined as '*yathāsaṃbhavam*

arthasya ṭīkanaṃ ṭīkā’ (a commentary that endeavors to explain meaning contextually and comprehensively), whereas a *pañjikā* is more narrowly described as ‘*viṣamapadabhañjikā pañjikā*’ (a commentary concerned primarily with resolving difficult or obscure terms). Although Arjunamiśra does at times restrict his gloss to single-word explanations — for instance, glossing *vadānya* in 4.1.17 as *dānaśīlaḥ* (charitable) and again in 4.1.21 as *bahupradaḥ* (liberal giver) — his method cannot be reduced to a mere vocabulary aid. He often provides idiomatic or contextual paraphrases that convey connotative meaning, as seen in his gloss of *yuyudhire* as *prahāraṃ cakrur iti* (they engaged in combat), and elaborates on broader philosophical or ethical implications, albeit sometimes succinctly.

Hence, while Arjunamiśra’s commentary incorporates elements of lexical clarification characteristic of *pañjikā*-style interpretation, its broader hermeneutic ambition — to articulate both contextual meaning and conceptual significance — firmly situates it within the *ṭīkā* tradition. His work thus exemplifies a layered exegetical approach, attentive both to linguistic precision and to the doctrinal depth of the epic.

1.1.5. A Brief Overview on the Commentaries and their Authors

The *Mahābhārata*, traditionally ascribed to the sage Vyāsa, stands as a monumental literary and philosophical text that encompasses a vast spectrum of ancient Indian knowledge. Revered for its intellectual depth, it continues to resonate with readers from diverse social and cultural backgrounds. A popular myth concerning its composition tells of Vyāsa

dictating the epic to Lord Gaṇeśa, who agreed to act as scribe under the condition that Vyāsa would not pause in his recitation. In response, Vyāsa cleverly stipulated that Gaṇeśa must fully comprehend each word before writing it down. As a result, Vyāsa deliberately inserted complex and obscure terms into the narrative, thus gaining time to compose the following verses. These deliberately intricate words are traditionally referred to as *Vyāsakūṭa*, and they present interpretive challenges for readers and scholars alike.

The difficulty posed by such dense language and philosophical complexity led to the emergence of a long-standing commentarial tradition aimed at making the text more accessible. Numerous scholars throughout history have authored commentaries on the VMbh, some of which survive in published form, while others remain in manuscript collections. In many cases, only the names of commentators have been preserved, with their works either lost or yet to be discovered.

Two prominent scholars who have contributed significantly to documenting this tradition are Haraprasāda Shāstrī[1] and V. S. Sukthankar[2]. Shāstrī records the names of 32 commentators, while Sukthankar lists 22. A third scholar, Nagendranath Basu, identifies 18 commentators—most of whom overlap with those noted in the earlier accounts[3]. According to Shāstrī, none of the surviving commentaries is particularly ancient, and most do not encompass the entire epic. Nonetheless, these works are valuable for their discussions of variant textual readings, questions of authenticity related to chapters and *parvan*s, archaic language, and sources of embedded stories.

In addition to providing glosses on obscure or obsolete vocabulary, many commentaries also offer insights into the historical and geographical

references within the text — such as identifying ancient regions, cities, and kingdoms. Collectively, these exegetical works serve not only as tools for understanding the VMbh, but also as critical contributions to the study of Indian intellectual history.

Of all the commentators of the VMbh, Devabodha, the author of *Mahābhāratatātparyaṭīkājñānadīpikā*, or simply *Jñānadīpikā*, is arguably the oldest.[4] Several commentators who must have lived after him, such as Sarvajñanarāyaṇa[5] (also known as Nārāyaṇasarvajña), Arjunamiśra[6] and Nīlakaṇṭha[7], have quoted or mentioned him. Following Sukhthankar it should be mentioned that, Arjunamiśra's commentary "may be considered as *revised and enlarged edition* of the Jñānadīpikā".[8] However, due to his reticence we do not get much personal information on Devabodha. In the colophons, found in the manuscripts of the *Udyogaparvan* (nos. 3397, 3398 of *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Government Collection*, vol. 5) he is designated as *paramahaṁsaparivrājakācārya*; while in ms. no. 3397 exclusively he is said to be a disciple of Satyabodha. Devabodha, in contrast to the later commentators, focuses only on elucidating the complex words and passages in the text of VMbh. Further, Sukhthankar pointed out that the *Jñānadīpikā* sometimes "offers explanations of constructional obscurities and grammatical difficulties, and gives the gist of the passages; in the latter case, usually, under the citation of entire verses (i.e. half *śloka*s) from the text."[9]

The commentary of Vimalabodha is by far the second-oldest commentary on the VMbh that we are aware of. From two manuscripts of BORI it is found that the commentary, in its introduction, is called *Durghaṭārthaprakāśinī* and *Durbodhapadabodhinī* in two respective verses. But in the colophons at the end of each *parvans*, that were

commented upon, it is referred to as the *Viṣamaślokī*, or the *Viṣamaślokavyākhyā*, or *Viṣamaślokaṭīkā*.[10] Haraprasāda Shāstrī pointed out that Vimalabodha offers commentary on the entirety of the VMbh and mentioned *Mahābhārataṭippaṇī* as another title for this commentary.[11] However, in addition to the VMbh itself, Vimalabodha's commentary cites numerous other sources, including the Vedas, the Upaniṣads, texts on Dharmaśāstra and Nītiśāstra, and philosophers as well. In this context it is notable that P.K. Gode presents a list of sixty-three sources, contained in the commentary of Vimalabodha.[12] Sukhthankar placed Vimalabodha between Devabodha and Arjunamiśra. The names of Dhāreśvara, Bhojarāja, as well as his *Vyavahāramañjari* and *Sarasvatīkaṇṭhabharaṇa* are cited among the sources in Gode's list, which in some way aids in establishing that Vimalabodha's commentary was composed around 1150 CE due to the fact that King Bhoja of Dhāra is assigned to a time between 1010 CE and 1055 CE.[13] The primary distinction between Devabodha and Vimalabodha lies in their approaches in commenting on the text of the VMbh, Unlike Devabodha, who mostly concentrates on clarifying complex terms, Vimalabodha analyzes the text using the verse as the basic unit. Vimala's commentary, having the preliminary title *Viṣamaślokī*, emphasizes this perspective. Compared to Devabodha, Vimalabodha covers fewer verses, but it does so more thoroughly. This method is notably reflected in Vimalabodha's commentary, which is the first to quote a whole verse before providing an explanation.[14]

The next author in this lineup of commentators is Sarvajñanārāyaṇa (otherwise known as Sarvajña and Nārāyaṇasarvajña), composer of the commentary *Bhāratārthaprakāśa*. It is learnt that he was a *parmahaṁsaparivrājakācārya*, and so a monk, from a fragment of his

commentary on the *Ādiparvan*, reposited in the Madras Government Collection (no. 2169).[15] According to scholars the author of *Manvarthavṛtti* or *Manvarthanibandha*, commentary on the *Manusmṛti* is identical with the author of *Bhāratāthaprakāśa*.[16] In P. V. Kane's view he flourished between 1100 and 1300 CE.[17] However, both Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha pay homage to Sarvajña. It is not known till now if his commentary on each of the eighteen *parvans* of VMbh is available, though his commentary on the *Virāṭa* and *Udyoga* that are published from Bombay.[18]

After Sarvajña comes the author of *Mahābhāratārtha-saṁgrahadīpikā* Arjunamiśra, who will be discussed later in this chapter. As of now, among all the available commentaries on the VMbh, the *Bhāratabhāvadīpa* of Nīlakaṇṭha is considered to be the most reliable one for exposition of the text. From his own account, it is known that Nīlakaṇṭha was a Mahārāṣṭra Brāhmaṇa belonging to the Gautama gotra, bearing the surname Caturdhara. He was the oldest son of Govindasūri and Phullāmbikā, living in Kūrparagrāma by the Godāvarī river. In addition to the commentary on the VMbh, he authored another commentary named *Gaṇapatibhāvadīpikā* on the *Gaṇeśagītā* (a section of the *Gaṇeśapurāṇa*)[19] in 1750 saṁvat, which corresponds to 1694 CE, indicating that his period of literary activity was during the late 17th century CE and the early 18th century CE. His brother Tryambaka, a disciple of Lakṣmaṇārya, also commented upon a part of the VMbh. However, in the beginning of the commentary on *Harivaṁśa*, Nīlakaṇṭha states that in order to determine the best possible reading of the text of VMbh, he compared and consulted a large number of codices that he had gathered from different locations across the country before beginning his commentary on it.[20] According to his commentary the order of the

*parvan*s appears to be organized in this manner: (1) Ādi, (2) Sabhā, (3) Vana (4) Virāţa (5) Udyoga (6) Bhīşma (7) Droṇa (8) Karṇa (9) Śalya, to which the Gadā is attached, (10) Sauptika and Aīṣika (11) Viśoka (14) Strī, (13) Śānti containing Rājadharma, Āpaddharma and Mokṣadharma (14) Anuśāsanika (15) Aśvamedha (16) Āśramavāsika (17) Svargārohaṇa with Mahāprasthāna (18) Mauṣala.[21]

From the evidence of available manuscripts it can safely be said that Ānandapūrṇa or Ānandapūrṇamunīndra, also known as Vidyāsāgara, commented at least on five *parvan*s of the VMbh viz. *Ādi, Sabhā, Bhīṣma, Anuśāsana* and *Śānti*. From the manuscripts three titles of the commentary can be observed: *Ratnāvalī* (on *Sabhā* and *Bhīṣma*), *Vyākhyānaratnāvalī* (on *Śānti* and *Anuśāsana*) and *Jayakaumudī* (on *Ādi*). According to Dinesh Chandra Bhattacharya, Vidyāsāgar's commentary is "the most extensive commentary ever written on the *Mahābhārata* literature and indulge from the very start with learned discussions on textual variations from a large number of texts and collected from different parts of Eastern India."[22] Gode and Raghavan unanimously assigned 14th century CE as the time of Vidyāsāgara. In his commentary on the *Ādiparvan* Ānandapūrṇa quoted forty-seven early authorities, whose names are enlisted by Gode.[23] Eleven in this list had commented upon the VMbh whereas the remaining ones are cited as additional sources. However, all we learn from the commentary is that Vidyāsāgara was a follower of *paramahaṁsaparivrājaka* Abhayānanda.[24]

Additionally, more commentaries on the whole of the VMbh, or its individual *parvans* and appendices are available. In this context, we might also mention a few of those. Both Haraprasāda Shāstrī and Sukhthankar made reference to Sr̥ṣṭidhara, the author of the commentary *Mahābhārataṭippanī*. Sr̥ṣṭidhara's name appears twice in the list of

Vidyāsāgara (mentioned above), once as a commentator of the VMbh and once as the author of *Bhāṣāvr̥tti*, a commentary of the *Bhāṣāṭīkā*. In this context Dinesh Chandra Bhattacharya noted that the two Sr̥ṣṭidharas are taken as identical by Vidyāsāgara, which requires further research.[25] Nonetheless Sr̥iṣṭidhara holds different opinion than Devabodha, Vimalabodha and Caturbhujamiśra about the invocation before the recital of the VMbh.[26]

In addition to Arjunamiśra, Haraprasāda Shāstrī mentions a few other Bengali commentators. For example, Vāṇikaṇṭhācārya's son Jagadīśacakravarttī, who resided at Nalāhāṭi, on the river Hooghly near Kaṭwa in the Bengali district of Burdwan, has a commentary on the *Sabhāparvan*. Because Nalāhāṭi was a village mostly populated by Śākta Brāhmaṇas, Jagadīśa invokes Bhavānī in another work on Vaiṣṇavism, which reveals his religious belief. Kaṇṭhābharaṇa and Paramānanda-Bhaṭṭācāryya appear to be Bengalis as well. The Asiatic Society's repository contains the former's commentary on the *Virāṭaparvan* and the latter's commentary on the *Mokṣādharma* (ms. nos. 3405 and 3406, respectively).

In light of the preceding discussion, it is appropriate to present a concise and reader-accessible table summarizing the major commentaries on the VMbh alongside their respective commentators.

Commentary	**Commentator**	**Remarks**
Mahābhāratatātparyaṭikājñānadipik/ Jñānadīpikā	Devabodha (1100 CE)	Mentioned by both Haraprasāda Shāstrī and V.S. Sukhthankar

Mahābhāratatạippanī/ Durghaṭārthaprakāśinī/ Durbodhapadabhañjikā	Vimalabodha (1200 CE)	Mentioned by both Haraprasāda Shāstrī and V.S. Sukhthankar
Bhāratārthaprakāśa	Sarvajñanārāyaṇa (also Nārāyaṇasarvajña) (1100-1300 CE)	Mentioned by both Haraprasāda Shāstrī and V.S. Sukhthankar
Bhāratopāyaprakāśa	Caturbhujamiśra (1300 CE)	Mentioned by both Haraprasāda Shāstrī and V.S. Sukhthankar
(*Mahā*)*Bhāratārtha*(*pra*)*dīpikā*/ *Mahābhāratārthasaṁgrahadīpikā*	Arjunamiśra (1400 CE)	Mentioned by both Haraprasāda Shāstrī and V.S. Sukhthankar
Jayakaumudī, Ratnāvalī	Vidyāsāgara (1400 CE)	Mentioned by both Haraprasāda Shāstrī and V.S. Sukhthankar
Mahābhāratatạippanī	Sṛṣṭidhara	Mentioned by both Haraprasāda Shāstrī and V.S. Sukhthankar
Bhāratatātparyanirṇaya	Varadarāja (1500 CE)	Mentioned by both Haraprasāda Shāstrī and V.S. Sukhthankar
Lakṣābhārata / Lakṣālaṅkāra	Vādirāja (1600 CE)	Mentioned only by V. S. Sukthankar
Bhāratabhāvadīpa	Nīlakaṇṭhacaturdhara (1700 CE)	Mentioned by both Haraprasāda Shāstrī and V.S. Sukhthankar
Bhāratakaumudī	Haridāsa-Siddhāntavāgīśa-Bhaṭṭāchārya (1876 CE)	Both Haraprasāda Shāstrī and V.S. Sukhthankar did not mention
	Kaṇṭhābharaṇa	Mentioned only by Haraprasāda Shāstrī (Name of the commentary not

		mentioned)
	Paramānanda-bhaṭṭācārya	Mentioned only by Haraprasāda Shâstrī (Name of the commentary not mentioned)
	Jagadīśacakravartin	Both Haraprasāda Shâstrī and V.S. Sukhthankar do not mention the name of the commentary)
	Rāmakṛṣṇa	Mentioned by both Haraprasāda Shâstrī and V.S. Sukhthankar. He wrote a commentary on *Sabhā*, *Vana*, *Bhīṣma* and *Droṇa parvans*. (Either sources did not mention the name of the commentary)
Udyota	Mahādevapaṇḍita	Mentioned only by Haraprasāda Shâstrī (Commentary on *Harivaṁśa*)
	Gobindacaturdhurīṇa	Mentioned only by Haraprasāda Shâstrī (Commentary on *Harivaṁśa*) (Name of the commentary not mentioned)
Inducandrikā	Jayarāma	Mentioned only by Haraprasāda Shâstrī
Padabhāvārthacandrikā	Rāmānandavana	Mentioned only by Haraprasāda Shâstrī
	Anantabhaṭṭa	Mentioned only by V. S. Sukthankar (Name of the commentary not

		mentioned)
	Ānanda	Mentioned only by V. S. Sukthankar (Name of the commentary not mentioned)
	Caturbhujamiśra	Mentioned only by V. S. Sukthankar (Name of the commentary not mentioned)
	Mahānandapūrṇa	Mentioned only by V. S. Sukthankar (Name of the commentary not mentioned)
	Yajñanārāyaṇa	Mentioned only by V. S. Sukthankar (Name of the commentary not mentioned)
	Ratnagarbha	Mentioned only by V. S. Sukthankar (Name of the commentary not mentioned)
	Rāmakiṁkara	Mentioned only by Haraprasāda Shâstrī (Name of the commentary not mentioned)
	Rāmānuja	Mentioned only by V. S. Sukthankar (Name of the commentary not mentioned)
	Lakṣaṇa	Mentioned only by V. S. Sukthankar (Name of the commentary not mentioned)

	Varada	Mentioned only by V. S. Sukthankar (Name of the commentary not mentioned)
	Saṁkarācārya	Mentioned only by Haraprasāda Shāstrī (Commentary on *Bhagavad-Gītā*) (Name of the commentary not mentioned)
	Śrīnivāsa	Mentioned only by V. S. Sukthankar (Name of the commentary not mentioned)
Subodhinī	Śrīdhara	Mentioned only by Haraprasāda Shāstrī (Commentary on *Bhagavad-Gītā*)
Gūḍhārthadīpikā	Madhusūdana-sarasvatī	Mentioned only by Haraprasāda Shāstrī (Commentary on *Bhagavad-Gītā*)
Gītātātparyabodhinī,	Saṁkarānanda	Mentioned only by Haraprasāda Shāstrī (Commentary on *Bhagavad-Gītā*)
Gītātātparyapariśuddhi	Rāmacandra-sarasvatī	Mentioned only by Haraprasāda Shāstrī (Commentary on *Bhagavad-Gītā*)
Gītā-pradīpa	Jagaddhara	Mentioned only by Haraprasāda Shāstrī (Commentary on *Bhagavad-Gītā*)
Bhagavadgītārahasyaprakāśa	Jagadīśa-tarkālaṅkāra	Mentioned only by Haraprasāda Shāstrī (Commentary on *Bhagavad-Gītā*)

Gītāmāhātmya	Raghunātha	Mentioned only by Haraprasāda Shâstrī (Commentary on *Bhagavad-Gītā*)
	Satyajñānānanda-tīrthamuni	Mentioned only by Haraprasāda Shâstrī (Name of the commentary not mentioned)
Gītārthasaṁgraha	Abhinavagupta	Mentioned only by Haraprasāda Shâstrī (Commentary on *Bhagavad-Gītā*)
Gītāsārārthasaṁgraha	Ānandatīrtha	Mentioned only by Haraprasāda Shâstrī (Commentary on *Bhagavad-Gītā*)

1. 2. An Overview of Arjunamiśra and his Commentary *Bhāratārthadīpikā* on *Vaiyāsika-Mahābhārata*

1.2.0. Arjunamiśra the Commentator and his Commentary

Arjunamiśra, son of a reciter of the VMbh named Īśāna Pāṭhakarāja Bhaṭṭācārya of Campāheṭṭīyakula, was one of the prominent early commentators on the VMbh. Bengali by birth this Varendra Brāhmaṇa from North Bengal composed his commentary on the VMbh under the patronage of Satyakhān. In addition to commentating, Arjuna became a *pāṭhaka*, i.e. reciter of the text, following in his father's footsteps. On the basis of the evidence recorded in the *New Catalogus Catalogorum* (NCC), Vol. 19 (p. 129), together with the manuscript materials preserved in various repositories of West Bengal, it is possible to identify nine distinct titles under which Arjunamiśra's commentary on the VMbh is transmitted. These variant appellations are as follows: *Bhāratārthadīpikā*, *Bhāratārthapradīpikā*, *Mahābhāratapradīpikā*, *Mahābhāratārthadīpikā*, *Mahābhāratārthapradīpikā*, *Bhāratārthasaṁgrahadīpikā*, *Mahābhāratārthasaṁgrahadīpikā*, *Bhāratabhāvārthadīpikā*, and *Mahābhāratabhāvārthasaṁgrahadīpikā*.

A closer examination of manuscript collections reveals the presence of these titles across several institutions. For instance, the designation *Bhāratārthadīpikā* is attested in the holdings of the Howrah Sanskrit Sahitya Samaj (ms. nos. 1114/1, 1114/2, etc.), the Asiatic Society, Kolkata (ms. no. G 6589), the Uttarpara Jaykrishna Public Library (ms. no. 204/2), and the Sanskrit College, Kolkata (ms. nos. 1783/1, 1800, etc.). The title *Bhāratārthapradīpikā* occurs in manuscripts from the Howrah Sanskrit Sahitya Samaj (ms. no. 1114/9), the Asiatic Society,

Kolkata (ms. no. G 4515), and the Sanskrit College (ms. no. 1992). The form *Mahābhāratārthadīpikā* is represented in the collections of the Sanskrit Sahitya Parishat (ms. nos. 10146, 10198), the Asiatic Society, Kolkata (ms. nos. G 4035 B/1, G 4035 B/2), and the Sanskrit College (ms. no. 1783/2). Similarly, *Mahābhāratapradīpikā* survives in the Sanskrit College (ms. no. 2000/2); *Bhāratārthasaṁgrahadīpikā* in the Asiatic Society, Kolkata (ms. no. G 6585); *Mahābhāratārthasaṁgrahadīpikā* in the Asiatic Society, Kolkata (ms. no. G 3577); *Bhāratabhāvārthadīpikā* in the Asiatic Society, Kolkata (ms. no. G 4515); and *Mahābhāratabhāvārthasaṁgrahadīpikā* in the Sanskrit College (ms. no. 1996).

The multiplicity of titles attested in the manuscript record suggests a remarkable fluidity in the transmission history of Arjunamiśra's work, possibly reflecting scribal interventions, local traditions of nomenclature, or attempts to emphasize particular hermeneutical orientations. For the purposes of the present research, however, I have chosen to adopt the title *Bhāratārthadīpikā*, in view of its relatively wider attestation across multiple repositories and its repeated use within the manuscript tradition.

Arjunamiśra consulted the commentaries of Devabodha, Vimalabodha, Śāṇḍilya, Mādhava, Nārāyaṇasarvajña as well as his father, while commentating on the text of the VMbh.[27] According to Jogendra Chandra Ghosh this commentator belonged to 1283 CE[28], whereas P. K. Gode assigned his time somewhere after 1409 CE.[29]

Except parts of *Virāṭaparvan* and *Udyogaparvan*, the commentary of Arjunamiśra on the VMbh has yet not been published. In this context the remark of Sukhthankar is significant.

> A commentator of the VMbh who has suffered an undeserved neglect at the hands of the scholars and publishers alike is Arjunamiśra. Not only is Arjuna's commentary better than that of Nīlakaṇṭha, his text also is superior, in many respects, to that used or fixed by the western commentator. And yet Arjuna's Dīpikā has never been published in its entirety and, being difficult to access, is seldom consulted by scholars.[30]

1.2.1. Arjunamiśra's Position in the Commentary Literature of the VMbh

To show the significance of Arjunamiśra V.S. Sukthankar noted that Arjunamiśra is cited or mentioned along with Devabodha and Sarvajñanārāyaṇa by Nīlakaṇṭha in his well-known scholium. For instance, Nīlakaṇṭha discusses several meanings of the word *jāruthya* in his commentary on verse 3.275.69[31] at the end of the *Rāmopākhyāna*. One of these explanations is provided by Arjunamiśra, whom he specifically names:: *jāruthyān triguṇadakṣīṇān iti arjunamiśraḥ*.[32]

About the nature of Arjunamiśra's commentary Sukthankar further said the following.

> The homage which Arjuna pays to Devabodha in the Introduction to his scholium is by no means a matter of mere form. Arjuna appears to have made a very close study indeed of the scholium of Devabodha, and based his own commentary, on the Ādi at least, largely on that of his predecessor. He has copied very large portions of Devabodha's commentary, sometimes verbatim, sometimes in extracts. Moreover, even when the commentators

> differ, the influence of Devabodha is plainly discernible. In fact, Arjuna's Arthadīpikā may be considered, as I have remarked elsewhere, as a revised and enlarged edition of Devabodha's *Jñānadīpikā*.[33]

Sukhthankar added that Arjuna's commentary on the various *Parvans* of the VMbh has been transmitted either individually or in clusters of a few *Parvans* at a time. Although there are complete manuscripts of his commentary available in Bengal, they are quite rare. Written in Bengali and Devanagari characters, the manuscripts have a variety of dates from the seventeenth or later centuries. Saṁvat 1676 (ca. A.D. 1620) is the earliest date that has been reported thus far. Arjunamiśra's reference by Nīlakaṇṭha undoubtedly demonstrates his precedence to Nīlakaṇṭha, who lived in the third quarter of the seventeenth century. It seems from Arjuna's commentary that his work is closely based on Devabodha's work. In the *Dīpikā* on Mbh. 14.25.26, he also makes reference to his own commentary on the Vedic hymn *Puruṣasūkta*. Telang believes that he lived after Śaṁkara, whereas Holtzmann believes that he lived in the thirteenth or fourteenth century. However, neither of these academics provides an explanation for their assumptions of Arjuna's chronology. His commentary also includes the *Harivaṁśa* as an integral part of the VMbh as he exhaustively defended his view on *Harivaṁśa* to be an essential component of the said epic.[34]

As per the beliefs of tradition, Jogendra Chandra Ghosh suggests that Bhaṭṭanārāyaṇa and Suṣeṇa, the ancestors of Arjunamiśra and Satyakhān respectively, must be contemporaries, as they were both among the five Brāhmaṇas who were invited to Gauḍa by Ādiśūra. According to the Vārendra Kulajis, Ghosh asserted that Arjuna is the 25th descendant of Bhaṭṭanārāyaṇa the Campāhiṭṭīyakula, which is detailed below.

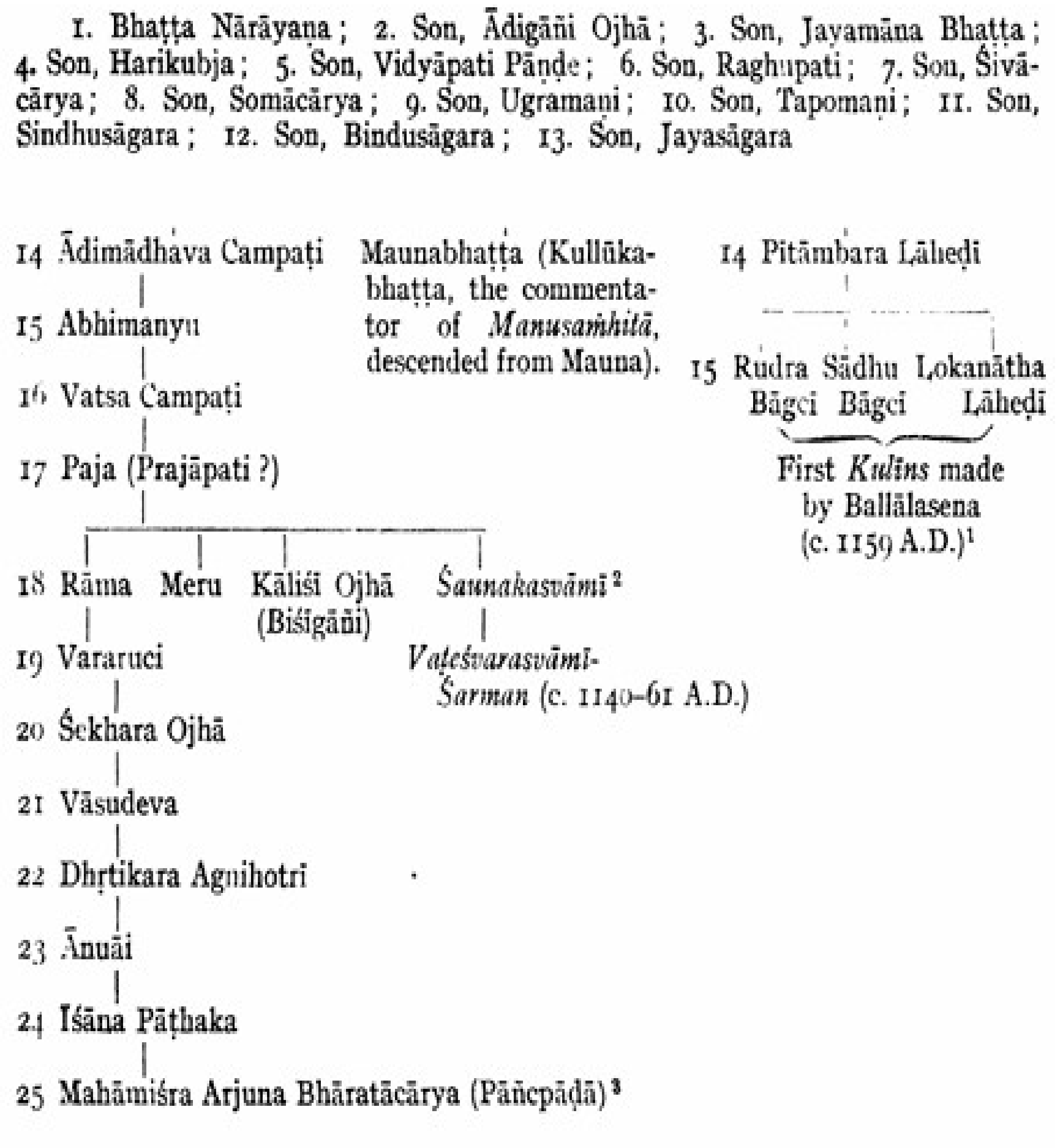
1. Bhaṭṭa Nārāyaṇa; 2. Son, Ādigāñi Ojhā; 3. Son, Jayamāna Bhaṭṭa; 4. Son, Harikubja; 5. Son, Vidyāpati Pāṇḍe; 6. Son, Raghupati; 7. Son, Śivācārya; 8. Son, Somācārya; 9. Son, Ugramaṇi; 10. Son, Tapomaṇi; 11. Son, Sindhusāgara; 12. Son, Bindusāgara; 13. Son, Jayasāgara

(Image source: *Indian Culture*, vol. I, p. 707)

Satyakhān, who was also a Vārendra Brāhmaṇa, was the 26th descendant of Suṣeṇa. Therefore, Satyakhān likely lived around the same time as Arjunamiśra. It is probable that this Satyakhān patronized Arjunamiśra. Additional proof, provided by Jogindra Ghosh to indicate Arjunamiśra's existence in the latter part of the thirteenth century, may be quoted in this context.

> According to the *Vārendra-kulapañjī*, Ādigāñi Ojhā, son of Bhaṭṭa Nārāyaṇa, obtained the gift of a village named Dharmasāra, from king Dharmapāla…king Dharmapāla ascended the throne in 761 AD. In our previous note on Arjuna Miśra, in this *Journal*, we have shown that the date of Madanapāla's grant was c. 1147 A.D. This date cannot be pushed either way much further. This Vaṭeśvara was 18th in descent from Ādigāñī Ojha. These eighteen generations covered (1147-761=) 386 years, which gives an average of 22.7 years per generation. Arjuna Miśra was 24th in descent from Ādigāñī Ojhā. So according to this calculation Miśra's time comes to (22.7 × 23 + 761=) 1283 A.D., i.e. 14 years earlier than the date, we arrived at in our previous note…[35]

Jogendra Chandra Ghosh, in his study, identified Arjunamiśra's lineage with the *Campāhiṭṭīyakula*. A careful re-examination of the manuscript evidence, however, suggests that this identification is not without complication. The manuscript tradition of the *Harivaṁśa*, preserved in the repository of the Asiatic Society, Kolkata, records no fewer than four distinct variants of the lineage designation, thereby indicating considerable textual instability.

To illustrate, in the colophon of manuscript no. G3577, the lineage is specified as follows:

> iti **campāheṭhi**kulasarinnāthendu…śrīmadarjunamiśrakr̥tau…[36]

The evidence from manuscript no. G6585 is particularly striking, for within the same codex three additional variants of the *kula*-name are attested. Thus, in line 10B the reading is *Campāheṭṭīya*[37]; in line 37B the

form shifts to *Campāheṭika*[38]; while in the final colophon it reverts to *Campāheṭīya*.[39]

These divergences, occurring both across different manuscripts and within a single manuscript, reflect the characteristic fluidity of scribal practice and the susceptibility of lineage-names to orthographic and phonological variation. A nuanced philological inquiry into these variant forms is therefore essential, both to establish a reliable textual basis and to reassess the precise contours of Arjunamiśra's association with the so-called *Campāhiṭṭīya* lineage.

1.2.2. Recent Works on Arjunamiśra

In recent years, Ratna Basu has contributed significantly to the scholarship on Arjunamiśra through a series of insightful publications, which merit attention here:
(i) 'Arjunamiśra's Commentary (Mahā)bhāratārtha(pra)dīpikā on the Bhīṣmaparvan of the Vaiyāsika-Mahābhārata', published in *Śatavarṣe Nityānande Prasūnāñjali* (2022);

(ii) 'Textual Extent and Content of Rājadharma in the Vaiyāsika-Mahābhārata', in *Samāja Bhāratī* (2022);
(iii) 'Arjunamiśra's Commentary on the Vaiyāsika-Mahābhārata: Some Problems with a Few Manuscripts', also in *Samāja Bhāratī* (2022);
(iv) 'Vaiyāsika-Mahābhāratera Arjunamiśra-kṛta ṭīkā Bhāratārthadīpikā: Bhīṣmaparva' (Parts 2 and 3), featured in *Samāja Bhāratī* (2023);
(v) 'The Editio Princeps of Arjunamiśra's Commentary on the Concluding Parvans of the Vaiyāsika-Mahābhārata', published in *Anvīkṣā*, Vol. XLIV (2023).

Moreover, a doctoral dissertation by Pranati Jana, a PhD awardee at the University of Calcutta, titled *The Concept of Dāna in Indian Heritage and a Text-Critical Edition of Arjunamiśra's Bhāratārthapradīpikā on Dānadharma of the Vaiyāsika-Mahābhārata*, has also offered valuable material relevant to the present study. Full bibliographical details of these works are provided in the references section.

Of particular note is Basu's observation regarding Arjunamiśra's concluding verse in his commentary on the *Harivaṁśa*, wherein he expresses the hope that his work will be well received by learned scholars (*ṭīkeyaṁ racitā vidvatpriyā*). With hands clasped together, he would invite the wise and knowledgeable individuals to propose any amendments (*pariṣkāra*) without any ill intent:

> atrāñjalir mayā baddho vidvatsu kr̥tabuddhiṣū ।
>
> tair evāsyāḥ pariṣkāro vidheyo gatamatsaraiḥ ॥

Arjunamiśra provides justification for *Harivaṁśa*'s presence as an integral part of the VMbh in his commentary. He questions how *Harivaṁś*a, as 19th *parvan*, could be an essential part of the VMbh, that is known to be completed in 18 *parvans*. He uses the following argument to disprove this. The sections' (*prakaraṇa-saṁgati*) textual coherence must be taken into account. Furthermore, without the *Harivaṁśa*, the great sage's claim that he had spoken one hundred thousand *ślokas* is invalid. Once more, definitions should consider the importance of words and meanings as well as the relevance of legacy. Additionally, an appendix, or *khila*, cannot exist independently of the main body of text; and *Harivaṁśa* is commonly referred to as *Khila-Harivaṁśa*.

…ucyate ’tra prakaraṇasaṁgatir evāsya śatasāhasragranthaparimitir asya bhāratasya martyaloke muninoktavān। na ca harivaṁśam antareṇa lakṣasaṁkhyapūrtir asti parvākhyānam apy ata eva yuktam। bhāratāntargatatve prakaraṇasaṁgatir eva vā । pūrvaṁ hi janamejayena pāṇḍavākhyānaprasaṁgena śrīviṣṇumāhātmyaṁ śrūtam । saṁprati tam eva mukhyatayā śrotuṁ rājñā vaiśampāyana uktaḥ । sarvaṁ samaṅgalam । asya cārdha na sañjānibandhanam idam uktaṁ punar anukrāntaṁ khilam ity abhidhīyate…[40]

Basu observes that Arjuna's language is a bit complex. He chooses words that carry deeper meanings, reflecting background events, allusions, or profound philosophical insights. The composition is poetic, focusing on the idea that this world is rife with suffering, and its inhabitants experience the pain of birth and death; only through knowledge can they achieve liberation. Knowledge acts as a light, akin to the sun, illuminating the darkness of ignorance, which is the source of all distress. This aligns with the *śāntarasa* of the VMbh. Therefore, the metaphors for Kṛṣṇa represent the everlasting flow of the elixir of peace and wisdom that alleviates suffering. Vyāsa, expounding wisdom, is like the sun, but without the harsh heat, as he illuminates with gentle and soothing words adorned with all nine emotional and aesthetic qualities (*nava-rasa*) or fresh (*nava* = *abhinava*?) artistic pleasure. Vyāsa is himself free from the depths of ignorance’s darkness:

ajñānatimirābhodamuktāya (variant muktaye)-bhānave ।

namo navarasasnigdhavāṇīkiraṇamāline।।[41]

The flow of existence in this realm (*saṁsāra*), though filled with turmoil, is merely a collection of stillness (perhaps symbols of life?) until one grasps the significant teachings of Vyāsa, who classified the Vedas. The use of alliteration and Yamaka, accompanied by a melodic rhythm, in the diction is notable here.[42]

Ratna Basu observed that while Arjunamiśra serves as a commentator, he contributes a shine of exceptional poetry, as the commentary aims to elucidate the expansive and profound poetic works of a distinctive individual. The melodious quality of his natural alliterations throughout enhances the artistic appeal.

1.3. Description of the Mss.

The *Rājadharma* section forms a part of the *Śāntiparvan* of the VMbh, comprising 167 chapters (*adhyāyas*) and a total of 6,543 verses. The commentator Arjunamiśra, evidently, did not have access to the BORI Critical Edition of the VMbh; therefore, the numerical references cited here are based on the Bengal recension. Notably, the BORI Critical Edition also enumerates 167 chapters under the *Rājadharma* section. Manuscript evidence suggests that Arjunamiśra hailed from the Varendrabhūmi region, and thus we have prioritized the Bengali recension by using the BB edition as our collateral text. However, readings from other regional traditions occasionally appear. For instance, in verse 137.6, the BB edition reads *atitikṣuḥ*, while the BORI edition gives *atityakṣuḥ*. Similarly, BB records *hatatviṣo na* at 137.17, whereas the BORI edition has *hatatviṭkāni* at 139.17.

1.3.0. The Mss. of the BhDī

Manuscripts of Arjunamiśra's commentary on *Rājadharma* are available only in Howrah Sanskrit Sahitya Samaj, bearing the accession number **1114/5**, and The Sanskrit College and University, bearing the accession number **1994**. The descriptions of these manuscripts are as follows.

Ms. no.: 1114/5; B - 321; Title: *Bhāratārthadīpikā* (*Rājadharmaṭīkā*); Author**:** Arjunamiśra; Size: 52 × 16 cm.; Folio: 16 (1-16); Material: Handmade Paper; Complete; Script: Mediaeval Bengali; Date and scribe's name not available.

Beginning:

श्रीरामः ॥

श्रीमदर्जुनमिश्रस्य टीका सुविमला स्फुटा ।

राजधर्मस्य बोधार्थं शिष्याणां सत्सु राजते ॥

अथ राजधर्मटीका यथाशक्ति यथामति क्रियते ॥ कृतोदकास्ते सुहृदामित्यादेर्युधिष्ठिरः प्रीतमना बभूव जनमेजय इत्यन्तस्य शान्तिपर्वीयराजधर्माख्यग्रन्थस्य सोपायधर्मार्थकामाख्यस्त्रिवर्गस्तात्पर्यार्थः । कृतोदकाः कृतप्रेततर्पणाः ।

Colophon and end of ms.:

॥ श्रीकृष्णचरणद्वन्द्वे मममतिरास्ताम् ॥ इति श्रीमदर्जुनमिश्रकृता राजधर्मटीका समाप्ता ॥ ° ॥

This ms. is taken for transcription and noted as A in the critical apparatus. This ms. is not recorded in the NCC.

Another manuscript on *Rājadharma* of the VMbh is available in the Sanskrit College and University. This ms. is recorded in catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Sanskrit College and University. The description of this manuscript is as follows.

Ms. no.: 1994; Title: *Bhāratārthadīpikā* (*Rājadharma*); Author**:** Arjunamiśra; Size: 48.5 ×11.5 cm.; Folio: 11 (1-11); Material: Handmade Paper; Complete; Script: Mediaeval Bengali; Scribe: Śivanāthadevaśarman; Date: 1700 **Ś**aka year.

Beginning:

ॐ नमो नारायणाय ॥ अथ राजधर्मटीका ॥ कृतोदकास्ते सुहृदामित्यादेर्युधिष्ठिरः प्रीतमना बभूव इत्यन्तस्य शान्तिपर्वीयराजधर्माख्यग्रन्थस्य सोपायधर्मार्थकामाख्यास्त्रिवर्गस्तात्पर्यार्थः कृतोदकाः कृतप्रेततर्पणाः ।

Colophon and end of ms.:

इति श्रीमदर्जुनमिश्रकृता **राजधर्मटीका** समाप्ता ॥०॥ ... लिखितं श्रीशिवनाथदेवशर्मणात्मार्थमिति ॥ श्रीकृष्णः ॥ शकाब्दाः १७००॥ ० ॥ श्रीरामः॥

This ms. is taken for collation, and is noted as B in the critical apparatus.

1.3.1. The Record of the NCC

The NCC, vol. 19 (p. 129), records the following about the commentator and mss. of his commentary. The complete text of it is not available in any of the repositories. The excerpts of the entry in NCC is noted here.

C. (*Mahā*)*Bhāratārtha*(*pra*)*dīpikā* or *Bhāratasaṅgrahadīpikā* by Arjunamiśra, son of Īśāna of Campāhetikula of Varendra in Bengal, follows C. of Vimalabodha.

See V.S. Sukthankar, *The Mahābhārata Ādiparvan*, Prolegomena, pp. lxiii - lxv.

Mysore 1. pp. 152-53 (Śānti) (2 mss.).

Mysore N. D. VI. 16938 (Rājadharma)

Extr. p. 33. 16939 (Mokṣadharma).

16940 (Anuśāsana).

16941 (Mokṣadharma) …

The NCC, vol. 19 (p. 117), records the *upaparvan*s of *Śāntiparvan*

राजधर्म

86th upaparvan (chs. 1-130). Allahabad 119. 165. America 982. Ānandāśrama 728. 5720. 5933. 7245. AS. p. 139. Baroda II. 6293. 8859. 11317 (i). Bd. 219. BHU. 10086. Bikaner 913. 916. 919. 922-23. BISM. वि. 93/25. BISM (Ptd. Cat.) 25/93. 29/2115. Bomb. Uni. 1335-36. BORI. 219 of 1887-91. 73 of 1902-07.231 of Viś. II. Cs. IV.120.148. 168. Fasc. II. 380. Harshe 16-17 (inc.). IM. 8903 (inc.). IO. 1912. 3174 (f). 3191. 3203 (c). 3213 (a). 3221 (a). 6490. Jaipur Mus. Ser. 2. p. 90 (2mss.). Jha G. N. III. 9782. Kuru. Uni. I. 1091. II. 855. Mithilā. MT. 6162. 8139 (inc.). 8140. 8143 (inc.). Munchen G-290 (inc.). Mysore 1. pp. 152-53 (2 mss.). Mysore N. D. VI. 16703. Nagpur Uni. 1493-94. 1770. Paliyam 3 (inc.). Pejawar 155. Prativādibhayaṅkar p. 13 (no. 93). Ramsingh 525.

Ranbir II. p. 432. RASB. V. 3320-21. 3366 (21) (inc.). 3392. 3407. RORI. VII. 198. XXV. 802. SB. New DC. IV. 15125. 15227. 15267. 15368. 15556 (inc.). XIII. 50534. Skt. Coll. Ben. 1915-16 (no. 2538). Śṛṅgerī Mutt 276. SSPC. I. E. 6, 16. Tb. 42. TD. 8651-53. 18739. 18740-47 (inc.). Vaṅgīya pp. 103. 104. Varendra 1668. Viśvabhāratī 6. 8. 14. 281 (inc.). 1096. 1501. VRI. V. 13982. 13984.

आपद्धर्म

87th upaparvan. (chs. 131-73). America 852. Anandāśrama 728. 5720. 5933. 7245-h. Baroda II. 8860. Bd. 220. Bikaner 914. 917. 920. BISM. वि. 92/25. BISM. (Ptd. Cat.) 29/2093. 45/4. BORI 65 A of 1882-83. 220 of 1887-91, 73 of 1902-07. 614 of Viś. I. (inc.). Cs. IV. 151. IO. 1912. 3174 (g). 3192. 3203 (e). 3213 (b). 3221 (b). 6490. Jaipur Mus. Ser. 2. p. 79. Mithilā. MT. 6162. Mysore l. p. 153. Mysore N. D. VI. 16887. Uni. 1471. PUL. p. 118 (1 mss.). RASB. V. 3366 (20). RORI. IX. 325. XII. 793. XVI. 687. SB. New DC. IV. 15332. 15369 (inc.). 15557. Śṛṅgerī Mutt 276. SSPC. I. E. 6, 17. VRI. IV. 10772 (inc.). V. 13982.

1.3.2. Observation

We have noted several points during the process of reconstructing texts from Manuscripts A and B. In Manuscript A, chapter numbers are distinctly marked, while Manuscript B lacks such numbering. Manuscript A sometimes includes titles for sub-chapters, as seen in chapters 39 and 40, whereas Manuscript B completely omits these. When compared to Manuscript B, Manuscript A features a higher frequency of punctuation marks, particularly periods. In Manuscript A, the chapter numbering skips from chapter 9 straight to chapter 15. However, the text indicates that

discussions on chapters 11, 12, and 14 are present, even though they are not marked or identified distinctly. Both Manuscripts A and B display evidence of disorder and lack a uniform structure.

It has been noted that Manuscript A lists chapter numbers at the conclusion of each commentary, in contrast to Manuscript B, which does not. Furthermore, the chapter numbers in Manuscript A do not consistently align with those in the printed editions of the BB and the BORI, which serve as exegetical references in the reconstruction of Arjunamiśra's commentary. It is important to mention that in the reconstructed version of the commentary, each chapter is organized into separate paragraphs based on the chapter numbers found in Manuscript A.

In Manuscript B, Folio 8b contains 15 lines per page, while from folio 9a onward, each page contains 14 lines. Another noteworthy observation is that starting from folio 9a of this manuscript, there is a clear change in handwriting. The script from this point forward appears more polished and calligraphic. It seems that a different scribe has taken over from verse 17 of folio 13a.

1.4. Editing Principles

In the present study, the manuscripts of the BhDī on the *Rājadharma* section of the VMbh have been transcribed following established editorial conventions, with reference to both collateral and cognate sources. Orthographic standardization has been applied in accordance with Pāṇinian grammatical principles. Common scribal confusions typical of medieval Bengali manuscripts — such as the interchangeability of *va*, *ba*, and *ra*, and the ambiguity surrounding forms like *tva*, *ttva*, *ḥ*, *śca*, and *śva* — have been carefully resolved.

Several paleographic features, found in both the manuscripts, warrant special attention. Generally in medieval Bengali script, *ba*, *va*, and *ra* are often rendered using an identical triangular grapheme. This same symbol is sometimes also used for *ra*, *ṇa*, and *la*, adding to interpretive challenges. The character for *ca* may also closely resemble this triangular form, making it particularly difficult to distinguish between clusters such as *śca*, *ṣva*, and *śva*. Such instances are seen often in these manuscripts too, as they both are written in medieval Bengali script. Instances of double nasalization resulting from scribal error have been corrected and are not recorded in the critical apparatus. However, where both *anusvāra* and nasal consonants are distinctly preserved in the manuscript, they have been retained.

Reduplication of consonants in conjuncts following *r* has not been preserved, as such reduplication is considered optional (*vaikalpika*) according to Pāṇinian grammar. In contrast, where the reduplication of plosives is etymologically or morphologically required, it has been reinstated. These regularized forms are not cited in the critical apparatus, as they fall under the scope of orthographic standardization. In the

reconstructed portion of the text, the *pratīkas* have been highlighted through the use of bold typeface in order to distinguish them from the surrounding material. Furthermore, for the sake of clarity and ease of reference, these *pratīkas* have also been systematically compiled and explained in the glossary appended to the study.

1.4.0. Signs and Symbols

In the reconstructed text, the present investigator has employed specific signs and symbols to ensure accurate representation of the manuscript.

Parentheses ( ): These enclosures are used to denote verse numbers.

Degree symbol (°): This symbol is used to indicate textual continuity, marking that the passage connects seamlessly with the preceding and following sections.

1.4.1. Submission

I humbly submit that the present work is a sincere and earnest attempt to produce a text-critical edition of Arjunamiśra's BhDī, a significant commentary on the *Rājadharma* section of the VMbh. This edition is accompanied by a critical apparatus prepared on the basis of a careful collation of two extant manuscripts, which, though limited in number, offer valuable insights into the textual tradition of this important work.

The subject at hand is vast and intricate, rooted in the profound literary, philosophical, and ethical traditions of ancient India. The *Rājadharma*,

with its complex discussions on kingship, *dharma*, and governance, represents one of the most intellectually demanding portions of the VMbh. The task of critically editing a medieval Sanskrit commentary on such a dense and nuanced portion of the text presents both immense challenges and rewarding opportunities for textual scholarship.

I am fully aware that this endeavour, while undertaken with diligence and devotion, may appear limited or imperfect in the eyes of accomplished scholars and experts in the field of Sanskrit textual studies. My training, resources, and experience are humble in comparison to the magnitude of the task. Nonetheless, I have undertaken this project with a genuine desire to contribute, however modestly, to the field of VMbh studies and to make this valuable commentary more accessible to scholars and students alike.

In preparing this edition, I have sought to adhere to established principles of textual criticism, applying careful attention to orthographic conventions, scribal tendencies, and philological detail. Wherever the manuscripts diverged or presented difficulties, I have tried to document them faithfully in the critical apparatus, while also making editorial decisions in line with traditional grammatical and interpretive norms.

I have done my utmost to collect, collate, and present the material with scholarly integrity and precision. Yet, I remain deeply conscious of the inherent limitations of my work. For any errors, omissions, or shortcomings that may still remain — whether due to oversight, misjudgment, or the constraints of my intellectual capacity — I offer my sincerest apologies. I earnestly seek the indulgence, corrections, and guidance of the learned scholars and readers who may engage with this work.

It is my hope that, despite its limitations, this edition may serve as a foundation or stepping stone for further research and that it may inspire continued interest in Arjunamiśra's contribution to the exegetical tradition of the VMbh.

References

[1] Haraprasāda Shāstrī, *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Government Collection*, vol. V, preface, pp. lxvii-lxxii.

[2] V.S. Sukhthankar, *Critical Studies in the Mahābhārata*, pp. 263-277.

[3] For the list see Nagendranath Basu, *Bāṁlā Viśvakoṣa*, vol. 14, p. 389.

[4] Cf. *ibid.*, p. 265.

[5] Cf. Sarvajña's commentary on *Udyogaparvan:*

> udyoge devabodhasya vāgvāḍavamarīcayaḥ ǀ
>
> pibantu jñānadurjñānavakṣoraktamahārṇavam ǀǀ (loc. cit.).

[6] Cf. Arjunamiśra's commentary on *Virāṭa:*

> vedavyāsamukhāmbhojagalitaṁ vāṅmayāmr̥tam ǀ
>
> saṁbhojayantaṁ bhuvanaṁ devabodhaṁ bhajāmahe ǀǀ (*ibid.*, p 267).

[7] Cf. Nīlakaṇṭha on variant reading of a verse: *...iti prācīnaḥ pāṭho devabodhādibhir vyākhyātatvāt* | (*ibid.*, p 269).

[8] V. S. Sukhthankar, *The Ādiparvan, prolegomena*, p. lxx.

[9] Loc. cit.

[10] Minlowski, *The Yogasāra* Cited in Vimalabodha's Commentary, *Suhr̥dayasaṁhitā*, p. 219, f.n. 1.

[11] Haraprasāda Shāstrī, *op. cit.*, p. lxix.

[12] For the list see P. K. Gode, Date of Vimalabodha's Commentary, ABORI, vol. 17 (1935-36), pp. 395-396.

[13] Cf. *ibid.*, p. 397.

[14] Minlowski, *op. cit.*, pp. 220-221.

[15] V. S. Sukhthankar, *Critical Studies in the Mahābhārata*, p. 265.

[16] Cf. *ibid.*, p. 266 and P. K. Gode, *Studies in Indian Literary History*, vol. I, p. 421.

[17] P. V. Kane, *History of Dharmaśāstra*, vol. I, p. 157.

[18] Cf. V. S. Sukhthankar, *op. cit.*, p. 265.

[19] Cf. loc. cit., f.n. 2.

[20] bahūn samāhr̥tya vibhinnadeśyāṇ kośān viniścitya ca pāṭhyam agryam |

prācāṁ gurūṇām anusr̥tya vācam ārabhyate bhāratabhāvadīpaḥ || (loc. cit., f.n. 3).

[21] Haraprasāda Shāstrī, *op. cit.*, p lxviii.

[22] P. K. Gode, *Studies in Indian Literary History*, vol. I, p. 417.

[23] Cf. *ibid.*, pp. 419-420.

[24] Haraprasāda Shāstrī, *op. cit.*, p. 159.

[25] P. K. Gode, *op. cit.*, p. 422.

[26] Cf. Haraprasāda Shāstrī, *op. cit.*, pp. lxix and 154.

[27] *Ibid.*, p. 139. (See end of his commentary on *Āścaryaparvan*, i.e. *Harivaṁśa*).

[28] Jogendra Chandra Ghosh, "Arjuna Miśra", *Indian Culture*, vol. II, pp. 585-589.

[29] P. K. Gode, "Arjuna Miśra", *Studies in Indian Literary History*, vol. I, pp. 141-146.

[30] V. S. Sukhthankar, *op. cit.*, p. 403.

[31] The verse is as follows:

> tato devarṣisahitaḥ saritaṁ gomatīm anu |
>
> daśāśvamedhān ājahre jāruthyān sa nirargalān ||

[32] V. S. Sukhthankar, *op. cit.*, p. 270.

[33] *Ibid.*, p. 274.

[34] Cf. *ibid.*, pp. 403-404 and Haraprasāda Shāstrī, *op. cit.*, pp. 137-139.

[35] Jogendra Chandra Ghosh, *op. cit.*, p. 589.

[36] Haraprasāda Shāstrī, *op. cit.*, p. 137.

[37] *Ibid.*, p. 165.

[38] Loc. cit.

[39] Loc. cit.

[40] Ratna Basu, "A Comprehensive Study of Arjunamiśra's Bhāratārthapradīpikā", p. 72.

[41] *Ibid.*, p. 75.

[42] The verse is as follows:

> nicayābhavavāhinyās tāvat sphurad avīcayaḥ ।
>
> yāvad vicārya no vedavedavyāsavaco 'rthavat ।। (loc. cit).

Chapter 2

Text-Critical edition of *Bhāratārthadīpikā* on *Rājadharma* of the *Vaiyāsika-Mahābhārata*

श्रीरामः ॥[1]

श्रीमदर्जुनमिश्रस्य टीका सुविमला स्फुटा ।

राजधर्मस्य बोधार्थं शिष्याणां सत्सु राजते ॥[2]

अथ **राजधर्मटीका** यथाशक्ति यथामति क्रियते ॥[3] **कृतोदकास्ते सुहृदामि**त्यादेर्युधिष्ठिरः प्रीतमना बभूव जनमेजय[4] इत्यन्तस्य शान्तिपर्वीय**राजधर्मा**ख्यग्रन्थस्य सोपायधर्मार्थकामाख्यस्त्रिवर्ग[5]स्तात्पर्यार्थः । **कृतोदकाः** कृतप्रेततर्पणाः । तत्र गङ्गातीरे **शौचं**[6] **निर्वर्तयिष्यन्तः** निर्वर्तयितुं **मासमात्रं बहि**श्चराः **पुरादिति** शेषः । **काले** अवसरे **संभाष्य मुनिभिरै**कमत्यं कृत्वा **धर्मेण** क्षात्रधर्मेण **दिष्ट्या** भाग्येन[7] **वार्ष्णेयी** सुभद्रा एतेन युद्धसमय एव पुत्रवधानन्तरं सा द्वारकां गतेति केचित्[8] । तच्च पूर्वापरविरुद्धं[9] किन्तु कृष्णप्रतिगमनानन्तरमिति शोकं बोधयितुमेव **कृपणा** दुःखिता यः प्रसिद्धः कर्ण इति शेषः । **घृणी** दयालुः **अवकीर्णं**[10] त्यक्तं **मातृतो**[11] मातृसम्बन्धेन **तद्भ्रातृघातनं** सर्वतः सर्वान् । **त्वं**

---

[1] This is scribe’s invocation. B ॐ नमो नारायणाय ॥

[2] This verse is om in B.

[3] A अथ राजधर्मटीका यथाशक्ति यथामति क्रियते; B अथ राजधर्मटीका ।

[4] B जनमेजय om.

[5] A त्रिवर्ग; B स्त्रिवर्ग ।

[6] A शौच; B शौचं ।

[7] A भाग्येन; B भाग्यं ।

[8] A गतेति केचित्; B गता सेति केचित् ।

[9] A पूर्वापरविरुद्धं; B पौर्वापर्यविरुद्धं ।

[10] A अवकीर्ण; B अवकीर्णं ।

[11] In Biswabani (BB) ed. the reading is मातृजो ।

च पुत्रो ममेतीति अब्रवीतुमिति शेषः । **काम** इच्छा **मातरीति** द्वितीयार्थे । **श्वेतवाहादर्जुनाद्विजयम**र्जुनं **पृथुल**[12]**वक्षसं** कवाटवक्षसं **कामं** वरं **विषह्यान्**[13] जेतुं[14] शक्यान् **पुत्रगृद्धिनी** पुत्ररक्षापरा भावक्तान्तात्तद्धितः पुत्रगर्धिनीति[15] वा । तस्य वा वाक्यालङ्कारे वा शब्दः । **दूयते** तप्यते **कथं नु** नु प्रश्ने ॥१॥

वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा नारद उवाच[16] । **अविषह्यम**शक्यं[17] **क्षत्रं** क्षत्रजातीयं **संघर्षजननो**[18] विरोधजनकः । चकार अधीतवान्[19] **अङ्गिरसां श्रेष्ठं** द्रोणम् । **यथेयं गौर्हते**ति कर्णपर्वणिवत् स वध उक्तः तद्वधे[20] धेनुवध एवेति कृत्वा ॥२॥

प्रश्रयेणानुरागेण **विश्रम्भो** विश्वासः **उत्सङ्गे** क्रोडे **नाम** प्रसिद्धं[21] **नामतो** नाम्ना अस्त्रं शोणितं **करालवान्** भीषणः । **देवयुगे** सत्ये[22] **कामये**त्यव्ययं यदृच्छया **अन्तरे** मध्ये **समीयूषः**[23] सङ्गतस्य ध्रुवं स्थिरं **न्यायेन** अभिवादनादिना ॥३॥

कलिङ्गविषये देशे **समेतान्** मिलितान् **शृगालो** वासुदेवः **वर्षवरः** षण्ढः[24] **व्यपेयु**र्व्यपगताः ॥४॥

आविष्कृतं[25] प्रकटितं **भिक्षितो** याचितो[26] **युद्धे**[27] **हि** यस्मात् ॥५॥

---

[12] प्रथुल; B पृथुल ।

[13] A विषह्यान्; B विसह्यान् ।

[14] A जेतुं; B विजेतुं ।

[15] A पुत्रगर्द्धिनी; B पुत्रगृर्द्धिनी ।

[16] A उवच; B उवाच ।

[17] A अविषह्यम°; B अविसह्यम° ।

[18] A संहर्षजननो; B संहर्षजनको ।

[19] A अधीतवान्; B अधतिवान् ।

[20] A तद्वधे; B तद्वत् स वधे ।

[21] A प्रसिद्धं; B प्रसिद्ध ।

[22] B देवयुगे सत्ये om.

[23] A समीयूषः; B समेयुषः ।

[24] A षण्ढः; B शण्डः ।

[25] A आविस्कृतं; B आविष्कृतं ।

[26] A, B याचितः ।

[27] A यद्धे; B यद्धि ।

वैशम्पायन उवाच ।। पर्यश्रुनयनं सर्वतोऽ**श्रुनयनम्**[28] **एनं** कर्णं **भ्रात्र्यं** भ्रातृत्वं **कालपरीतः** मृत्युग्रस्तः । **उद्धृक्षणे** उद्दीपने **निर्वेदं** विषयवैमुख्यम् ।।६।।

शोककर्षित[29]-तनुकृतः अनवदाय अपरिशोध्य **अम्बपितरौ** मातापितरौ[30] **रुन्धयति** आवृणोति ।।७।।

मानुषं पौरुषं[31] **क्लीवस्या**शक्तस्य[32] कर्तव्ये निरुद्यमस्य[33] ।

यो हि ह्याजिजीविषेद्भैक्ष्यं कर्मणा नैव केनचित् ।

समारम्भान् वुभूषेत हतस्वस्तिरकिञ्चनः ।

सर्वलोकेषु विख्यातो न पुत्रपशुसंहितः ।।[34]

येनैव **केनचित् कर्मणा** । पौरुषं विना भैक्षेण जीविकामिच्छोः[35] । समारम्भान् वाञ्छेत लभेत[36] स **हतस्वस्तिः**[37] कल्याणशून्यः **अकिञ्चन** दरिद्रः **सर्वलोकेषु** प्रसिद्धः[38] । **न पुत्र**पश्वादियुत[39] इति[40] । **दीर्घसूत्रस्य** मेलनस्य[41] **कापालीं** भिक्षापात्र-सम्बन्धिनीं **वृत्तिं** जीविकाम् **ऋद्धं** सर्वसम्पन्नम् **आशंससे**[42] वाञ्छसि **भवता** राज्ञीरक्षकेण[43] अनीशस्य कर्तुमक्षमस्य । **कृत्वानृशंस्यं ह्यधने** निर्धने जने आनृशंस्यं दयां कृत्वा नहुष इति सम्बध्यते । **अश्वस्तनं** दिनान्तरे धनाभावं[44] **वेद** जातानि **अभिशस्त**वत् पतितवत् शंसितुं प्रशंसितुं

---

[28] A °नयनजलं; B °श्रुनयनं ।

[29] A शोककर्शित° ।

[30] B मातापितरौ om.

[31] A पौरषं; B पौरुषं ।

[32] A क्लीवस्य अशक्तस्य; B क्लीवस्याशक्तस्य ।

[33] A कर्तव्ये निरुद्यमस्य; B दीर्घसूत्रस्यालसस्य ।

[34] A य इत्यादि । A om this verse (8.6).

[35] पौरुषं विना भैक्षेण जीविकामिच्छोः । B om.

[36] B वाञ्छेत लभेत स om.

[37] A सस्तिः, B स्वस्तिः ।

[38] B प्रसिद्धः om.

[39] A न पुत्रपश्वादियुत; B न पशुपुत्रादियुतः ।

[40] B इति om.

[41] B इति दीर्घसूत्रस्य मेलनस्य om.

[42] A आशंससे; B आशंसे ।

[43] A °राज्ञीरक्षकेण; B °राज्ञारक्षीकेण ।

[44] A धनाभावं; B अधनं ।

संभृतेभ्यः सञ्चितेभ्यः **ततस्ततः** सर्वतः **प्राणयात्रा** प्राणरक्षा **कुसरितः** स्वल्पनद्यः[45] **विवित्सितुं** लब्धुं न **शक्यं** कृशाश्व इति अश्वादिशून्यः **व्यससिताः** कृतनिश्चयाः **स्यन्दन्ति**[46] गच्छन्ति ॥८॥

ऋजुः प्रणिहित इत्यादि वयमेव वनं गत्वा मोक्षं चरिष्यामः किमनेन दुःखनिरासेन इत्यभिप्रायेणाह राजा ऋजुरनुद्धतस्वभावः[47] प्रणिहितः आत्मप्रणिधानयुक्तः[48] गच्छन् वनमिति शेषः । एष[49] **स्थावरवर्जकः स्थावरजङ्गमेषु** किमपि न आशंसनम् । शरीरधारणोपायः कस्तर्हि अत आह[50] **स्वभावस्तु प्रयात्यग्रे**[51] इति स्वभावो भवितव्यता यत्र[52] कुत्र यास्यतः पुरुषस्याग्रे उपस्थितो भवति तेन क्वचिदनशनानि उपवासा भवन्ति । अपिशब्दात् क्वचिदशनं भवति । तेन अशनानशने दैवतन्त्रे पुरुषतन्त्रे स्वाधीन एवेति भावः[53] ॥ **अथ ये कर्म निन्दन्तो मनुष्याः कापथं गताः**[54] कापथं कुत्सितमार्गं गता[55] अनुपस्कृताः[56] सन्देहशून्याः **शाश्वतान**बहून् ते विप्रात्मजाः **उत्सृज्य नास्ती**ति तत्कालीनं तपो न भवतीति कृत्वा[57] ॥९॥

---

45 A स्वल्पनद्यः; B स्वल्पनर्थः ।

46 A स्यन्दन्ति; B स्यम्दन्ति ।

47 A ऋजुरनुद्धतस्वभावः, A ऋजुः अनुद्धतस्वभावः ।

48 A आत्मप्रणिधानयुक्तः; B आत्मनः प्रधानयुक्तः ।

49 A एस; B एष ।

50 A कस्तर्हि अत आह; B कस्तर्हीत्याह ।

51 Both the mss. used plural form (स्वभावास्तु प्रयान्ति) here but it is suggested from the commentary that these should be used in singular (इति स्वभावो... उपस्थितो भवति). Further these are used in singular in the BB edition of VMbh also. (*Cf.* 9.20).

52 A स° om.

53 A अशनानशने दैवतन्त्रे पुरुषतन्त्रे स्वाधीन एवेति भावः; B अनशनं क्वचिद्भवति तेनानशनाशने दैवाधीने स्वाधीने इति भावः ।

54 BB and BORI eds. the chapter no. is 11.16. It should be mentioned the chapter no. provided by A do not always match the chapter numbers founded in the printed eds. of BB and BORI, taken as exegetic materials for comparison in reconstructing the text of the commentary of Arjunamiśra.

55 A गताः om.

56 B अनुपस्कृताः om.

57 BB and BORI eds. the chapter no. is 11.26.

अनुरुध्य न अनुवर्तमानः ताम्रं रक्तं **विशखयूपे** यज्ञीययूपविशेषे वेदवादा**पविद्धान्** त्यक्तवेदोक्तान् **अत्याश्रमानयं**[58] **सर्वान्** अयं[59] गृहस्थाश्रमः[60] सर्वानाश्रमानतिक्रम्य[61] **अवासृजन्** आसञ्जन् कृतात्मासं **कृतात्मा धर्मवैतंसिको** धर्मवञ्चकः **मृत्युराट्** यमः **विलयं** नाशं[62] हे **पार्थिव शिष्यजुष्टः** सद्भिराचरितः। **अभिमानवती** साहंकारा **आमन्त्र्य** हे राजनिति **साम्ना** सान्त्ववादेन **स्तोककाः** चातकाः रारास्यमानाः पुनः पुनर्न दण्ड[63] एतान् भ्रातॄन् **उपपन्नेन** योग्येन। **मत्स्याः पङ्क** इति[64] यथा मत्स्याः पङ्के सर्वलङ्घ्याः **न राज्ञः** क्षत्रियस्य **त्रिभिरङ्गैर्**हस्त्यश्वरथाङ्गैः क्रौञ्चद्वीपादि**वशीकरणं**[65] सिद्धिद्वारा राजसूये। **सांसिद्धिके** स्वाभाविके **निर्दण्डः**[66] सर्वदण्डः **नेता** दण्डनायकः **समये** शपथे[67] मर्यादायां वा[68] **मत्स्यघातीव** स यथा अनपराधिनो[69] मत्स्यान् हन्ति **व्यालमृग**श्चित्र[70]-व्याघ्रः[71]। यस्य **धर्मो यथागतः** जन्तोर्धर्मो[72] व्यवहारः यथा स्वागमनेन[73] बोधितः **स्कन्धपर्ययः** स्कन्धनाशः **उपक्रमाः** आरम्भाः **कल्यानीमा**यतीं कल्यो निरामयः **विष्वग्लोपः**[74] सर्वोच्छेदः। **सेतवो**

---

[58] A अत्याश्रमानयं; B अत्याश्रमान्।

[59] B अयं om.

[60] A गृहस्थाश्रमः; B गृहाश्रमः।

[61] A सर्वानाश्रमानतिक्रम्य; B सर्वानतिक्रम्य।

[62] A नाशं; B विनाशं।

[63] °पुनर्न दण्ड; B °पुनः शब्दायमानाः।

[64] A पङ्क इति; B पङ्क इव पङ्के।

[65] A वसीकरणं; B वशीकरणं।

[66] A निर्न्दण्डः; B निर्द्दण्डः।

[67] A सपथे; B शपथे।

[68] B वा om.

[69] A अनपराधिनो; B °नापकारिणो।

[70] A °व्यालमृगश्चित्र; B °व्यालश्चित्रमृगः।

[71] B व्याघ्रः om.

[72] A धर्मो; B जन्तोर्धर्मो।

[73] A स्व आगमनेन; B स्वागमेन।

[74] A विष्वग्लोपः; B विश्वग्लोपः।

मर्यादाः **पितृमती**[75] कुमारी **कूटं** कपटं **नस्तकान्**[76] नासिकाः **आततायी** वधोद्यतः **भ्रूणहा** ब्रह्महा **आर्च्छति** आसमन्तात्[77] ऋच्छति गच्छति नाशयति वा ॥१५॥

अत्यमर्षणः अतिक्रुद्धः **अगतिरभावः**[78] **आयत्यामुत्तरकाले**[79] **तदात्वे** वर्तमाने **एवं गते** ज्ञाते[80] **उत्सेके**[81] आधिक्ये **विधानं** प्रतिकारः । **न तस्य स्मर्तुं**[82] यत्नं शिरश्चालने नकारः निवासनमाच्छादनम् ।[83]

योह्यनाढ्य सपतितं तदुच्छिष्टं यदल्पकम् ।

बहुपथ्यं बलवतो न किञ्चित् त्रायते बलम् ॥[84] इति ।

अयं च श्लोको भीमवाक्ये न दृश्यते पुस्तकेषु । उत्तरत्र[85] भीमभीष्मवाक्य[86] एव दृश्यते । तथाप्युपायकारमतानुसारेणात्र व्याख्यायते यः पुमाननाढ्यो धनजनसाधनहीनः[87] स पतितः पापं कृत्वा नरकयोग्य भवति प्रतिकर्तुमशक्तत्वात् त्वं पुनराढ्यः दैवात् पापं कृत्वा प्रतिकर्तुं शक्तः किमिति शोचसीति भावः । तथापि गुरुवधाद्ययशः कथं शाम्येत्तत्राह[88] यदुच्छिष्टमिति

---

[75] BB reads पितुर्मते and BORI reads पितृमते (15.42) ।

[76] BB reads मस्तकम् and BORI reads नस्तकान् (15.51) ।

[77] A आसमन्तात्; B आसमन्ततः ।

[78] BB and BORI both the eds. read आगतिः । In Ms. A and B the reading is अगतिः and the meaning is अभावः। But in BB ed. the commentary *Bhāratabhāvadīpa* of Nīlakaṇṭha we get the reading अगतिः and the meaning is दुर्मार्गः ।

[79] A आयत्यामुत्तरकाले; B आयतिरुत्तरकालं ।

[80] A ज्ञाते; B ज्ञाने ।

[81] BB ed. reads उद्रेके and BORI ed. reads उत्सेके (16.12) ।

[82] A स्मर्तुमपि; B स्मर्तुं ।

[83] A शिरश्चालने नकारः निर्वसन् साच्छादनम्; B शिरश्चालने नञ् निवासनमाच्छादनं । Both the editions of BB and BORI read निवासनं ।

[84] A योह्यनाढ्य इत्ययं । A om this verse.

[85] A उत्तरवाक्ये om.

[86] B भीम भीष्मवाक्य om.

[87] A धनजनसाधनहीनः; B धनजनहीनः ।

[88] A शाम्येत्तत्राह; B प्रणश्येत्तत्राह ।

यदल्पकं[89] दण्डादिना[90] लोकसंग्रहणाशक्तं स्त्रीपुरुषादि पुत्रादि[91] तदुच्छिष्टं कृतप्रायश्चित्तमपि[92] लोकविगीतं[93] भवति तथापि प्रायश्चित्तं करणसामर्थ्येन[94] पापाचरणेऽनाश्वासः स्यादित्यत्राह । बह्वपथ्यं बलवतो न किञ्चिदिति बह्वपि भुक्तं पीतं दत्तं गृहीतं कृतं वा । बलवतो दशबलयुक्तस्य नापथ्यं नापरिणाम्यं कारकं[95] कृतोऽत आह त्रायते बलं बलस्यैव त्राणहेतोः स्थितत्वात् दशबलानि च[96] विशालाक्षोक्तानि[97] विद्याभिजनमित्राणि बुद्धिसत्त्वबलानि च । तपः सहाय वीर्याणि दशमं देवमेवहीति, एतान्येव प्रभुशक्तिरित्युच्यते । उक्तञ्च

बलाद् भुक्तं बलाद् नीतं बलाद् दत्तं बलात् कृतम् ।

सर्वं बलवतः पथ्यं दुर्बलस्त्ववसीदति ।। इति ।

अतो गत्यन्तरमपश्यतामस्माकमावर्जितमिदं गुरुवधादिजनितमयशो दानादिना प्रति[98]करिष्याम इति भावः ।।१६।।

भीमवाक्यम् ।। एभि**रसन्तोषा**दिभिः **पाप्मभिः** पापहेतुभिः **आविष्टो** व्याप्तः **निरामिषः** परिग्रहशून्यः **शिष्यात्** वशीकुर्यात् इदं वाच्यम् **अपूर्यां** पूरयितुमशक्याम् **आयुषापि**

---

[89] A यदुच्थिष्टमिति यदल्पकं; B तदुच्छिष्टं यदल्पकं ।

[90] A दानादिना; B दण्डादिना ।

[91] B पुत्रादि om.

[92] A कृतप्रायश्चित्तमपि; B कृतप्रायश्चित्तेऽपि ।

[93] A लोकविगीतं; B लोकावगीतं ।

[94] A प्रायश्चित्तं करणसामर्थ्येन; B प्रायश्चित्तकरणसामर्थ्येन ।

[95] B कारकं om.

[96] B च om. A यानि om.

[97] A °क्षोक्तानि; B °उक्तवान् ।

[98] A प्रति; B श्रुति ।

यावज्जीवनकालेनापि इन्धः[99] काष्ठादिना दीपितः **विशसं**[100] हिंसा **योगो**ऽलब्धस्य लाभः **क्षेमो** लब्धस्य पालनं **बुद्ध्यन्तरं** बुद्धिविशेषः **ईजानाः** यज्ञकृतं **गाथां** धर्मोपदेशं **निर्द्वन्द्वेन**[101] सुखदुःखादि शून्येन **वत**[102] आश्चर्यं **जगतीस्थान् भूमिष्ठान्**[103] **पश्यति यः पश्यन्** द्रष्टारं पश्यन् ज्ञानचक्षुषा तां बुद्धिं **वैद्यानां** वेदविदाम् ।।१७।।

पन्थानं पापकं बन्धहेतुत्वात् । **धाना भृष्टयवाः**[104] **निरीहं** वितृष्णम् **अकुतोभयं** न कुतश्चित् संसाराद्भयं यस्य **भृतिर्भरणं** **कृपणा** दुःखिताः **फलहेतुकाः** फलार्थिनः **परतन्त्रेषु** पराधीनेषु **निपानमाश्रयः**[105] जलाशयवत् । **न्यासैस्त्यागैः** **क्रव्यादाः** मांसादाः **सौखिकैः**[106] सुखार्थिभिः **दावाग्नौ** वनाग्नौ[107] **प्रकृतिर्मूलं** **चिताः**[108] व्याप्ताः **गुरुवृद्धोपचायिनः**[109] तत्पूजकाः **निर्वपन्तो**[110] ददतः ।।१८।।

---

[99] Both the eds.of BB and BORI read इद्धः । Both इन्ध, mentioned in the reconstructed text, and इद्ध is derived from the root इन्ध्, meaning to kindle (ञिइन्धीँ दीप्तौ, *Pāṇinīya-dhātupāṭha* 07.11). For इन्ध the affix is *ghañ*, whereas for इद्ध it is *kta*.

[100] Both the mss. read विघसं and provide its meaning as हिंसा । It is observed that in the printed edition of BB the term is used as विशसं and in the BORI edition as विघस (17.8) according to the *Bhāratakaumudī* of Haridāsa-Siddhānta-Vāgīśa the meaning of विशसं is हिंसा (विशसं विशसनं हिंसां करोति ।) whereas the meaning of the term विघस, found in the BORI edition, means भोजनशेषः as is observed from the *Amarakośa* (2.7.30). After critically considering all the readings along with their meanings we would like to take विशस as in both the mss. the meaning is given as हिंसा ।

[101] A निर्द्वन्द्व न; B निर्द्वन्द्वेन ।

[102] A निर्द्वन्द्व न; B निर्द्वन्द्वेन ।

[103] A भूमिष्ठान् पश्यं; B भूमिष्ठान् om.

[104] In BORI eds. the reading is धाना (18.5) ।

[105] A निपानमाश्रयः; B विपानमाश्रयः ।

[106] A सौखिकैः; B सौखिके ।

[107] A वनाग्नौ; B तृणाग्नौ ।

[108] A चिताः; B चिता ।

[109] Both the mss. A and B read गुरुवृद्धोपचायिनः ।

[110] A निर्वपन्तो; B निवपन्तो ।

पुनरर्जुनवाक्यम् ।। **गन्तुं** ज्ञातुं **दुष्प्रतरं**[111] तरीतुमशक्यं **वर्त्तयिष्यामि** कथयिष्यामि **प्रधानतः** प्रधानम् **आरण्यकानि** ब्रह्मप्रतिपादकानि **महद्ब्रह्म** ।।१९।।

वाक्यान्तरे वाक्यावसरे **चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता** ।। कर्मणीति पाठे विनाकर्मणा कापि निःश्रेणी न भवतीत्यर्थः ।[112] चतुष्पदी चतुर्वेदी चतुराश्रमी वा निःश्रेणी सोपानपरम्परा **द्रव्यसंहारः**[113] द्रव्यसञ्चयः **तृषितः**[114] सतृष्णः **भ्रूणहत्यां** ब्रह्महत्याम्[115] **अत्ययात्** अतिक्रान्तः **भाण्डं** पात्रम् ।।२०।।

वर्तयन् जीवयन् श्रामणेन[116] वाणप्रस्थेन **निर्वाणं** मोक्षः[117] ।।२१।।

देवस्थानवाक्यम् ।। **दंशितः** उन्मुक्तः **ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य**[118] कश्यपस्य । **नवतीर्नव**दशाधिकान्यष्टशतानि[119] । **इन्द्रत्वमैश्वर्यं दिष्टं** दैवम् ।।२२।।

शास्त्रदृष्टः शास्त्रबोधितः[120] **समुत्थानं** पौरुषं **बाहुदामनु** बाहुदासमीपे **यदृच्छया** दैवयोगेन **अन्तपालेभ्यो** दौवारिकेभ्यः **अनिसृष्टानि**[121] अदत्तानि **गुरुणा** ज्येष्ठेन **निष्कृतिः** प्रायश्चित्तम् **उदकार्थं** तर्पणं **न मुण्डनं** न त्याग इत्यर्थः मण्डनमिति पठन्ति ।।२३।।

प्रस्थातासि वनमिति शेषः **वलिषड्भागं** करम् **अर्हयन्ति** पूजयन्ति ।।२४।।

रोहति[122] जायते **प्रभवाप्ययौ** उत्पत्तिनाशौ ।

आत्मापि चायं न मम सर्वापि[123] **पृथिवी मम ।**

---

[111] B दुष्प्रतरं om.

[112] B चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता ।। कर्मणीति पाठे विनाकर्मणा कापि निःश्रेणी न भवतीत्यर्थः। om.

[113] BB reads धनसंहारः and BORI reads द्रव्यसंहारं (20.8)।

[114] BB तृषितः, BORI दूषितः ।

[115] BB omits the word.

[116] In BB ed. the reading is omit but it is in BORI ed. (21.15).

[117] A मोक्षः; B मोक्षं ।

[118] A ब्रह्मणः; B ब्रह्मणः ब्रह्मणस्य ।

[119] A °दशाधिकान्यष्टशतानि; B °दशाधिकान्यष्टशतानि om.

[120] A शास्त्रबोधितः; B शास्त्रेण बोधित without *samāsa*.

[121] A अनिष्टानि; B अनिसृष्टान्य° ।

[122] A रोहति; B रोहति इति ।

[123] A सर्वापि; B सर्वा वा ।

यथा मम तथान्येषामिति पश्यन्न मुह्यति ।।

यदि मम न किञ्चित् तदा आत्मापि देहोऽपि न मम अथ मम किञ्चित् तदा सर्वा निखिला पृथिवी मम[124] ।। यथा च मम इच्छा ममताविचारात्[125] प्रतिभात्येवं[126] सर्वेषामपि न किञ्चित्त्वमेवेति ममतासंज्ञाभावादिति[127] पश्यन् न मुह्यति ममतानुबन्धता मोहस्येति । **तृष्णार्तिप्रभवमि**त्यादि[128] तृष्णायां रागे सति आर्तिर्विषयाभाव **स्तद्धेतुकं**[129] **दुःखं** सुखमपि दुःखं तृष्णायां सत्यां[130] विषयालाभे पूर्वके सत्येव[131] भवति नह्यक्षुधितस्यान्नं सुखदायि भवति। तदेव व्याकरोति **सुखस्यानन्तरमि**ति **यन्निमित्त** इत्यादि[132] **आयासो वापि यन्मूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ।** शोकादिनिमित्तपर्यालोचने[133] रागद्वेषौ विना न किमपि शोकादेः कारणमिति कारणतामङ्गतो[134] निश्चित्य तौ त्यजेदिति भावः । **प्राप्त**कालमुपपन्नम् **अपराजितः** प्रियप्राप्तौ हर्षेण अप्रियप्राप्तौ शोकेन अवशीकृतः[135] उदासीनवत्[136] अदर्शिपरमित्यर्थः[137] । **अङ्ग**सम्बोधने यद्वा **अङ्गदाराणामि**त्येकं पदं

ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परंगताः ।
त एव सुखमेधन्ते मध्यमः क्लिश्यते जनः ।।[138]

---

[124] A तदा पृथिवी निखिला मम; B तदा सर्वा निखिला पृथिवी मम ।

[125] A ममताविषया विचारात्; B ममताविषया विचारात् ।

[126] A प्रतिभात्येवं; B प्रतिभाति एषं ।

[127] A ममतासंज्ञाभावादिति; B ममतासंज्ञताभावात् इति ।

[128] A दुःखं दुःखार्तिप्रभवं सुखं om.

[129] A आर्तिर्विषयाभावः स्तद्धेतुकं; B आर्तिर्विषयाभावः तद्धेतुकं ।

[130] A दुःखेन तृष्णायां; B दुःखं तृष्णायां सत्यां ।

[131] A विषयालाभे सत्येव; B विषयस्यालाभे पूर्वके सत्येव

[132] A यन्निमित्त इत्यादि; B यन्निमित्त भवेच्छोकस्तापोवा दुःखमूर्छितः।

[133] A शोकादिनिमित्तपर्यालोचने; B शोकादिनिमित्तशोकादिनिमित्तपरस्परापर्यालोचने ।

[134] A कारणतामङ्गतो; B कारणतासङ्गतो ।

[135] A अवशीकृतः; B वशीकृतः ।

[136] A उदासीनवत्; B तदासीनवत्

[137] A तदर्शिपरमित्यर्थः; B तद्दशापरमित्यर्थः ।

[138] A reads चेत्यादि instead of the complete verse.

मूढतमा मोहमहिम्नैव निःसंज्ञाः । इहलोके विपर्यस्तमतित्वात्[139] । **तेत्यु**भयत आकृष्टे[140] मनसि यद्दुःखं किंकर्तव्यताव्यामोहं[141] वैधव्यलक्षणं[142] नानुभवन्ति । ये च[143] बुद्धेः परम् आत्मतत्त्वं गता ज्ञातवन्तस्ते[144] तु विवेकमहिम्नैव निःसंगतया न दुःखभाजनीयाः[145] । य[146] पुनरेतेषां मध्यमो मध्यवर्ती स किञ्चिद् जडत्वाद्[147] ज्ञात्वा सर्वत्र सन्देहनिविष्टमतिर्निर्त्यं दुःखित[148] एवेति ॥२५॥

वैखानसानां बाणप्रस्थानाम् **अजा**द्या मुनिविशेषाः तुष्ट्या **तुष्टेः** परतः परं **यदा चायम्** अयं जीवः **अस्मात्**[149] देहिनः **न विभ्यति** अन्ये जन्तवः । **आत्मज्योतिषः** आत्मैव ज्ञापकत्वात्तथा ॥२६॥

वसुषेणे[150] कर्णे कृते निमित्तम् **अन्तरं** छल**मतिवेलमि**त्यर्थः । कर्मयोगप्रशंसामाह **सुखं दुःखान्तमि**त्यादि आलस्यं कर्मत्यागः तदापततः सुखमप्यनायासदृष्टं[151] दुःखान्तं नित्यनैमित्तिककर्मत्यागेन[152] प्रत्यवायद्वारा **दाक्ष्यं** पुनरापततो नित्यनैमित्तिककर्म[153]-तत्परत्वेन दुःखमपि सुखमेव गृहाश्रमिणां[154] नित्यमपवर्गहेतुत्वादिति भावः । **भूति**रणिमादिः **श्री**र्धनं[155] **नालं** न पर्याप्ता न शक्ता वा[156] ॥२७॥

---

139 A विपर्यस्तमतित्वात्; B विपर्यस्तमितत्वात् ।
140 A तेत्युभयत आकृष्टे; B तेत्युभय आकृष्ट ।
141 A व्यामोहं; B मोहे ।
142 A वैधव्यलक्षणं; B वैधैर्य्यलक्षणं ।
143 A ये च; B यो ।
144 A ज्ञातवन्तस्ते; B ज्ञातास्ते ।
145 A न दुःखभाजनम्; B दुःखभाजनीयः ।
146 B य om.
147 A जडत्वात्; B जडत्वा ।
148 A °मतिर्निर्त्यं दुःखित; B बुद्धिर्नित्यदुःखित ।
149 A अस्मात्; B तस्मादेव ।
150 A वसुषेणे; B वसुसेने । In BB ed. the reading is वृषसेने and in BORI ed. the reading is वसुषेणे (26.27) ।
151 A सुखमप्यनायासदृष्टं; B सुखमपि अनायासत्वात् ।
152 A प्रत्यनैमित्तिककर्मत्यागेन; B नित्यनैमित्तिककर्मत्यागेन ।
153 A नित्यनैमित्तिकं कर्म; B नित्यनैमित्तिककर्म ।
154 A गृहाश्रमिणां; B गृहाश्रमिणो ।
155 A श्रीर्धनं; B सिद्धिः ।
156 A न शक्ता वा; B अशक्ता वा ।

अभ्युत्सिसृक्षतः त्यक्तुमिच्छतः **अभिजातो** महाकुलप्रसूतः **सिद्धो** मन्त्रादिसिद्धः महाप्रभावोऽहं नास्मि **केवलमानुषो**[157] देवतावतारोऽहमित्यभिमानत्रयं[158] **प्रसिच्यते** पुष्टं क्रियते प्रसह्यत[159] इति वा पाठः । **सम्प्रशक्तमना**[160] इत्यग्रे वचनात् **भोगान**भोगहेतु न धनादीन् **विसृज्य** त्यक्त्वा **परिक्षीणः** क्षीणधनः **लुब्धा** व्याधाः **भैषज्यं**[161] प्रतीकारं विधानमदुष्टं[162] **निर्माणे** अदृष्टे[163] **महोदधौ** नद्यादिप्रवाहे स्रोतः[164] स्विति अत्येति[165] अतिक्रम्य गच्छति । **अच्युत** हे स्वधर्मादचलित[166] ॥२८॥

ते वयं भुक्तं दक्षिणं **व्याकोषं** विकचं स्फुटं[167] भावाः पदार्थाः व्यतीतानाशंगताः[168] । **महाभाग्यं** महिमानम् **अग्रिमाणां** श्रेष्ठानां **चैत्यं** चयनम् ।

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्तया ।

पुत्रात् पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥[169]

स चेत् सोऽपि **चतुर्भद्रतरः** सबलधर्मार्थकाममोक्षयुततरः[170] । त्वया पुत्रात् तवेति शेषः पुत्रमनुलक्ष्मीकृत्य[171] औतथिनम्[172] उतथिनः पुत्रं **शिशुकान्** शिशुमारान् **अदक्षिणम्**

---

[157] A केवलमानुषो; B केवलो मानुषो ।

[158] A देवतावतारोऽहमित्यभिमानत्रयं; B देवतावतारोऽस्मित्यभिमानत्रयं ।

[159] A प्रसह्यत; B प्रसह्यते ।

[160] A प्रशक्तमना; B संप्रसक्तमना ।

[161] A भैषज्यं; B भैषजः ।

[162] A विधानमदुष्टं; B विधानमदृश्यं ।

[163] A अदृष्टे; B अदृष्टो ।

[164] A स्रोतः; B श्रोतः ।

[165] A अत्येति; B अद्येति ।

[166] A हे स्वधर्मादचलित; B स्वप्रभावादचलितः ।

[167] A विकच स्फुटं भावाः; B विकसितं भावाः ।

[168] A व्यतीतानाशंगताः; B व्यतीतानासङ्गताः ।

[169] A reads स चेन्ममार इत्यादि instead of the complete verse (29.29).

[170] A शवलधर्मार्थकाममोक्षं युततरः; B सवलधर्मार्थकामयुतः ।

[171] A पुत्रमनुलक्षीकृत्य; B पुत्रमनुलक्ष्मीकृत्य ।

[172] Both the mss. read औतथिनं; Two more different readings are observed from the editions of BB and BORI which are आतिथिनम् and वैतिथिनम् (29.22) respectively.

अदत्तदक्षिणम् अत एव यज्ञानां **सहस्रं सहस्राणां**[173] दशलक्षाणि **अत्यकालयत्**[174] दत्तवान् अतिपद्मिनीम् अतिक्रान्तपुण्डरीकादि दि**ग्गजानां**[175] **धुरं** राज्यभारं परः सहस्रान् असंख्यातान्[176] सहस्रं पद्मानां[177] गवामिति शेषः। **वर्षसहस्रिण्यः** प्रजा इति शेषः **नृणां** पुंसां **द्रोणदुघाः**[178] कलसदुघाः **जारूत्थान्**[179] त्रिगुणदक्षिणान्[180] **निरर्गलान्** अवारितद्वारान् **चतुर्युजः** चतुरश्वाः । **उपह्वरे** तीरदेशे निर्जने वा राजानं[181] **चक्रधन्वानं**[182] चक्रं प्रतापः **पृषदाज्यं** सदध्याज्यं च धास्यति पास्यति **अभ्युपपद्यत**[183] अनुग्रहं कृतवान्[184] शयं हस्तः द्वादशशयं द्वादशहस्तप्रमाणं **विस्फारं** ध्वनिं द्यौरनादि[185] अनादीत् द्यौरेवध्वनिं कृतवती **घोरनादीति** पाठश्चिन्त्यः[186] **रोहितान् हैरण्यानि**ति सम्बन्धः **शम्याताल**ः[187] **दक्षिणायनं** दक्षिणास्थानं **तद्वत्ता**वत्संख्यम् **आमूर्तरयसम्**[188] अमूर्तरयसः पुत्रं **व्यामो** हस्तचतुष्टयं

---

[173] A सहस्राणां; B सहस्राणि।

[174] A प्रत्यकालयत्; B अत्यकालयत्।

[175] A अतिक्रान्तपुण्डरीकादि दिग्गजानां; B पुण्डरीकाक्षतुल्यानां।

[176] A असंख्यातान्; B असंख्यान्।

[177] A पद्माना; B पद्मानां।

[178] A द्रोणदुघा; B द्रोणदुघाः।

[179] A जारूथ्यान्; B जारुथ्यान्।

[180] A त्रिगुणदक्षिणान्; B त्रित्रिगुणदक्षिणान्।

[181] A राजानं om.

[182] In BB ed. the reading is शतधन्वानम्।

[183] In BORI ed. अभ्यवपद्यत (29.77)।

[184] A अभ्युपपद्यत अनुग्रहं कृतवान् om.

[185] Both the mss. read द्यौरनादि but due to use of past participle कृतवती in feminine form the reading in the reconstructed text is emended as द्यौरनादी। Further in both the published eds. of BB and BORI the available reading is द्यौरभेदी (29.82)।

[186] A रोहितान् नैरन्यानिति सम्बन्धः।

[187] In both the eds. the available reading is शम्यापात (29.99)।

[188] In BB ed. the available reading is आमूर्तरजसं and in BORI ed. the available reading is आमूर्तरयसं (29.104)।

सांकृत्यं सांकृति पुत्रं **पुटके**[189] पत्रपुटके **ध्वजभङ्गः** आज्ञाभङ्गः **त्रिनलोत्सेधान्**[190] त्रिनल्वोत्सेधान् इत्यर्थे नल्वः[191] किष्कुचतुःशतम् उत्सेधः उत्च्छ्रायः[192] भवति[193] ॥२९॥

त्वयि **प्रगुणीभव** अनुकूलो भव **सुकुमारी** नाम्ना एषोऽहं **विरहितं** निर्जनं **प्रद्रवन्तीं** पलायमानाम् ॥३०॥

साम्प्रतं योग्यं[194] **नौ** आवयोः राजधर्मे[195] **स्वर्णष्ठीविसंभवः**[196] ॥३१॥

सपदानुगाः ससहायाः **हन्यात्** विपक्षादीन् **हाठ्यम्**[197] आकस्मिकम् ॥३२॥

वत्सलत्वात् स्नेहात् **समुच्छ्रयो** विरोधः **साह्यार्थं**[198] साहाह्यार्थम् **उल्वणाः** उद्धताः **शतकृत्वः** शतं वारान् । **महीयन्तं** पूज्यमानं **प्रेत्य** परलोके । **प्रायश्चित्तीये** ॥३३॥

सूर्योणाभ्युदितः शयनस्थ उदितसूर्यसम्बन्धः[199] **अस्तमितसूर्यशयनसम्बन्धः**[200] सूर्याभिनिर्मुक्तः । **कुनखी** प्राग्भवीयमहापातकी **श्यावदन्**[201] श्यावदन्तः **परिवेत्ता** अनुढे ज्येष्ठे कनिष्ठः[202] **परिवित्तिर्ज्येष्ठः** **कुत्सको** निन्दकः[203] । **दिधिषूपति**[204] अन्यपरिनीतापतिः[205]

---

[189] A पुटके; B पुत्रके ।

[190] A त्रिनल्वोत्सेधान्; B त्रिनल्वोत्सान् ।

[191] A नल्व; B नल्वः ।

[192] A उत्च्छ्रायः; B उच्छ्रायः ।

[193] This same explanation of त्रिनल्वोत्सेध is found in the *Bhāratabhāvadīpa* of Nīlakaṇṭha. See *Bhāratabhāvadīpa* commentary on verse 141 of 29th chapter of *Śāntiparvan* in the BB ed. (p. 267).

[194] B योग्यं om.

[195] A राजधर्मे; B राजधर्मेषु ।

[196] In BB ed. the reading is सुवर्णष्ठीविसंभवम् ।

[197] In both the eds. the available reading is हठो ।

[198] A साम्भार्थं; B साह्यार्थं ।

[199] A उदितसूर्यसम्बन्धः; B उदितसूर्यः सम्बन्धः ।

[200] B अस्तमितसूर्यशयनसम्बन्धः om.

[201] A श्यावदन्; B श्यावदनः ।

[202] A अनूढे ज्येष्ठे कनिष्ठः; B अनूढज्येष्ठः ।

[203] B कुत्सको निन्दकः om.

[204] Both the eds. BB and BORI read दिधिषूपपति (35.4) ।

[205] A अन्यपरिनीतापतिः; B °रन्यनीतापतिः ।

अग्रेदिधिषूपतिः पूर्वपतिः **अवकीर्णी** क्षतव्रतः **अतीर्थे** अपात्रे **त्यागी** दाता **ग्रामघाती**[206] समूहहन्ता राज्ञः **परिविक्रयी**[207] सोमविक्रयी राजसोमशब्दयोः पर्यायत्वात् तदुपलक्षणेन[208] **वृथापशुसमालम्भ** यज्ञादिबाह्यपशुहन्ता **अग्नीन् परिमुच्येत**[209] अग्नित्यागी **ब्रह्मविक्रयी** वेदविक्रयी[210] वेदाध्ययनफलविक्रेता वेतनेन तदध्यापको वा । पिता विभजते पुत्रान् अकाले पुत्राणां धनादिविभागेन **अप्रजायन्** पुत्रमनुत्पादयन् **इतरेण** संक्षेपेण **जिघांसीयात्** जिघांसी[211] हन्तुमिच्छुः इयात् गच्छेत् । अखण्डं वा छान्दसम् **आचरन् मदिरां** पिवन् **गुर्वर्थे** गुर्वाज्ञया[212] **गुरुतल्पं**[213] गुरुभार्यां न बध्यते न पातके[214] न सम्बध्यते **अपचारिण्याः** व्यभिचारिण्याः **निष्कृति**स्त्यागः ॥३४॥

तपसा चान्द्रायणादिना कर्मभिर्यज्ञादिभिः **पुनाति** विशोधयति **द्वादशभिर्वर्षैः ब्रह्महा** अकामतः साक्षाद्वधे लक्षं शस्त्रकृतामित्यादि तु साक्षाद्वधे कामतः एवमन्यत् साक्षाद्वधे[215] यथायथं विज्ञेयं[216] **काम्बोजान्** हयान् **मनोरथं** वाञ्छितं **मरुप्रपातं** पर्वताग्रात् **प्रपतनम्**[217] । **भोजनम्** ऋतुना शुद्धं स्नाता चतुर्थदिने भोजनं[218] कुर्वीतेति **पादजः** शूद्रः । **भाजनं कांश्यं**[219]

---

[206] Both the printed eds. read ग्रामयाजी but Nīlakaṇṭha in his commentary also takes the reading ग्रामघाती and gives the meaning समूहहन्ता which is same in the commentary Arjunamiśra also. Further he mentions ग्रामयाजी as a variant reading of the term commented upon. (cf. BB ed.,vol. 32, p. 310).

[207] A राज्ञः परिविक्रयी; B राज्ञः विक्रयी ।

[208] A तदुपलक्षणेन om.

[209] A परिमुच्येते; B परिमुच्येत ।

[210] A ब्रह्मविक्रयी वेदविक्रयी; B ब्रह्मविक्रयी ब्रह्मविक्रायकः ।

[211] A जिघांसीयात् जिघांसी; B जिघांसु ।

[212] A गुर्वाज्ञया; B गुर्वीज्ञातेः ।

[213] A गुरुतल्पं; B गुरुतप्नं ।

[214] A पातके; B पापे ।

[215] A साक्षाद्वधे कामतः एवमन्यत् साक्षाद्वधे; B कामतः साक्षाद्वधे एवमन्यत् ।

[216] A विज्ञेयं; B ज्ञेयं ।

[217] A प्रपतनं; B पतनं ।

[218] A भोजनं om.

[219] A and B both the mss. read कांश्यं but BB and BORI both the printed eds. read कास्यं ।

दशभिर्दिनैरित्यर्थः **चतुष्पात्** सम्पूर्णं प्रायश्चित्तं **ब्राह्मणस्य पादावकृष्टः** पादोनः[220] पाद एकः पादौ द्वौ परिवर्त्य मूले योजनीयम्[221] । **महापातकवर्जं प्रायश्चित्तं** व्रतादिरूपं **व्यपोहितुं** नाशयितुम् एवमन्यद्बोद्धव्यं[222] ग्रन्थान्तरात् ॥३५॥

व्यासो विस्तारः **अनादेशे** विशिष्यानुक्तेन **गर्वेण** न प्रभुत्वादिगर्वेण[223] पिवेत्[224] सुरामिति शेषः। **आवस्थिका**वस्थाविशेषभवः ।

एतयोश्चोभयोः स्यातां शुभाशुभतया फले ।
दैवं च दैवयुक्तं च प्राणश्च प्रलयश्च तु ॥[225]

दैवपुरुषकारचिन्तयामाह एतयोर्दैवपुरुषकारयोरपि प्रत्येकफले सुखदुःखरूपे[226] स्यातां कथममित्याह शुभाशुभतया दैवं प्राक्शरीरं कृतं कर्म तच्च द्विविधं शुभमशुभं च पुरुषकारं च तच्छरीरकृतो व्यापारः **सोऽपि शुभाशुभतया** द्विविधः ततश्चैतयोरपि[227] प्रत्येकं फलं द्वैधं युज्यत इति[228] दैवं चेति[229] दैवं प्राग्भवीयनिर्दिष्टः[230] स्वर्गो[231] नरकश्च दैवयुक्तं पुरुषकारफलं दैवताराधनेन राज्यादेरेव प्राप्तिः तन्निन्दया शापादिप्राप्तिर्वा तथा प्राणो जीवनं भवान्तरीयशुभाशुभकर्मवशात् पुरुषायुषजीवनमल्पायुषत्वं वा

---

220 B पादोनः om.

221 B परिवर्त्य मूले योजनीयं om.

222 A एवमन्यद्बोद्धव्यं; B एवमन्यद्बोध्यं ।

223 A प्रभुत्वादिगर्वेण; B प्रभुत्वाभिगर्वेण ।

224 BB reads भवेत् । Though *Bhāratabhāvadīpa* primarily accepts भवेत्, but also mentioned the variant reading पिवेत् - भवेदित्यत्र पिवेदिति पाठं प्रकल्प्य सुरामित्यध्याहृत्य सुरां न पिवेत् । (BB ed., vol. 32, p. 334).

225 A एतयोरित्यादि; In the BB ed. the arrangement of this verse is different. The first two quarters of this verse in the BB edition is read as the last two quarters of verse 36.13 of the *Śāntiparvan*, while the last two quarters in the reconstructed text are the first two quarters of 36.14 of the same *parvan* in the printed edition of BB.

226 A सुखदुःखरूपे; B सुखदुःखे ।

227 A तयोरपि; B तयोरुभयोरपि ।

228 A किञ्चित् फलमत आह om.

229 A दैवं चेति; B दैवं चेत्यादि ।

230 A निर्दिष्टः; B कर्मनिर्दिष्टेषु ।

231 B स्वर्गो om.

तथैहिकवाग्वदित्याभ्यासवशेनायुर्वृद्धिर्वापरदारादि हरणादिवशेना[232]ल्पायुषत्वं वा प्रलयश्चेति प्रलयो मरणं तच्च शुभदैवकृतं विशेष[233]देशकालोपपादितं भवति अशुभदैवकृतं विपरीतमिति एवं **शुभ**पौरुषमरणं[234] महापथादिगमनेन विपरीतं कुदेशादिनिमित्तं भवतीति भावः । ततश्च वाहवैपादपूरणे निर्दिष्टाः । **दण्डोत्सर्गे** दण्डत्यागे **उपविष्टः**[235] प्रायोपविष्टः ।

जातिश्रेण्यधिवासां तु कुलधर्मां च सर्वशः ।

वर्जयेत् न हिते धर्मा येषां धर्मो न कारणम् ।।[236]

जातिर्ब्राह्मणादिजातिः **श्रेणी** शिल्पजीव्यादिसमुदायः[237] **अधिवासः** उच्चावचनिवासः एतेषां ये धर्माः शास्त्रनिर्दिष्टाः तथा **कुलधर्मा** ये ब्राह्मण्यनुमरणादयः शस्त्रविरोधिनस्तान् धार्मिको राजा वर्जयेत् न ते धर्मे र्व्यवहरेत् कस्मादत आह[238] न ते धर्मा इति येषां **धर्मो** धर्मशास्त्रं न कारणं न प्रमाणं भवति[239] न ते धर्मा धर्मत्वेन[240] व्यवहर्तव्या[241] इत्यर्थः[242] । **सूतिकानां गवामपीति** दशरात्राभ्यन्तरे गवामपि । **अवीरायाः** पतिपुत्रविहीनायाः[243] **इन्द्रियं** शुक्रं **दीक्षितस्य कदर्यस्य**[244] दीक्षितो भूत्वा यज्ञादौ यः कृपणस्तस्य[245] । **क्रतुविक्रयकस्य**[246] क्रतुफलविक्रयिणः[247] **तक्ष्ण** इत्यादि[248] तक्षादिवृत्तेर्ब्राह्मणस्य **रक्षिणो** रक्षाधिकृतस्य **करम्भो** भक्षविशेषः **वृथाकृताः** स्वार्थंकृताः[249] **हासकेषु** कुत्सितादिवचनेन हासयन्ति ये **न मत्ते**

---

[232] B वशेन om.

[233] A विशेष°; B विशिष्ट° ।

[234] A शुभं पौरुषं मरणं; B शुभपौरुषमरणं ।

[235] BB reads उपाविष्टः ।

[236] A जाति श्रेणित्यादिजाति ।

[237] A समुदायः; B समूह ।

[238] B न ते धर्मे र्व्यवहरेत् कस्मादत आह om.

[239] B न ते धर्मा इति येषां धर्मो धर्मशास्त्रं न कारणं न प्रमाणं भवति this line appears twice.

[240] Aधर्मत्वेन; B धर्मतत्वेन ।

[241] Aव्यववर्तव्या; B व्यवहर्तव्या ।

[242] A इत्यर्थः; B इति ।

[243] B पतिपुत्रविहीनायाः om.

[244] B दीक्षितकदर्यस्य ।

[245] A यः कृपणस्तस्य; B यः कृपणः स्यात् तस्य ।

[246] A क्रतुविक्रयकस्य; B क्रतुविक्रयाकस्य । BB ed. reads क्रतुविक्रयिकस्य ।

[247] A क्रतुफलविक्रयिणः; B वेदफलविक्रयिणः ।

[248] Aइत्यादि; B इति ।

[249] B स्वार्थं कृताः om.

मद्यादिना **नोन्मत्ते** धातुवैषम्यात् **व्रतै**रुपनयनादिभिः **असम्यक्** अयथाविधि **अनर्थाय** नरकाय **खदिरम्** अतिगुरुवृक्षविशेषं[250] प्रतीच्छकः[251] ग्रहीता[252] **उपस्तीर्ण** आच्छादितः कपाले कर्परे **श्वदृतौ** शुनश्चर्मणि अनसूयकः गुणेष्वपि दोषारोपकः **अनुक्रोशा**द्दयाहेतोः **दारुमयो** दारुरचितोऽचेतनः **गौः**[253] स्त्रीगवी **गवि** स्त्रीगव्यां **निराकृतौ मुर्खो** वेदादिनिराकर्त्ता[254] ॥३६॥

प्रैति याहि **सवैयाख्यं** व्याख्यासहितं **पुरा** अये **विमुञ्चति** विमोक्ष्यति **वैशसं** हिंसा **आगस्कृत्**[255] कृतापराधः **अतिनिर्बन्धम**तिग्रहं[256] **नाथमानाः** याचमानाः[257] **समुत्तस्थौ** गङ्गातीरात् **विष्टरश्रवसा** विष्णुनागो यानं तदा वेदबोधितं रश्मीन् प्रग्रहान्[258] **भूतानीव** पञ्चभूतानि **उच्चावचै**र्नानाविधैः **माल्यदामभिः** माल्यसमूहैः **सुमनसः** पुष्पाणि **गौरी** शुक्ला ॥३७॥

अभिरूपान् पण्डितान् **किमिच्छकैः**[259] इच्छाविषयैर्नानाद्रव्यैः स्तव्ध्वा व्याप्य[260] **हंसवत्**[261] **नेदुषां** नादं कुर्वतां **भारती** वाचं **पुष्कलं** पुष्टं **ब्राह्मणच्छद्मा** ब्राह्मणरूपधारकः **दुर्योधनसखा** बहुव्रीहौ आर्षो वा टजभावः। **धृष्टः** प्रगल्भः **परःसहस्रै**रसंख्यैः नमोऽस्तुते परीहारे नमः शब्दः **जज्ञु**र्ज्ञातवन्तः **ब्रह्मदण्डेन** ब्रह्मशापेन **अतिष्ठ** कुरु हे **अच्युत** स्वधर्मादचलितः ॥ राजधर्मे **चार्वाकवधः**[262] ॥३९॥

---

250 A अतिगुरुवृक्षविशेषं; B अतिगुरुवृक्षविशेषः।

251 BB ed. reads प्रतिग्रही and BORI ed. reads प्रतीच्छकः (37.33) ।

252 A ग्रहीता; B प्रतिग्रहीता।

253 A गौ; B गौः।

254 A वेदादिनिराकर्ता; B देवादिनिराकर्ता।

255 Aआगस्कृत्; B आगस्कृतः।

256 A अतिनिर्बन्धमतिग्रहं; B अतिनिबन्धमतिग्रहं।

257 A याचमानाः; B यच्छमानाः।

258 A प्रग्रहान्; B रज्जु।

259 A किमिच्छकैः; B किमिच्छुकैः। BORI ed. reads किमिच्छकैः (39.18) and BB ed. reads कृमिकोत्थकैः।

260 A स्तव्ध्वा व्याप्य om.

261 B हंसवत् om.

262 A चार्वाकवधः; B राजधर्मे चार्वाकवधः।

गतज्वरो विगततापः **निषीदतुर्**निषेदतुरित्यर्थे छान्दसं[263] **दान्ते** संहर्षक्षमे **सुधर्मा** दुर्योधनपुरोहितः **यतो** यत्र **ततस्तत्र** **समाविशन्** उपविष्टाः **अक्षतान्** दूर्वाः यवान् वा[264] **धर्मराजानं** धर्मप्रधानत्वात् **भाण्डमुपकरणम्** **औडुम्बरास्**ताम्रमयाः **अमृतमुखश्**चन्द्रमुखः[265] ।। **युधिष्ठिराभिषेकः** ।।४०।।

उपवृंहितम् उपपन्नम् **अप्रमत्तैः** सावधानैः ।।४१।।

प्रपाः पानीयशालिकाः ।। **श्राद्धप्रक्रिया**[266] ।।४२।।

एकं परमात्मानं **सात्वतां** भगवदुपासकानां **गतिमा**श्रयं[267] **त्रियुगं** त्रीणि युगानि युग्मानि[268] षट् यस्य तानि[269] ऐश्वर्यं समग्रधर्मः[270] यशः श्रीर्ज्ञानं वैराग्यं चेति । **तार्क्ष्यलक्षणो** गरुडध्वजः **वाजसनिरन्नदः**[271] **यादवाग्र्यः** यदुवंशश्रेष्ठः[272] ।। **वासुदेवस्तुतिः** ।।४३।।

कृपणान् दीनान् **तर्ककान्** भ्रमणशीलान् प्राश्निकान्[273] पतङ्गः सूर्यः औपम्यमुपमा ।।४५।।

नेङ्गन्ति[274] न चलन्ति **निरीहो** निश्चेष्टः **कर्त्ता** उत्पादकः **विकर्त्ता** संहर्ता **शरतल्पगः** शरशय्यागतः । **ध्याति** ध्यायति **तद्गतं** तं गतम् **ऊढा** उपनीताः **निस्तीर्णो** जितः यस्य **ज्यातले**त्यादि । भीष्मस्य उत्कर्षातिशयमाह[275] ।। **कर्मभिः स्वैः** समागते[276] स्वर्गं गते **तत्** तस्मात् **धुरन्धरे** प्रधाने **अस्तं** नाशम् **अनभिध्येयम**शङ्कनीयं[277] **त्वामग्रतः पुरस्कृत्य**[278]

---

263 A सान्दसं; B छान्दसं ।

264 A यवान् वा; B यवा वा ।

265 A अमृतमुखश्चन्द्रमुखः; B अमृतमुखश्चन्द्रमाः ।

266 A श्राद्धप्रक्रिया; B श्राद्धक्रिया ।

267 BB reads पतिम् ।

268 B युग्मानि om.

269 A षट् तानि यस्य; B षट् यस्य तानि ।

270 A ऐश्वर्यसामग्र्यं धर्मो; B ऐश्वर्यं समग्रधर्मः

271 A वाजसनिरन्नदः; B वाजसानिरन्नदः ।

272 B यादवाग्र्यः यदुवंशश्रेष्ठः om.

273 A पतङ्गः सूर्यः om.

274 In BORI ed. the verse no. is 46.5.

275 A उत्कर्षातिशयमाह; B उत्कर्षमाह ।

276 A स्वरागते; B समागते । In BB ed. the reading is दिवं गते ।

277 A अनभिध्येयमशङ्कनीयं; B अनभिध्येयं न शङ्कनीयं ।

278 A त्वां om.

प्रधानं कृत्वा **आवृत्ते** उत्तरां दिशं गते[279] । **मसारगल्वर्कमयै**[280]**र्विभङ्गैः** मसारो मरकतमणिः गलुः श्याममणिः अर्कः स्फटिकः सूर्यकान्तः विभङ्गैः छेदैः **योगं** समाधिं **सहस्रशिरसम्** असंख्यशिरसं **गरिष्ठं** गुरुतरं[281] **स्थविष्ठं** स्थूलतरं **वाकेषु**[282] **अनुवाकेषु**[283] **निषत्सूपनिषत्सु**[284] वाकाः[285] पुरुषसूक्तादयः यैः पुरुषपूजा क्रियते अनुवाका वित्रातादयो[286] यैर्देवताः स्तूयन्ते **निषदो**[287] यैः संसारो निन्द्यते यथा अन्धं तमः प्रविशन्ति इत्याद्याः उपनिषदात्मप्रकाशानि गीतादिवाक्यानि[288] **चतुर्भिश्चतुरात्मानं** वाकानुवाकनिषदुपनिषद्भिर्विष्णुहरिहरनारायणात्मान**मर्चयन्ति**[289] यद्वा संकर्षण[290]वासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्धरूपं[291] **भौमस्य** भूमिगतस्य **ब्राह्मणो**[292] वेदस्य ब्राह्मणस्य वा।

पुराणे पुरुषं प्रोक्तं ब्रह्म प्रोक्तं युगादिषु ।
क्षये संकर्षणं प्रोक्तं तमुपास्यमुपास्महे ।।[293]

पुराणे पञ्चलक्षणे लोकस्थितिहेतौ पुरुषं पुरुषविग्रहम् उक्तञ्च स्थितौ पुरुषविग्रहमितियुगादिषु सृष्ट्यादिषु ब्रह्मप्रोक्तं ब्रह्मप्रोक्तसृष्टत्वात्[294] उक्तञ्च ब्रह्मासृजत्[295] पुरस्तादिति क्षये प्रलये संकृष्याथाकर्षति[296] प्राणिनामसूनिति सङ्कर्षणं रुद्रम् उक्तमत्रैव पर्वणि रुद्रो हि सङ्कर्षणः[297]

---

279 A उत्तरां दिशंगते; B उत्तराङ्गते ।
280 B नसारगल्वर्कमयै ।
281 B गरिष्ठं गुरुतरं om.
282 A वाकेषु; B संवाकेति ।
283 BB ed. reads वाक्येष्वनुवाकेषु ।
284 A निषत्सूपनिषत्सु; B संसत्सुपनिषत्सु च ।
285 A संवाकाः; B संवाकः ।
286 B वित्रातादयो om. (Illegible)
287 A निषदो; B निषादो ।
288 A गीतादिवाक्यानि; B गीतानि वाक्यानि ।
289 A °मर्चयन्ति; B °मर्च्छन्ति ।
290 A शङ्कर्षण; B सङ्कर्षण ।
291 A प्रद्युम्नना; B प्रद्युम्ना ।
292 A ब्राह्मणो; B ब्रह्मणो ।
293 A पुराण इत्यादि; A om this verse.
294 A ब्रह्मप्रोक्तः सृष्टत्वात्; B Aब्रह्मप्रोक्तसृष्टत्वात् ।
295 A ब्रह्मासृजत्; B ब्रह्मसृजत् ।
296 A संकृष्याकर्षति; B संकृष्याथाकर्षति ।
297 A नामधेय इति रुद्रः संकर्षणः om.

प्रोक्तो ह्यनिरुद्धः प्रभञ्जनः इति च तमेवं भूतमुपास्यत्वे न चोदितमुपास्महे[298] श्रवणमनननिदिध्यासनादिभिः[299] साक्षात् कुर्म इति । अयं चान्येषामपि[300] **संस्थानं दशार्द्धहविराकृतिं** भीष्मोपदिशः कृतः उक्तं चाम्नाये "आत्मा वारे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः"[301] साक्षात् कर्तव्यश्चेति । **जगतो** जङ्गमस्य **तस्थुषां** स्थितवतां जङ्गे जनयामास **सूर्यात्मने** सूर्यस्वरूपाय **अत्येति** अतिक्रामति **उक्थे** वेदभागे । **ऋग्यजुरि**त्यादि[302] यं वासुदेवं **सप्ततन्तुं** सप्तभि श्छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः सप्तभि[303]ऋग्वेदादिभिः होतृ-पोतृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-अग्नीध्र-ब्रह्ममैत्रावरुणपर्यन्तैर्वा[304] सप्तभिर्वा यज्ञप्रभृतिभिः[305] अग्निष्टोमान्नग्निष्टोम[306]-उक्थ-षोडशातिरात्र-वाजपेय-आप्तोर्याम-संज्ञाभिस्तन्यन्ते विस्तार्यन्ते[307] इति **सप्ततन्तुं** यज्ञं **तन्वन्ति** विस्तारयन्ति[308] दर्शपौर्णमासादिरूपेण **ऋग्यजुःसामभ्यः** संस्थानमुत्पत्ति[309]र्यस्य **सप्ततन्तोः** स तथेति तं[310] **दशार्द्धं**[311] पञ्चसंख्यं हविराकृतिर्यस्य देवद्रव्यतेहि[312] कर्मणो रूपमित्याम्नायात्[313] । तानि च पञ्चाग्निसम्बन्धात् हविषः पञ्चविधत्वं[314] यथा लौकिकोऽग्निर्यत्र दाहपाकादि[315] क्रियते तत् आनीय वैश्वदेवसिद्ध्यर्थं यः प्रणीयते स गार्हपत्यः तस्माल्लौकिकाग्निमानीय[316] विवाहाद्यर्थं यः[317]

---

[298] A भूतमुपास्यत्वे न चोदितमुपास्महे; B भूतमुपास्यमुपास्महे।

[299] Aश्रवणमनननिदध्यासनादिभिः; B श्रवणमनननिदिध्यासनादिभिः।

[300] A संस्थानं दशार्द्धहविराकृतिं om.

[301] A निदध्यासितव्यः।

[302] B भीष्मोपदिशः ... ऋग्यजुरित्यादि om.

[303] A सप्ततन्तुं सप्तभि श्छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः सप्तभि°; B सप्ततन्तुभि°।

[304] A ब्रह्ममैत्रावरुणपर्यन्तैर्वा; B ब्रह्ममेत्रावरुणपर्यन्तैर्वा।

[305] A यज्ञप्राकृतिभिः; B यज्ञप्रकृतिभिः।

[306] A अग्निष्टोमान्वग्निष्टोम; B अग्निष्टोन्नग्निष्टोम।

[307] A संङ्गाभिस्तन्यन्ते विस्तार्यन्ते; B संङ्गाभिस्तन्यते विस्तार्यते।

[308] B विस्तारयन्ति om.

[309] A संस्थानमुत्पत्तिः; B स्थानं उत्पत्तिः।

[310] A स तथा तं ; B स तथेति तं।

[311] A दशार्द्धं; B दर्शार्द्धं।

[312] A देवद्रव्यतेहि; B द्रव्यादयवते हि।

[313] A रूपमित्यम्नायात्; B रूपमित्याम्ननोत्।

[314] पञ्चाग्निसम्बन्धां हविषः पञ्चविधत्वं; B पञ्चपञ्चाग्निसम्बन्धाद्धरिः पञ्चत्वं।

[315] लौकिकाग्निर्यत्र दाहादि; B लौकिकोऽग्निर्यत्र दाहपाकादि।

[316] °काग्निमानीय; B °काग्नेरानीय।

[317] A यः om.

प्रणीयते[318] सः दक्षिणाग्निः स एव यदा गृह्यकर्मसिद्ध्यर्थं स्थाप्यते स आवसथ्यः[319] आधानादि[320]-संस्कृतोऽनलो यः स आहवनीयः[321] । एषु होतव्यं हविः पञ्चविधम् । देवस्वामी तु ब्रह्मयज्ञादिरूपाणि पञ्चहवींष्याह तत्तु न तथा ब्रह्मयज्ञेऽध्ययनरूपे हविषोऽभावात् । उक्तञ्च "पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं वलिः ।।"[322] – इति । ध्यानरूपे तु ब्रह्मयज्ञे प्राणादिहोम इति[323] न मुख्यः किन्तु गौणवादः । "तस्मै यज्ञात्मने यज्ञपुरुषाय नमः" श्रुतिश्च एष वै यज्ञो हवींषिः सम्भूत इति[324] ।। चतुर्भिश्चेत्यादि षोडशर्त्विग्भिर्यजमानेन च । अस्य व्याख्यानं *श्रीभागवते* सप्तमाध्याये[325]

यः सुपर्णो यजुर्नाम छन्दोगात्रस्त्रिवृच्छिराः ।
रथन्तरं बृहत्स्तोम तस्मै स्तोत्रात्मने नमः ।।[326]

यः सुपर्णो नामाग्निर्यजुर्नामा[327] स्तूयते छन्दोगात्रः गायत्र्यादिशरीरः सुगममन्यत् ।। विश्वं सृजन् **ऋषिः** कश्यपः **गां** पृथिवीम्[328] ।।

यं त्रिधात्मनमात्मस्थं वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
प्राहुः सप्तदशं सांख्यस्तस्मै सांख्यात्मने नमः ।।[329]

त्रिधा प्रधानमहदहंकारैः षोडशभिः पञ्चभूतैः[330] पञ्चमहाभूतैः एकादशेन्द्रियैः **पुष्करे** पद्मे **ब्रह्म** ब्राह्मणः ।

विषये वर्तमानानां यं वै वैशेषिकैः गुणैः ।
प्राहुर्विषयगोप्तारं तस्मै गोप्त्रात्मने नमः ।।[331]

---

[318] B दक्षिणाग्निः om.
[319] A आवसथाख्यः; B आवसथ्यः ।
[320] आधानादि; B आधारनादि ।
[321] A स आहवनीय om.
[322] अमरकोषः, 2.7.16 ।
[323] B एषु होतव्यं हविः पञ्चविधम् । देवस्वामी ... ब्रह्मयज्ञे प्राणादिहोम om.
[324] हवींषिः संभूत इति; B हवासम्पृत इत्यादि ।
[325] B अस्य व्याख्यानं श्रीभागवते सप्तमाध्याये om.
[326] A य इत्यादि; A om this verse.
[327] A र्यजुर्नामा; B र्यजुर्नाम्ना ।
[328] A पृथिवीम्; B पृथ्वीं ।
[329] A षोडशभिरित्यादि; A om this verse.
[330] B पञ्चभूतैः om.
[331] A विषय इत्यादि; A om this verse.

विषये शब्दादौ वर्तमानानां प्रशक्तानां[332] अजितेन्द्रियाणामिति यावत् विषयगोप्तारं विषयरक्षकम् आश्रयत्वात् भूतात्मानमिति यावत् वैशेषिका असाधारणगुणाः शब्दादयः एव तैर्लक्षितं यमाहुस्तस्मै गोप्त्रात्मने[333] गोप्तृस्वरूपाय नमः । यद्वा विषये वर्तमानानाम् इन्द्रियाणां विषयगोप्तारं वैशेषिकैरसाधारणैः चोत्पत्तिः[334] कैश्चित् भोक्तृत्वादिगुणैः[335] स्वभोगार्थ[336] विषयगोप्तारं वृद्धात्मानं[337] यमाहु तस्मै नमः इति न चैतन्नास्ति चेतनं प्रतिबिम्बं[338] संक्रमणे विद्यमानत्वात्[339] न मुख्योऽयमर्थ इति चेत् न भोक्तृत्वेऽपि समत्वादिति[340] भावः । **त्र्यम्बकाय** त्रिनेत्राय योगेन समाधिना ॥ **स्तवराजः** समाप्तः ॥४७॥

हृषीकेशः[341] हृषीकं विषय सम्बन्धमिन्द्रियं तस्येशः[342] जितेन्द्रिय इत्यर्थः[343]। **संकुलं** व्याप्तम् । **भारते** भारतसंग्रामे[344] **उपयुज्यो**[345] भोक्तव्यः **व्यंसिता** वञ्चिता **व्यत्यासः** परिवर्तः[346] **ब्राह्मणापसदं** ब्राह्मणाधमं दृष्टमेतत् पुरा *भविष्यपुराणे* **तृषितेन** सतृष्णेण **चित्रभानुना** अग्निना[347] **आपवो** वसिष्ठः[348] **अवलिप्ता** सगर्वा **नृशंसा** हिंस्राः **सम्भूय** मिलित्वा **गृध्रकूटे** गिरौ **व्योकारः** कर्मकार **अपचितिः** पूजा **अतिक्रान्तेन** मृतेन ॥ **रामोपाख्यानम्** ॥४९॥

---

332 A प्रशक्तानां; B प्रसक्तानां ।

333 A गोप्तात्मने; B गोप्त्रात्मने ।

334 A चोत्पत्तिः om.

335 A पत्कृत्वभोक्तृत्वादिगुणैः; B भोक्तृत्वादिभिगुणैः ।

336 A स्वभोगार्थं; B सुभगार्थं ।

337 A वृद्धात्मानं; B वृद्ध्यात्मानं ।

338 A प्रतिबिम्ब; B प्रतिबिम्बं ।

339 A विद्यमानत्वात्; B साक्षात् ।

340 B चिन्तनीयमिति om.

341 A and B both the mss. read हृषीकेशं ।

342 A हृषीकं विषय सम्बन्धमिन्द्रियं तस्येशः; B हृषीकेशं जितेन्द्रियमित्यर्थः ।

343 A जितेन्द्रिय इत्यर्थः; B जितेन्द्रियमित्यर्थः ।

344 A भारतसंग्रामे; B भरतसंग्रामे ।

345 A उपयुज्यो; B उपयोज्य ।

346 A परिवर्तः; B परीवर्तः ।

347 B अग्निना om.

348 A वसिष्ठः; B वशिष्ठः ।

अवस्कन्द्य अवरुह्य **छन्दमृत्युः** स्वच्छन्दमृत्युः[349] **अनवसः** अहीनः **आर्जवं** विहितेन पथागमनम् ।। **पञ्चाशतं षट् चेति** पतनदिनादारभ्य ज्ञेयं **काष्ठां** दिशम् **उदक्** उदीचीं **पतङ्गं** सूर्यं **त्वयि** तवार्थे ।।५०।।

तत् तस्मात् **आसक्ति**[350]रासङ्गः **भूतग्रामं** प्राणिसमूहं **चतुर्विधं** जरायुजाण्डजोष्मजोद्भिज्जरूपम् ।।५१।।[351]

पाणिस्वनिका पाणिवादकाः **गुह्यं** ब्रह्म **पृथग्जनो**ऽधमः **सम्बिदमन्**योऽन्यसम्भाषां **गां** भूमिम् ।। **भीष्माभिगमने** ।।५२।।

चातुर्वर्णस्य[352] चातुर्णां वर्णानाम्[353] **अनुयुञ्जध्वं**[354] पृच्छतो **ईयुर्**गताः **व्युष्टा** प्रभाता **प्रतिभान्ति** स्फुरन्ति **प्रतिगतानि** निवृत्तानि **वेदोक्ताः** प्रवृत्तिधर्मा **वेदान्ताधिगता** निवृत्तिधर्मा निवृत्तधर्मोपयुक्ताः **शिष्टैः** सद्भिः **योऽर्थः** प्रयोजनं **वृंहितः** उपचितः **वेदप्रवादा इव** वेदवाक्यानीव[355] **अनुयुयुक्षन्तः** प्रष्टुमिच्छन्तः **वृजिनं** पापं स्थावरं स्थापयितारं[356] **पुत्रै**र्धृतराष्ट्रादिभिः **पौत्रै**र्युधिष्ठिरादिभिः ।।५३।।

हन्त सम्बोधने **यस्मिन् राजर्षभे जाते** इत्यादीनि भीष्मवाक्यानि युधिष्ठिरोत्कर्षप्रतिपादकानि तस्य सङ्कोचोपगमाय[357] । **धर्मराज** इति धर्मो राजा प्रधानभूतो यस्य[358] बहुव्रीहौ टजार्षः । **क्षत्रबन्धुना** क्षत्रियाधमेन[359] **संदर्शने** संमुखे ।।५४।।

---

349 B स्वच्छन्दमृत्युः om.

350 BB ed. reads आसत्तिः (51.17); BORI reads आसक्तिः (52.17).

351 B काष्ठां दिशं ... जरायुजाण्डजोऽष्मजोद्भिज्जरूपं ।। om.

352 Both the mss. A and B read चातुर्वर्णस्य।

353 A चतुर्वर्णानां; B चतुर्णां वर्णानां ।

354 BB ed. reads अनुयुञ्जीध्वं and BORI ed. reads अनुयुञ्जध्वं ।

355 B अनुयुञ्जध्वं … वेदवाक्यानीव om.

356 A स्थापयितारं; B स्थापितारं ।

357 A सङ्कोचोपगमाय; B सङ्कोचोपगमनाय ।

358 A यस्य; B यस्येति ।

359 A क्षत्रबन्धुना क्षत्रियाधमेन; B क्षयबन्धुना क्षत्रियेण ।

परायणं प्रकृष्ट आश्रयः **रश्मयः**[360] **प्रग्रहणं** प्रग्रहो[361] वारणकारणं **संस्था** मर्यादास्थितिः **बुद्धं** पण्डितं **समर्च्यते** सम्यक् पूज्यते **उत्थानेन** पुरुषकारेण **दैवं** प्राग्भवीयं कर्मदैवं **निश्चित्य**[362] पौरुषे[363] भारमायुज्य[364] स्थितत्वात्[365] **नयो** नीतिः **स्थूललक्ष्यो**[366] बहुप्रदः **आर्जवं** वेदविहितेन पथागमनम् **उभयं** मार्दवं तैक्ष्णं च **भ्रूणहत्ये** गर्भवधे द्रूस्वत्वमार्षं[367] **विषयान्ते** देशान्ते **औपम्य**मुपमानम् **आगमः** शब्दः **सङ्गम्** अत्यासङ्गं[368] **व्यसनी** स्त्रीगीतद्यूतनृत्यमृगयामाध्वीकपानरतः[369]। **परिभूतो** लङ्घितः **गर्भिणीसहधर्मिणा**[370] गर्भिणीसमानधर्मिणा[371] **सहर्षा**[372] परीहासशीले **विस्रंसयन्ति**[373] भेदयन्ति **विवृण्वन्ति**[374] प्रकाशयन्ति हेलमानाः[375] अनादरं कुर्वाणाः **स्वस्थाः**[376] सुखासीनाः संभ्रममकुर्वन्तः[377] तस्य **हर्षुलस्य मृदो**श्च राज्ञ[378] **अधीकारान्** विषयविनियोगान् **वृत्त्या** जीविकया **प्रणेयो**[379] विधेयः ॥५५॥

---

[360] B रश्मयः om.

[361] A प्रग्रहा; B प्रग्रहाः । Both the mss. read the plural form of प्रग्रहः i.e प्रग्रहाः considering the explanation we would like to take the singular form i.e. प्रग्रहः ।

[362] A निश्चिन्त्यं; B निश्चितं । Both readings does not comply with the explanation आयुज्य which is a pada ended with ल्यप् suffix. Hence we would like to end the *pratīka* as निश्चित्य (नि-चि + ल्यप्)। Further both the printed eds. of BB (55.15) and BORI (56.15) read the term as निश्चित्य ।

[363] B पौरुषे om.

[364] A भारमायुज्य; B भारमायधं ।

[365] B स्थितत्वात् om.

[366] B स्थितत्वात् om.

[367] A द्रूस्वत्वमार्षं; B द्रूस्वत्वमार्षः ।

[368] B अत्यासङ्गं om.

[369] A स्त्रीगीतद्युतनृत्यमृगयामाध्वीकपानरतः; B स्त्रीगीतनृत्यद्युतमृगयामाध्वीकयानरतः ।

[370] A गर्भ्रिणीसहधर्मिणा; B गर्भिणीसहधर्मिणा ।

[371] A गर्भिणीसमानधर्मिणा; B समानधर्मिणा ।

[372] BORI reads हर्षूले (56.54) ।

[373] A विस्रंसयन्ति; B विश्रंसयन्ति ।

[374] A विवृण्वन्ति; B विवृण्वयन्ति ।

[375] BB ed. reads हेलनानि and BORI ed. reads हेलमानाः (55.58) ।

[376] A स्वस्थाः; B सुस्थाः ।

[377] A संभ्रममकुर्वन्तः; B संभ्रममकुर्वन्तं ।

[378] A मृदो श्चराज्ञ; B मुदो राज्ञः ।

[379] A यो om.

तत्तस्मात् **एतं** श्लोकं **सप्ताङ्गस्य** स्वाम्यमात्याद्यङ्गस्य **आत्मवान्** वशीकृतेन्द्रियः[380] **सुमुखः** प्रसन्नमुखः **जिततन्त्री** अनलसः **अलोलुपो**ऽलुब्धः **असंहार्यान्** अभेद्यान् **शूरा**नित्यादि[381] सहायानित्यग्रिमेण[382] सम्बध्यते **छत्रमात्राज्ञयाधिकः** छत्राज्ञामात्रेण **सर्वाभिशङ्की** सर्वत्राकृतविश्वासः **सर्वहरः** सर्ववञ्चकः ॥५६॥

नवनीतं तद्वत् सारं **राजशास्त्रं** नीतिशास्त्रं **केतनानां** गृहाणां **निचयः** सञ्चयः **निचेयानां**[383] सञ्चेतव्यानाम् **उपजापो** भेदः **उत्थानं** पुरुषकारः[384] उद्यम इत्यर्थः **एकाङ्गेन** हस्त्यश्वरथपादातमध्ये येन केनापि उद्भूतः[385] संपन्नः **समृद्धिनः** समृद्धिमतः **मिश्रेण** आर्जवानार्जवरूपेण[386] **पुष्यमाणैः**[387] संफुल्लैः[388] **महानदी** गङ्गा **गजाह्वयं** हस्तिनापुरम्[389] ॥५७॥

कल्यं प्रभाते **दाण्डिको** दण्डप्रणेता **अनीनशन्** नाशं गतः **विप्लुते** विप्लवं गते **ब्रह्म** वेदः देवलोके ब्रह्मलोके **क्रियाव्युपरमात्** यज्ञादिक्रियानाशात् **निश्रेयसं** कुशलम् **अध्यायसहस्रशतं** लक्षाध्यायं नीतिशास्त्रं यत्र धर्मादिकथनम्[390] **उपायाः** सामदानभेददण्डाख्याः **षड्वर्गः** सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसंश्रयाख्यः[391] **त्रयी** त्रयो वेदाः **आन्वीक्षिकी** तर्कविद्या **वार्ता** जीवनोपायः[392] **प्रणिधि**र्दूतः विविधाभिख्यो[393] नानासंज्ञः नानात्वमेवाह[394] **हीनो मध्यस्तथोत्तम** इति **पञ्चवर्गस्य** चक्षुरादीन्द्रियवर्गस्य[395]

---

380 A आत्मवानवशीकृतेन्द्रियगणाः; B आत्मवानवशीकृतेन्द्रियः।

381 A शूरानित्यादि; B शूरादित्यादि।

382 A सहायानित्यग्रिमेण; B सहायानित्यग्रीमेण।

383 A निचेयानां; B निचयानां।

384 A पुरुषकारः; B पुरुषस्य।

385 A उद्धुतः; B उद्भूतः।

386 A आर्जवानार्जवरूपेण; B अर्जुनार्जवार्जवरूपेण।

387 A पुष्यमाणैः; B पुष्यमाणैः।

388 A संफुल्लैः; B प्रसन्नैः।

389 A हस्तिनापुरम्; B हस्तिनपुरम्।

390 A नीतिशास्त्रं यत्र धर्मादिकथनं; B यत्र शास्त्रे धर्मादिकथनं।

391 सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसंश्रयाख्यः; B सन्ध्याद्याख्यः।

392 A अन्वीक्षिकी तर्कविद्या वार्ता जीवनोपायाः; B आन्विक्षिकी तर्कविद्या वार्ता जीवनोपायः।

393 BB ed. reads त्रिविधः ख्यातो (58.37); BORI ed. reads विविधाभिख्यो (59.37)।

394 A नानात्वमेवाह; B नानात्वमाह।

395 A चक्षुरादीन्द्रियवर्गस्य; B चक्षुरादीन्द्रियगणस्य।

रसदै[396]विषदैः **कण्टकशोधनं** क्षुद्रशत्रून्मूलनं **विवृद्धस्य** धनस्य **विसर्गो** दानं **मङ्गलालम्भनं**[397] दधिदूर्वादिस्पर्शनं[398] आस्तिक्यं वेदबोधिते तथेति धीः **मण्डलस्था** राजमण्डलस्था **द्वादशराजिका** अरिमित्रोदासीनरूपा इदं जगत् **नीयते** यथा मार्ग[399] प्राप्यते **संचिक्षेप** संक्षेपं चकार वैशालाक्षं विशालाक्षः शिवः तत् प्रणीतं[400] **बाहुदण्डकं बार्हस्पत्यं** नाम्ना **पञ्चातिगः** वशीकृतेन्द्रियः त्यागबुद्धिरनङ्गः[401] अङ्गस्यैव नामान्तरं शंसतो ब्रूतः[402] **सांवत्सरो** ज्यौतिषिकः[403] **आत्मना** शरीरेण अष्टमः बुद्धिमनश्चक्षुरादिपञ्चकानां **रुक्मं** सुवर्णं **नरवाहनः** कुवेरः **आधयो** मनःपीडाव्याधयः शरीराः **ध्वजभङ्ग** आज्ञालङ्घनं **सस्यानि** धान्यादीनि **धर्मोत्तरो** धर्मप्रधानः **स्थापनं** मर्यादाम् । **एत्य** आगत्य **किमन्यदि**ह वर्ण्यतां कथ्यतां मयेति[404] शेषः वर्णतामिति पाठः प्रायसः[405] ॥ **राजधर्मे**[406] ॥५८॥

स्वित्प्रश्ने[407] **प्रजनो**ऽपत्यजननं **सार्ववर्णिका** सर्वैर्वर्णैराचरणीयाः **तञ्चेद्वित्तं** तमेवंविधं ब्रह्मगं **वित्तं** धनं **मैत्रो**ऽशेषभूतानुकम्पकः **पुराणविदः**[408] पुराणज्ञाः **प्रधानतः** प्रधानं **निर्वहणं** मारणं

---

396 In BB ed. reads गरदैः (58.49) and BORI ed. also reads गरदैः (59.49).

397 Both A and B read मङ्गलालभनं। The use of आलभन in this compound is a grammatically incorrect form as according to the Pāṇinian rule लभेश्च (7.1.64). In the case of root लभ् a नुम् is augmented before any suffix other than शप् and लिट् । Hence, the word आलभन, which is supposed to be an inflection of लभ् + ल्युट्, must be used as आलम्भन। Therefore we would like to emend the reading as आलम्भन । Further both the printed eds. read आलम्भन।

398 A दधिदूर्वादिस्पर्शनं; B दधिदूर्वास्पर्शनं।

399 A मार्गं; B मां।

400 A प्रणीतं; B प्रभं।

401 A त्यागबुद्धिरनङ्गः; B त्यागबुद्धि अनङ्गः।

402 A शंसतब्रूत; B शंसतब्रूतः।

403 A ज्यौतिषिकः; B ज्यौतिषः।

404 B मयेति om.

405 A राजधर्मे om.

406 A प्रायसः; B प्रायशः।

407 BB ed. reads वै (59.3) and BORI ed. reads स्वित् (60.3)।

408 A पुराणविदः; B पुराविदः।

समनिष्ठानि[409] अन्यूनानतिरिक्तानि जैत्रो जयशीलः[410] **शौचेन** शुद्धिव्यवहारेण **पशून्** गवादीन् तेषां पशूनां **षण्णामि**त्यादि[411] षन्नां गवां रक्षणीयानां धेनोरेकस्या पयः **पिवेत् शतात्**[412] गोशतात् रक्षितात् **मिथुनं** स्त्रीगवीं वृषभं च **हरेत्** गृह्णीयात् **लब्धात्** वणिज्यया राजधनेन लाभात् **सप्तमो** अंशः तथा **शृङ्गे** लाभात्[413] **सप्तमः** गण्डकः[414] शृङ्गेणापि वणिज्या संभवात् **खुरे** पशुविशेषखुरे महामूल्ये[415] **कला** षोडशभाग इति सांवत्सरी भृतिः संवत्सरस्य वेतनं **काम** इच्छा नेच्छति[416] सति **वर्णानां**[417] त्रयाणां **वेष्टनं** कटिसूत्रम् **औशीरं**[418] गन्धविशेषः वीरणमूलकृतः **यातयामानि**[419] यामानि स्वोपभोगेन **विशीर्णानि**[420] जीर्णानि[421] तैः पूर्वोक्तैः **वृद्धदुर्वलौ** पुद्गलौ[422] तदीयमातापितरौ **अतिरेकेण** स्वकुटुम्ब[423]पोषणादधिकेन धनेन स्वर्गस्वपोषणादधिकेन धनेन[424] भर्त्ता पोष्टा **स्वं** स्वकीयं[425] धनं तदेव हि **भर्त्तृहार्यधनो हि स** इति । **पाकयज्ञै**र्विश्वदेवादियज्ञैः **पूर्णपात्रं** तण्डुलादिना पूर्णपात्रं **सहस्राणां शतं** गवां लक्षं पूर्णपात्राणां वा । **संसृष्टा ब्राह्मणै**र्वर्णाः विवाहादिसम्बन्धेन[426] सम्बन्धाः सृष्टयः संसर्गा

---

[409] A शमनिष्ठानि; B समनिष्ठानि ।

[410] A जयशीलः; B जयनशीलं ।

[411] A षण्णामित्यादि; B
षण्णामेकां पिवेत्धेनुं शताच्चमिथुनं हरेत् ।
लब्धाच्च सप्तमो भागस्तथा शृङ्गे कलाखुरे ॥

[412] B शतात् om.

[413] A शृङ्गेः लाभात्; B शृङ्गिनालाभात् ।

[414] A गण्डकादि; B गण्डकः ।

[415] A महामूल्ये; B महामूले ।

[416] Both BB (59.29) and BORI (60.26) eds. read चेच्छति ।

[417] A वर्णानां; B कल्लानां ।

[418] A औशीरं; B औसीरं ।

[419] A जातयामानि; B यातयामानि ।

[420] Both the mss. omitted this word. This word is emended following the printed ed. of BB (59.35) and BORI (60.33)

[421] Both BB (59.35) and BORI (60.33) eds. read विशीर्णानि ।

[422] B पुद्गलौ om.

[423] A स्वकुडम्ब°; B स्वकुम्ब° । This is a possible error in A due to regional dialectal practice of the scribe.

[424] A स्वर्गस्वपोषणादधिकेन धनेन; B धनेन ।

[425] A स्वकीयं; B स्वीयं ।

[426] A विवाहादिसम्बन्धेन; B विवाहादिसम्बन्धे ।

अनृग्यजुरसामा ऋगादिशून्यः[427] **प्राजापत्य उपद्रवः** विधाश्च कृत[428] उपद्रवः उपघातः एवंविधो ब्राह्मणः निष्फलजन्मेति भावः । जातिसङ्करे प्रस्तुते ब्राह्मणे तावत् जातिसङ्करः कथ्यते **अपरोऽन्य**[429] **वितानो** विस्तारः सम्पृक्तौ जातिसङ्करे दृष्टः[430] यस्मात् **ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु संसृज्यते**[431] अपत्यमुत्पादयतीत्यर्थः । उत प्रश्ने किं **वै जातिधर्मोऽयं नेत्याह तस्य वै कोप एष**[432] इति एष जातिसङ्करदोषस्तस्य[433] ब्रह्मणस्य कोपः कामजं स्खलितं ब्राह्मणेन सङ्करितव्यमिति श्रुतेः । कथं तर्हि शास्त्रमन्वादौ ब्राह्मणस्य चतुर्वर्णपरिग्रहः[434] कथ्यते उक्तञ्च मनुना –

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ।। इति ।[435]

उत्कृष्टेन ब्राह्मणेन परिग्रहे उच्यते वेदेन पाणिग्रहे[436] यज्ञे हि चतुर्वर्णपरिग्रहो ब्राह्मणस्य विहितः[437] यतश्चतसृणामपि स्त्रीणां पृथक्कर्माणि दृश्यन्ते । कामस्तु[438] क्रियमाणोऽयं सङ्करः ब्राह्मणस्य कोपं जनयतीति[439] । एवं क्षत्रियादिष्वपि बोद्धव्यमिति[440] क्वचिदेवं पाठः ।

---

[427] A अनृग्यजुरसामा ऋगादिशून्यः; B अमृगयजुःससामा ऋगादिवेदशून्यः ।

[428] A विधाश्च कृत; B विवाहकृतः ।

[429] Both the printed eds. BB and BORI read अधरो। Both *Bhāratabhāvadīpa* and *Bhāratakaumudī* show the meaning of अधरो as निकृष्टः or नीचः i.e. inferior or lower.

[430] BB ed. reads सृष्टः (59.48) and BORI ed. reads दृष्टः (60.44)।

[431] Both the printed eds. BB (59.49) and BORI (60.45) read संसृज्यन्ते ।

[432] BB ed. reads ज्ञातिवर्णा संसृज्यन्ते तस्य विकार एव। (59.49) and BORI ed. reads जातिधर्माः संसृज्यन्ते तस्य विपाक एषः। (60.45)

[433] B दोष° om.

[434] A चतुर्वर्णपरिग्रहः; B चतुर्वर्णग्रहणं।

[435] *मनुस्मृतिः*, ३.४४।

[436] B वेदेन पाणिग्रहे om.

[437] A ब्राह्मणस्य विहितः; B ब्राह्मणविहितः, with *samāsa*.

[438] A कामं तस्तु; B कामस्तु।

[439] A ब्राह्मणस्य कोपं जनयतीति; B प्रकोपं जनयतीति भावः।

[440] A बोद्धव्यमिति; B बोद्धव्यं।

अपरो वितानः संसृष्टो[441] **ब्राह्मणस्त्रिषु**[442] **दृष्टः ।**

उत वै जाति धर्मः संसृज्यते तस्य वै कोप एष ।। इति ।

त्रिषु वर्णेषु क्षत्रियादिषु **संसृष्टो** ब्राह्मणोऽधरोऽधमो[443] भवतीति दृष्टः शास्त्रे अवितानो यज्ञवहितः जातिधर्मोऽयं यत् सङ्कीर्यते नेत्याह तस्य वै कोप एषः । अयं श्लोकः पुस्तकेषु न सम्यग्दृश्यते । **वैखानसानां** वानप्रस्थानाम् ।। **राजधर्मो**[444] ।।५९।।

अक्षरसात्मतां ब्रह्मभावं **सर्वलिङ्गिप्रदाता** लिङ्गिनो[445] ब्रह्मचार्याद्याः । **वैतानवित्यः**[446] श्रौतहोमपरः **यथावत्** यथाविहितम् ।

अनिषिद्धश्चरन्नेकः सर्वानेव युधिष्ठिर ।

षट्कर्माह्यनिकेतनश्च संप्रवृत्तश्च सर्वशः ।।[447]

आश्रमधर्मे हे युधिष्ठिर एको ब्राह्मणः सर्वानेवाश्रमांश्चरन् सिद्ध्यति[448] यथा प्रथमं ब्रह्मचारी पश्चाद्गृहस्थः ततो वानप्रस्थः ततो यतिरिति । ननु यथा वर्णसङ्करो निषिद्धस्तथा

---

441 A संपृक्तो; B संपृक्तौ । Here according to the ms. the commentator is discussing a variant reading of the verse अपरो वितानः … etc., mentioned earlier. We may observe that the term संपृक्तो is mentioned as संसृष्टो (क्षत्रियादिषु संसृष्टो) as well as संपृक्तो (अधरो वितानः संपृक्तो) in the variant reading, which in all probability is a scribal error. The reading should either be संपृक्तो or संसृष्टो । Here we would like to take संसृष्टो following the printed eds. of BB and BORI.

442 A वर्णेषु om.

443 A ब्राह्मणोधरोऽधमो; B ब्राह्मणोऽधमो ।

444 A ।। राजधर्मे ।। om.

445 A सर्वलिङ्गिप्रदाता लिङ्गिनो; B सर्वलिङ्गिनो ।

446 Aवैतानवृत्य; B वैताननृत्य । Both BB (60.12) and BORI (61.12) eds. read वैताननित्य ।

447 A अनिषिद्ध इत्यादि;
B अनिषिद्धश्चरन्नेकः सर्वानेव युधिष्ठिर ।
षट्कर्माह्यनिकेतनश्च संप्रवृत्तश्च सर्वशः ।।
We are unable to find this particular verse in both printed eds. of BB and BORI.

448 A सर्वानेवाश्रमांश्चरन् सिद्ध्यति; B सर्वानेवाश्रमांश्चरन्निष्यते ।

आश्रमसङ्करोऽपि तत्[449] कथमुच्यते एकः सर्वानिति[450] ॥ उक्तमाजगरे पर्वणि[451]

अल्पान्तरगतस्यापि दशधर्मगतस्य वा ।

आश्रमा विहिताः सर्वे[452] वर्जयित्वा निराशिषम् ॥ इति अस्यार्थः ।

मनुनापि पुरुषायुषस्य शतवर्षस्य चतुश्चतुर्भागमुषित्वा आश्रमान्तरं ग्रहीतव्यमित्युक्तम् । तत्र जीवनकालस्य[453] निश्चेतुम[454]शक्यत्वादल्पाल्पमपि कालं स्थित्वा[455] आश्रमान्तरं ग्राह्यं दशधर्मगतस्य वेत्यस्यार्थः[456] पुरुषस्य दशभिर्वर्षै[457]र्बुद्धिवीर्यसमृद्धिपाका अन्यथा भवन्तीत्यागमः एते धर्माः पुरुषाश्रयाः स्युः[458] । तानप्राप्तस्य सम्यग्गलितानुमानादिभिर्निश्चितस्य सर्व एवाश्रमाश्चतुर्भागव्यवस्थया अवगन्तव्याः[459] प्रातिलोम्यानुलोम्येनेत्यर्थः । ननु[460] भिक्षोः कथं प्रातिलोम्येनाश्रमान्तरप्रवेशो निषिद्धत्वात्[461] ।

उक्तञ्च [462]

चतुर्विधा भिक्षवः स्युः कुटीचरबहूदकौ ।

हंसः परमहंसश्च श्रेयस्तेषूत्तरोत्तरम् ॥

चत्वारोऽपि पतन्त्येते आश्रमान्तरमागता इति अत आह वर्जयित्वा निराशिषमिति निराशीर्यत्याश्रमः तस्मात् प्रतिलोमानुलोमप्रवृत्तानामपि[463] त्रयाणामेव नास्त्याश्रमसङ्कर इति

---

[449] B तत् om.

[450] B उच्यते om.

[451] A पर्वणि; B वनपर्वणि ।

[452] A एवं आश्रमांश्चरन्निषिध्यते यथा प्रथमं om.

[453] A तत्र जीवनकालस्य; B एतत् जीवलोकस्य ।

[454] A निश्चेतुम°; B गृहीतुम° ।

[455] A स्थित्वा; B छित्वा ।

[456] A दशधर्मगतस्य वेत्यस्यार्थः; B दशधर्मस्य वेत्यर्थः ।

[457] A पुरुष सायुभिर्दशभिर्वर्षै; B पुरुषस्य दशभिर्वर्षै ।

[458] A तत्र वचधर्माः पुरुषाश्रयत्वात्; B एते धर्माः पुरुषाश्रयाः स्युः ।

[459] A अवगन्तव्याः; B गन्तव्याः ।

[460] B कथं om.

[461] A प्रातिलोम्येनाश्रमान्तरप्रवेशो निषिद्धत्वात्; B प्रातिलोम्येनाश्रमप्रवेशो निषिद्धः ।

[462] A च; B हि ।

[463] A प्रतिलोमानुलोमप्रवृत्तानामपि; B प्रतिलोमानुलोमानमपि ।

भावः । तानेवाश्रमानाह षट्कर्मा ब्रह्मचारी गृहस्थः अनिकेतः वाणप्रस्थः संप्रवृत्तो[464] ध्यानावस्थः भिक्षुः[465] शर्वश इति नास्य भक्षपेयस्थानशयननियमः[466] उक्तञ्च

येन केनचिदाच्छन्नो[467] **येन केनचिदाशितः ।**

यत्र क्वचनशायी च यत्र तत्र स्थितो मुनिः ।। इति ।

बहुवक्तव्यमेतद्विस्तरभयान्नोच्यत इति । इत्यर्जुनमिश्रकृते राजधर्मे चतुराश्रमस्य धर्मः[468] ।।६०।।

कौटिल्यमनार्जवं कौटिलीयं[469] मात्सर्यं **कुसीदं**[470] वृद्धिजीविका[471] **दासवद्धोज्यो**[472] न पङ्क्त्यां **ब्रह्मणा** धात्रा **निसृष्टा** दत्ताः **आर्याः** पण्डिताः ।।६२।।

बहुद्वारं[473] बहूपायं ज्ञात्वा लोकजुष्टं[474] लोकसेवितम् ।।६३।।

योगैरुपायैः **औरसै**रात्मपौरुषैः **नोपयुञ्जानं** नाचरन्तं **लीनाः** प्रविष्टा **दस्युजीविनः** दस्युवृत्तिजीविनः **शयनानि** शय्याः **विकल्पा** भेदाः **अन्तरा** मध्ये ।।६४।।

समानुषान् सनकादियुतान्[475] **शिष्टार्थं** शासनार्थम् **अनुक्रोशम्** ।।६५।।

दयां **बलात्कृतेषु** बलात्कारविषयेषु चराचराणां स्थावरजङ्गमानां **राजा सर्वाश्रमी** सर्वाश्रमफलभागी **धर्मारामान्** धर्मे आरामः क्रीडा येषां वटारकोगुणः ।। **चातुराश्रम्यविधिः**।। **ते** त्वया **राष्ट्रस्य तात्स्थ्यात्**[476] देशवासिनो लोकस्य **कृत्यतमं** मुख्यं कार्यम् **अनिन्द्रम**राजकम् ऋच्छति गच्छति वाक्क्रूरः[477] निष्ठुरभाषी **दण्डपरुषः** उग्रदण्डः

---

[464] B च om.

[465] B भिक्षुः om.

[466] A भक्षपेयस्थानशयननियमः; B भक्षपेयस्थाननियमः ।

[467] येन केनचिदाच्छन्नो om.

[468] A इत्यर्जुनमिश्रकृतौ राजधर्मो चतुराश्रमस्य धर्मः; B राजधर्मे चातुराश्रम्यधर्मः ।

[469] A कौटिलीयं; B कौटलीय ।

[470] A कुसीदं; B कुषीदं ।

[471] A वृद्धाजीवनं; B वृद्धिजीविकां ।

[472] A दासवद्धोज्यो; B दासवद्गोपाल° ।

[473] A बहूद्वारं; B बहुद्वारं ।

[474] A द्वात्वां लोकजुष्टं; B राभ्यां लोकयुष्टं । In BB ed. the reading is लोकदृष्टम् (62.19), but BORI reads लोकजुष्टं (64.16).

[475] A सनकादियुतान्; B सद्मन्नियूतान् ।

[476] A तास्थ्यात्; B तात्स्थ्यात् ।

[477] Both BB and BORI eds. read वाक्शूरो ।

पारजायिकः परस्त्रीजातः[478] **ताः** प्रजाः दिश देहि कथय वा **सम्भूय** मिलित्वा नोऽस्मान् **ताः प्रजाः** नैनो न पापं **पशूनां** गवाम् **अधिपञ्चाशतं**[479] पञ्चाशदधिकं **विवाहेषूद्यतासु**[480] **शुल्कं** देयं **शस्त्रपत्रेण** शस्त्रवाहनेन युताः[481] **प्रधानतः** प्रधानाः **मानम**हङ्कारम् । **विधम** नाशय **धर्मो जयतु नः** उत्कृष्टो धर्म नोऽस्माकं भवतु **ते** जनाः **अपतत्रसिरे** त्रासं गताः **परिपपौ** परिररक्ष **पत्रं**[482] वाहनं **संविभागी** संविभज्य[483] भोक्ता **मृदु** यथा स्यात् **वल्गु** शोभनम् ॥६६॥

वैनयिकं विनयं वर्तन्ते जीवन्ति यथा हीत्यादि[484] **अनुदके** अल्पोदके जलहीने वा अन्योन्यहिंसया वा **मत्स्यान्** पश्यन्ति **निराक्रन्दे** शून्ये स्वेच्छया **विहिंसन्तः** क्रीडन्तः **परिग्रहान्** स्वीयद्रव्याणि **व्यायच्छमानाः** व्यायामं कुर्वन्तः **ममेदं** मत्स्वामिकं **विष्वग्लोपः** सर्वलोपः **क्लिश्नीयुः** क्लेशेन योजयेयुः **समाजाः** उत्सवाः **गर्गरा**स्तक्राधानकलसाः **हस्ताद्धस्तं** हस्तगतमपि चोरयेत् कर्त्ता अनिष्टकर्त्ता **हतविप्रहतः** नानोपघातहतः **विवृत्य** आसनादिकम्[485] अर्गलादिकमदत्वा **धुरं** राज्यभारं चिन्त्यां[486] वा **क्षिणोति** हिनस्ति **अपकर्षति** आदत्ते **कृष्णगति**रग्निः **अभिपन्नस्य** लङ्घितस्य **रक्ष्याणि** रक्षनीयानि द्रव्यानि **कूटं** यन्त्रादि[487] **चिररात्राय** बहुकालं भोगी[488] भोगाधिकारी **विराट्** विशिष्य राजते **सम्राट्** सम्यगधिकारी सार्वभौमः **क्षत्रियः** क्षतात्त्राता[489] **वभूषु** र्जीवितुमिच्छुः **पार्थिवप्रकृतेन** राजनियुक्तेन **गुल्मान्** रक्षिणः पत्तीन् **सन्धौ** सीमासन्धौ चरान् **प्रणिदध्यात्** चरान्नियुञ्जीत[490]

---

478 A परस्त्रीजातः; B परस्त्रीजः ।

479 A अधिपञ्चाशतं; B अधिपञ्चाशत् ।

480 A and B both the mss. read विवादेद्यूततासु । But the printed ed. BB reads विवाहेषूद्यतासु (65.24) ।

481 A युताः; B सुताः ।

482 A परिररक्ष पत्रं; B परिररक्षा पात्रं ।

483 A संविभज्य; B विभज्य ।

484 A वैनयिकं विनयं वर्तन्ते जीवन्ति यथा हीत्यादि; B पुनः ।

485 B आसनादिक om.

486 A चिन्त्यां; B चिन्तां ।

487 A यन्त्रादि; B यन्त्राणि ।

488 A भोगी; B भोगः ।

489 A क्षतात्त्राता; B क्षतां त्राता ।

490 A चरानप्राणदध्यात् चरान्नियुञ्जीत; B प्राणदध्यात् चरान् नियुञ्जते ।

सामन्तराजसु समीपवर्तिभूपेषु[491] **उपेक्ष्य** उपेक्षणीयः **कल्यः** सज्जो निरामयो वा **पुष्टबलः** दत्तवेतनसैन्यः **नगरे** स्वपुरे **विधानं** रक्षां[492] तस्य गन्तव्यस्य राज्ञ उत्सादयेत् उत्पाटयति **शाखानगरेषु** उपपुरेषु[493] **अभिहारं** समीपनयनं[494] **दहेत्** सस्यानि[495] **संक्रमान्**[496] **साँको**[497] इति प्रसिद्धान् **दूषयेत्** विषादिना। **प्रगण्डी**रित्यादि राज्ञोऽयमुपदेशः प्रगण्डीशब्दो नीतिशास्त्रे परिभाषितः यदाह कौण्डिण्य सञ्चारो यत्र लोकानां दूरादेवावबुध्यते। **प्रगण्डी** सा च विज्ञेयाः बहिः प्रासादसंज्ञिता।

प्रणिधिस्तत्र यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता।

स एवाकाशरक्षीति[498] **ह्युच्यते शास्त्रकोविदैः ॥**

ताश्चतुर्दिक्षु कारयेदित्यर्थः। **षाडगुन्यं** सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीश्रयणरूपम् एतच्च देवस्वामिना प्रपञ्चितं बहुप्रकारमिति न प्रतन्यते। **त्रिवर्गः क्षयस्थानवृद्धिरूपः** अरिमित्रोदासीनरूपो वा मन्त्रोत्साहप्रभुत्वरूपो वा[499]। भूमिमित्रहिरण्यरूपं फलत्रयं धर्मकामार्थसम्पत्तिर्वा **त्रिवर्गः** एतत् सर्वं यो वेत्ति प्रपञ्चेन स भूपः पृथ्वीं भुङ्क्त परिपालनक्षमत्वादिति भावः पाठान्तरं मूलग्रन्थे स्थाणुः कीलकः। **निर्हरेत्** निःसाधयेत् **अरिष्टशाला** सूतिकागृहं **चाक्रिकान्** शाकटिकान् **प्रतोलीः** रथ्या **निष्कुटा** गृहारामाः **रक्ष्यणि** रक्षणीयानि **यादवीपुत्र**[500] **भद्रं ते** यादवी कुन्ती भद्रं तेऽस्थिति[501] शेषः। **कालो** वेति कालः **कृतयुगादिः कृपणो दुर्गतः** तत्र कृतयुगे

---

[491] A सामन्तराजासु समीपवर्तिभूपेषु; B सीमन्तराजसु समीपवर्तिषु राजसु।

[492] A रक्षां; B रक्षणं।

[493] A उपपुरेषु; B उपनगरेषु।

[494] A and B both the mss. read समीपनयनं।

[495] A सस्यानि; B शष्यानि।

[496] A संक्रवान्; B संक्रमान्।

[497] Due to his Bengali lineage the commentator Arjunamiśra has given the Bengali synonym साँको for the word संक्रमान्।

[498] A स एव कोषकाशरक्षी; B स एवाकाशरक्षी।

[499] B मन्त्रोत्साहप्रभुत्वरूपो वा om.

[500] A यादवीपुत्र; B यादवपुत्र।

[501] A भद्रं तेऽस्थिति; B भद्रन्तेऽस्तिरति।

कार्तयुगान्[502] कृतयुगसम्बन्धिनः **अशुभस्य** अधर्मस्य **अयोगेन** अनुपायेन **आमयिनो** रोगिणः **नृशंसा** हिंस्राः **चतुर्थस्य** कलेः **सीमन्तकरी** व्यवस्थापिकाः[503] ॥६८॥

अकटुकः अतीक्ष्णः **नास्तिकः**[504] वेदाप्रामाण्यवादी **अनुद्धतः**[505] अप्रसंगी **अकृपणः** अदीनः **अविकत्थनो**[506]ऽनिन्दकः **अनार्य्यैर**पण्डितैः **विगृह्णीयात्**[507] विग्रहं कुर्यात् **अर्थं** प्रयोजनम् **अकस्माद**निमित्ततः आर्च्छति आसमन्तात्[508] ऋच्छति प्राप्नोति **महीयते** पूजितो भवति **शुश्रुवान्** स न ॥६९॥

नाधिबन्धेन न मनःपीडाबन्धेन **मङ्गलानि** दधिदुर्वादर्पणादीनि **बालिशः** मूर्खः[509] **अयोगेन** अनुपायेन । **बलषष्ठेने**त्यादि हस्त्यश्वरथपादातनौकाभ्यो[510] यत् षष्ठं बलं मन्त्रलक्षणं तेन । **शुक्लेन** परीक्ष्य प्रयुक्तेन **दण्डेन** वाग्बलशरीरभयेन अवबोधिना सर्वाभिभावकेन शास्त्रदृष्टेन[511] न स्वमति प्रयुक्तेन तथा **वेतनेन** वेतनोपगृहीतपुरुषप्रयुक्तवाणिज्यादिना **धनागमं लिप्सेथा** इति सम्बन्धः सर्वत्र शास्त्रदृष्टेन इति सम्बन्धनीयं **योगक्षेमं** अलब्धलाभो योगः लब्धरक्षणं[512] क्षेमः **अतन्द्रित** उन्मुक्त **ऊधः** स्तनम् **अङ्गारको**[513]ऽङ्गारकर्ता[514] **स्विष्टिः**[515] शोभनयागशीलः **सोमेन** सोमलतारसेन ॥७०॥

---

[502] In BB edition the term is कार्त्तुयुगान् ।

[503] A सीमान्तकरी व्यवस्थापिकाः; B सीमान्तकरी व्यवस्थाकाः । BB ed. reads सीमन्तकरी ।

[504] BB ed. reads न चास्तिकः (68.3) and BORI reads न नास्तिकः (71.3) ।

[505] A अनुद्धतः; B अनुकृतः ।

[506] A अविकत्थनो; B अनुकत्थनो ।

[507] A विगृह्णीयात्; B परिगृह्णीयात् ।

[508] A आसन्तात्; B आसमन्तात् ।

[509] A बालिशो मूर्खः; B बालिशाः मूर्खाः ।

[510] It is observed that both the printed eds. of BB and BORI have given the reading बलिषष्ठेन । Even in the commentary of Nīlakaṇṭha, found in the BB ed. the term बलि, i.e. tax is explaining instead of the term बल, i.e. armed force.

[511] In BB edition the reading is शास्त्रानीतेन ।

[512] A बद्धलक्षणं; B लब्धरक्षणं ।

[513] Both the printed eds. read आङ्गारिकः (72.20) ।

[514] A अङ्गारकोऽङ्गारकर्ता; B अङ्गारकर्ता ।

[515] Both the mss. read स्विष्टीः ।

स्वित् प्रश्ने अधि अधिकारी **एतान्** ब्रह्मादीन् हस्ते[516] आच्छादयति **पत्यभावे** पतिनाशे **देवरं** पतिकनिष्ठं वित्तपरो लोभग्रस्तः **नास्ति चेष्टमराजके इष्टं** यागः **योगक्षेमः** योगसहितक्षेमः **उष्णो** घर्मार्तः **शीतो** मार्गशीर्षादिषु शीतार्तः । **इन्द्रो राजा यम** इति राजैवेन्द्रादिः ॥७१॥

उभौ राजा पुरोधाश्च **ब्रह्म** ब्राह्मणः **अन्वग्बलम्** अनुगच्छेत् **कतमे** के **वृद्धं** छिन्नम् **उक्षा** बलीवर्द्धः । **गर्गर**स्तक्राधारकलसः **ब्रह्म** ब्राह्मणम् **अपध्वस्ता** लङ्घिताः **दस्यूभूता** दस्यूबहुलाः संप्रपन्नाः भग्नाः **चरणात्** वेदशाखायाः अर्थवादं प्रशंसाम् अनुवादमित्यपि पाठः[517] **रुद्रो** हिंसकः **मिश्रः**[518] नः सङ्करकृतं प्रशूतं पङ्कम् ॥७२॥

यत्र देशे **ब्रह्म** ब्राह्मणः **शमयति** नाशयति **दृष्टं** दस्युपरचक्रादिकं **त्वया** त्वत्तः **अतिमात्रम**त्यर्थम्[519] ॥ **मुचुकुन्दोपाख्यानम्** ॥७३॥

वृथा आचरणेन सर्वो लोकः **द्विजाः** पक्षिणः **शुद्धानृशंस्येन** केवलानृशंसेन[520] **वैद्या** वेदविदः **किं ततः** ततो राज्यात्[521] **अनु त्वां** त्वां लक्षीकृत्य **भूतानि** प्राणिनः **वत्सलं** स्निग्धं **सुविभक्तारं** सुष्ठु विभज्य दातारम् ॥७४॥

विकर्मणि विरुद्धकर्मणि ब्रह्मसमाः **ब्रह्मसमाः ब्राह्मणानां** मध्ये **बलिं** करं **विष्टिं** क्रियासिद्धिवेतनम् **आह्वायका** आह्वानकारकाः **देवलकाः** वेतनेन देवपूजकाः **नक्षत्रग्रामयाजकाः** नक्षत्रादिसूचकाः गणकवृत्तय इति ग्रामस्य समूहस्य याजकाः **माहापथिका**[522] निष्प्रयोजनं वाणिज्यादिनिमित्तं वा विषमपथगाः **अर्थानुकर्षको** विषयकर्त्ता **अवृत्त्या** जीविकाभावेन ॥७५॥

प्रभवते प्रभुर्भवति **रक्षः** कर्तृ **दारुणं** भयङ्करं **कदर्यो** वित्ते सत्यदाता **मामकान्तरमाविशः** मदीयाभ्यन्तरम् आविष्टवान् गृहीतवान् कृत इति शेषः एवमन्यत्रापि **न यजन्ते** न च[523] याजयन्ति **गौरक्ष्यं** गोरक्षा **स्वपति** सति ॥ **कैकेयोपाख्यानम्** ॥७६॥

---

[516] A वस्ते; B वस्ति ।

[517] A अनुवादमित्यपि पाठः; B अनुवादमित्यपपाठः ।

[518] A मिश्रः; B मिलः ।

[519] A अतिमात्रमत्यर्थम्; B अतिमात्रमत्यर्थः ।

[520] B केवलानृशंसेन om.

[521] A राज्यात्; B राज्यते ।

[522] A माहापथिका; B महापथिका ।

[523] B च om.

व्यसने आपदि **पण्यानि** विक्रेतव्यानि **केशरिणो**ऽश्वान् **कृतान्नं** सिद्धान्नं **विराट्** भगवान् **नियमं** परिवर्तं **साधयतां** पाठतां[524] रचिते इच्छायां **वेदबलिनो** वेदबलवन्तः **ब्रह्मैबाहुः परायणं** ब्राह्मणमेवाश्रमं[525] परं शाम्यन्ति सुधामयः षण्ड[526] इति धवलचूर्णमयः **पथि क्षेत्रं** तत्र सस्यरक्षणे[527] संभवति **उषरं** क्षारमृत्तिकाम्[528] ।।७७।।

क्वसमुत्थाः[529] क्वजन्मानः **त्रिभिः शुक्लैः** विद्याभिजनकर्मभिः **घृणा** दया **जिह्मं** कुटिलम् ।।७८।।

तितिक्षुः क्षमी तस्मा**द्राज्ञः प्रत्यनन्तरः** प्रतिनिधिः **सचिवः प्रकृत्या** स्वभावतः । **प्रतिपत्तिविशारदः**[530] प्रतिपत्तिः प्रतिभा **प्रतिरूपेष्व**नुरूपेषु **उपराजा** सामन्तः समीपवर्तीति **निकृतस्य** लङ्घितस्य **परायनं** परमयणम् उत्कृष्टमयनमाश्रयः[531] निष्पृक्तः[532] केवलः ।।७९।।

एवमग्राह्यो ग्रहीत्तमशक्ये **भावो** व्यवहारः **विभाव्यते** क्रियते **अनात्मवान्** अवशीकृतेन्द्रियवर्गः सो**ह्यग्निकामो** वा इवार्थो **नित्यदा** नित्यं **सोऽसहायः** द्वितीयरहितः परमार्थतो द्वितीयरहित एव **सुमहाभागाः** सुष्ठु भाग्यवन्तः **दुरुत्सहा** दुर्धर्षाः **नित्योत्थानेन** उद्यमेन[533] हे **नारद अन्धक वृष्णयः** तद्वंश्याः । **यस्य न स्युर्न** भवेयुरेते नश्यति न जीवेत् कृच्छ्रमेव दुःखमेव **द्वाभ्यां** भावाभ्यां एकतरं भावमभावं वा **आहुक** उग्रसेनः **कितवमातेव** द्यूतकारमातेव **द्वयोर्**मध्ये स्वकृतात् दोषात् **आभ्यन्तरा** अभ्यन्तरजा **तुभ्यं** भव **भोज उग्रसेन** एतेऽन्ये **तदन्वयास्**तयोरनुगताः **वीभत्सया** गर्हितया ऐश्वर्यकं यं हत्वा राज्यप्रभुत्वम् अन्यत्र उग्रसेन वभ्रुरक्रूरः प्राप्तुं गृहीतुं समे स्थले प्रतीको महात्वं[534] **गुरुः** उत्पादकः सम्बर्द्धकः

---

[524] A पाठतां; B पठतां।

[525] A परं शाम्यन्ति om.

[526] A षण्ड; B शण्ड।

[527] A सस्यरक्षणे; B शस्यरक्षणे।

[528] A क्षारमृत्तिकम्; B क्षारमृत्तिकां।

[529] A क्व समुत्थाः; B क्व समुत्थानाः।

[530] A प्रतिपत्तिविशारदः; B प्रतिपत्तिविशदः।

[531] A परमयणं उत्कृष्टमयनमाश्रयः; B परमनयनं उत्तमयनमाश्रयः।

[532] Both the mss. read निष्पृक्तः। Following BORI (81.39) we take the term निस्पृक्तः।

[533] B उद्यमेन om.

[534] Both the mss. A and B read महानत्वं।

शिक्षोपशिक्षकः[535] **गतागतं** नाशोत्पादरूपम् **एधन्ते** वर्द्धन्ते **सुखं** यथा स्यात् ॥ **वासुदेवनारदसंवादः**[536] ॥८०॥

प्रथमतः प्रथमा मुख्याः क्षेमदर्शिनि नृपे यत्तो यत्नवान् **प्रवृत्त्यर्थी** वार्तार्थी **वायसीविद्या** काकचरित्रं **शंसन्ति** कथयन्ति **व्यवसायं** निश्चयं **राजयुक्तानाम्** अमात्यानाम् **अपचारान्**[537] अयोग्यकर्माणि **विप्रकृता** निराकृताः तमस्यति अतितमसि अनघान् अपापान् अनपराधान् वा भृत्यतो भृत्येभ्यः **भक्त्या**[538] तात्पर्येण **वृत्तिं** चरितम् **आचार्यै**र्नीतिशास्त्रकोविदैः **नाहमस्मीति** प्राणशंसयमनुभवन् वर्तते भवति **वागुरां** रज्जुं **दुर्गतीर्था** दुरवतारा **अरेर्हि दुर्हृदाद्भेयं**[539] भेतव्यमित्यर्थः **संस्थिते** मृते **विभ्रमेत्** चलेत् **नान्दी** हर्षः ॥ **कालकवृक्षीयम्** ॥८१॥

सभासदः सदस्याः ह्रीनिषेधाः[540] ह्रीरेव कार्यप्रवृत्तौ निषेधो येषां ते तथा ह्रीनिषेवा इति प्रायशः[541] पाठः तदा स्फुट एवार्थः । **यावदार्द्रकपाणयः** स्तिमितहस्ताः सभ्यः साधुः । **अभिजातैः** कुलीनैः **आहार्यै**रुत्कोचादिना अवश्यैर**व्यभीचारैः** स्थिरैः **यौनाः** शुद्धयोनयः[542] **श्रौता** वेदविदः[543] **मौलाः** पारम्परिकाः[544] **वैनयकी** विनयवती **नालं**[545] न शक्तः आगन्तुर्न समूलः **शौटीरः** प्रगल्भः **त्र्यवराः** त्रयोऽवरा येषां **मन्त्रसंहननः**[546] मन्त्रशरीरः **इतरे**ऽमात्यादयः

---

[535] B शिक्षोपशिक्षकः om.

[536] A वासुदेवनारदसंवादः; B वासुदेवनारदसंवादे।

[537] In BB edition the reading is अपहारान्।

[538] A भक्तगतात्; B भक्त्या।

[539] A दुर्हृदाद्भेयं; B दुर्हृदोभयं।

[540] BB ed. reads ह्रीनिषेवाः (81.2) and BORI ed. reads ह्रीनिषेधाः (84.1)।

[541] A प्रायसः; B प्रायशः।

[542] A नयः; B धनयः।

[543] A श्रौतावेदविदः; B श्रोतावेदविदः।

[544] In all probability the reading should be पारम्परिकाः (परम्परा + घञ्) । Or it may so happen that duo to Bengali lineage the commentator or the scribe used the term परम्परिणाः (plural form of परम्परिणः) like other अर्द्धतत्सम word used in Bengali language; for example आभ्यन्तरीणः (Sanskrit आभ्यन्तरः or आभ्यन्तरिकः), सार्वजनीनः (Sanskrit सार्वजनः or सार्वजनिकः)।

[545] A नालं; B नाल।

[546] A मन्त्रसंहननः; B संहननः।

संविनीय सम्यक् त्यक्त्वा **निर्वृतः** सुस्थः[547] ॥ **मन्त्रिपरीक्षायाम्**[548] ॥८२॥

एकपदं स्थानं **सान्त्वं** प्रियं वचः ॥[549] ॥८३॥

ऋद्धान् आढ्यान् **चित्रो** नानाप्रकारः **आदीपकस्य** गृहादिदाहकस्य **कामकारेण** स्वेच्छामात्रेण **परस्य** श्रवात् अन्यवाक्यश्रवात्[550] **प्रतीहारी** द्वारी **रन्ध्रं** छिद्रम् अमात्यविभागः ॥८४॥

कृतं वापरेण । **धन्वदुर्गं**[551] **वृक्षदुर्गं**[552] **वन्यदुर्गं महीदुर्गम्** उच्चमृत्तिका**मनुष्यदुर्गं** योधदुर्गं **निचयाः** सञ्चयाः । **वैणवो** वंशविकारः क्षौद्रं[553] मधु **औषधग्रामम्**[554] औषधसमूहम् आहावानि पाणानि[555] **उदपानाः** कूपाः । **अपीडया** भृत्यवर्गस्य **प्रह्वो** नम्रः **सामन्तनगरेषु** कच्छवर्तिनृपपुरेषु **नगरं** पुरम् ॥ **दुर्गपरीक्षा** ॥८५॥

राष्ट्रगुप्तिं देशरक्षां **हन्त** हे नृप **तत् सर्वम्** । **ग्रामस्य** एकग्रामस्य **अधिपति**र्मुख्यः अधिकारीत्यर्थः **दशग्राम्यः** दशग्रामाधिपतिः **द्विगुणायाः विंशतेः** कारये**दधिपतिम्** । ग्रामेयान् ग्रामजनान् **ग्रामिको** ग्रामाधिकारी तत् ग्रामकार्यं **दशपाय** दशग्रामाधिपाय **शाखानगरं** मुख्यं नगरं **तेषाम**धिकृतानां **वृत्तं** चरित्रं **तच्चरः** तस्य राज्ञश्चरः **नाम** प्रसिद्धौ **ईहा** कृष्णा **अतिखादिनं** जनोच्छेदेनातिभक्षिणं कृतः क्षीरेण पुष्टः **चोदये वो** युष्माकमुदये आर्षः सन्धि **पुङ्गवै**र्बलीवर्द्धैः। **गोमिनो** वैश्यान् ॥८६॥

तासां प्रजानां **न विकुट्टयेत्** न छेदयेत् **व्याघ्रीव च हरेत् पुत्रान्** यथा व्याघ्री पुत्रान् मुखेन कृत्वा **दशन्त्यपि** न पीडयति **शल्यकरान्** शल्यकजन्तुसंगतः **पदं** पादं **धूनयति** कम्पयति

---

547 A सुस्थः; B स्वस्थः ।

548 A मन्त्रिपरीक्षायां; B मन्त्रपरीक्षा ।

549 B एकपदं स्थानं सान्त्वं प्रियं वचः ॥ om.

550 A अन्यवाक्यश्रवात्; B अन्यथा वाक्यश्रवात् ।

551 B धन्वदुर्गं om.

552 A वृक्षदुर्गं; B वन्यदुर्गं ।

553 Both the mss. read क्षौम, whereas both the printed eds. of BB and BORI read क्षौद्र (87.13) । The word क्षौम does not mean मधु which is given as *paryāya* in both the mss. While the word क्षौद्र is synonyms to मधु । Hence we prefer to take the reading क्षौद्र instead of क्षौम ।

554 A औषधग्रामं; B औषग्रामं ।

555 A आहावाणि पाणानि; B आहावानि पाणानि ।

धूधुह्रस्वत्वमार्षमिति भट्टाः **मुख्यान्** प्रधानान् **इतरो**ऽप्रधानः **तान्** मुख्यान् **विवक्षितान्** विवक्षितः **आनुपूर्वेणा**नुक्रमेण **ककुदं** चिह्नं मुख्यं **धनस्थो** धनी ॥ **राष्ट्रगुप्तिः** ॥८७॥

आन्तरेभ्यः अन्तःपुरस्थेभ्यः[556] **परान्** वाह्यान् **परेभ्यो** वाह्येभ्यो **विदुषो** विद्वांसः त्वा त्वाम् **एकान्तेन** सर्वथा मध्यमुदासीनं **भारुण्डाः** पक्षिविशेषाः[557] ॥ **राष्ट्रगुप्तिः** समाप्ता ॥८८॥

अङ्गिरा अङ्गिरसः **राजे**त्यादि[558] परमधार्मिको राजोच्यते इति शेषः **लक्ष्मीवान्** अर्थपरः **पाप उच्यते** राजकिल्विषीत्यर्थः पाप इति च तस्य पापिष्ठस्य **देवागर्हां** कुर्वन्ति **निवेशनं** निकेतनं[559] तनुते विस्तारयति **वृषलं** धर्मलोपकं वर्धति वर्धमाने सति **ह्रसति** हानिं गच्छति सति **स्रवति** प्रसरति **स** धर्मः **योनिरुत्पत्तिस्थानं प्रतापिनी** सन्तता विस्तारिणीत्यर्थः **अभिभो** अभिभवति शत्रून् इति डु-प्रत्ययः **विभो** इति[560] पाठान्तरं चिन्त्यम् । **तेन दर्पेण पोगण्डात्** वाग्दीनात् **अत्यागम्** अदानं **क्लीवासु** बन्ध्यासु **पापरक्षांसि** पापिष्ठ्यान्यपत्यान्येव रक्षांसि तथागते **प्रमत्ते** नृपे तांश्च सो**ऽनुविनश्यति** ताः प्रजाः अनुलक्ष्मीकृत्य स राजा ॥

द्वावाददाते ह्येकस्य द्वयोः सुबहवोऽपरे ।

द्वौ बलवन्तौ **आददाते** आदत्तः । एकस्याशक्तस्य धनादिकं द्वयोर्बहव आददति । **कुमार्यः प्रलुप्यन्ते** बलान्नीयन्ते[561] ॥ **उतथ्यगीतासु** ॥८९॥

कर्म सेवा शिल्पादि **वस्त्राणामिव शोधनं रजक** इति शेषः । **अमानुषकृतो** दैवकृतो **दण्डः** । **आशयमा**श्रयं काष्ठादिकं **मिथ्याभिशस्तानाम्** अन्यायेन जितानां **रोदतां** रुदतां **गौरिव** पृथ्वीव कर्षणादिक्रमेणैव **युक्ता** अभियुक्ताः **यदा युक्त्या**[562] **वैशसं** हिंसा **अनिकेता** आश्रयशून्या **अपोहति** निरस्यति **व्याहृतेन** वचसा **शाराणिकान्**[563] शरणागतान्[564]

---

[556] A अन्तःपुरस्थेभ्यः; B अन्तःपुरेभ्यः ।

[557] A भारुण्डाः पक्षिविशेषाः; B भारण्डाः परिशेषाः ॥

[558] A राजेतोदि; B राजेत्यादि ।

[559] B निकेतनं om.

[560] B विभो इति om.

[561] B बलान्नीयन्ते om.

[562] A अयुक्ता om.

[563] A शाराणकान्; B शारणिकान् ।

[564] A शरणागतान्; B कारणागतान् ।

आप्तदक्षिणैः सम्पूर्णदक्षिणैः **अभिरूपैः** पण्डितैः । अतो[565]ऽभिरूपादिभ्यः **वेत्स्यसि** ज्ञास्यसि **उत्तरो** मुख्यः[566] **परं** शत्रुम् **अन्वियात्** गच्छेत् **अविशङ्कः** सन्देहरहितः ॥ **उतथ्यगीता** समाप्ता ॥९०॥

हेमवर्णं वसुमनसं नृपं **प्रथममध्यमौ** धर्मार्थौ **स्रोतोभि**[567]र्नद्यादिभि **र्लोकयात्रा** लोकव्यवहारः शुक्लस्य शुद्धस्य ॥ **वामदेवगीतासु** ॥९१॥

उल्वणमुत्कटम् **अभिभाव्याम्** असंस्कृताम् **ऐन्द्रियकम्** अजितेन्द्रियं **त्यक्तोदात्तम**प्रसिद्धम् उदात्तं यशः[568] **अनभिख्यातैः** प्रच्छन्नैः **अनामयं** नित्यं गाधमन्तं **राजोपनिषदं** राजगुह्यम् ॥९२॥

तक्षेत् तनूकरोति **वर्तते** आचरति णिजर्थः[569] *वामदेवगीताः* अत्र गाथापेक्षया स्त्रीलिङ्गता एवमन्यत्रापि ॥९३॥

निकृत्या मायया **उदियात्** **यायात्** **लिप्तो** विषादिना **कर्णी** शरविशेषोऽतिविषमः[570] छिन्नज्यो[571] धनुर्गुणरहितः । क्षत्रियो वदमानः कः क्षत्रिय इति वदन् ॥ **जिगीषमाणवृत्तिः** ॥९४॥

सादयति नाशयति **अर्वाक्** परं **पयः** कृतानां गवाम् । **असंख्येयो**ऽगण्यः **विनिकर्तव्यो** निकृत्या वञ्चयितव्यः **सुरोत्तमः** शत्रुः ॥९५॥

निर्दाता[572] तृणशोधकः **कक्षं** तृणम् ॥ अन्तरं विशेषः इयुर्गच्छेयुः शौटीराणां[573] शूराभिमानिनां **निष्टनन्** कुत्सन् **कदनं** युद्धम् ॥९६॥

कस्मादतीव मां मामतिक्रम्य गच्छति **शैक्यायसमयैः**[574] सर्वलोहमयैः । युद्धयज्ञरूपणं **शक्राम्बरीषसंवादः** ॥९७॥

---

565 A अतो°; B ततो° ।

566 B उत्तरो मुख्यः om.

567 A स्रोतोभि; B स्रोतिभि ।

568 B उदात्तं यशः om.

569 Both the mss. A and B read निजर्थः ।

570 A शरविशेषोऽतिविषमः; B शरविशेषऽविषयः ।

571 BB ed. reads कृत्तज्यो (92.18) and BORI ed. reads छिन्नज्यो (96.13).

572 A निर्दाता; B निर्गतो ।

573 BB ed. reads शौण्डीर (94.25) and BORI ed. reads शौटीर (98.25).

574 A समयैः om.

हन्त हे **योधाः मा भूत** यूयं **दंशितं** कृतसन्नाहं **कातरा** भीताः **शौर्यात्** शूरत्वात् ॥९८॥

औपयिकात् उपायात् **सिद्धार्थान्** सिद्धप्रयोजनान् **नैगमं** वैदिकमुपायं **गुणजातै**[575]र्गुणसमूहैः पर्जन्यो मेघाधिष्ठाता **अमर्यादां** सेतुशून्याम् अनिष्टकाम् इष्टकाशून्यां **सुदिनेषु** वृष्टिरहितेषु **तिथिनक्षत्रपूजितः** प्रशस्ततिथिनक्षत्रः **प्रदरं**[576] पलायनं **राशिवर्धनमात्राः** समुदायवृद्धिकरमात्राः[577] यद्वा शरीरोपचयवर्धनमात्राः[578] महद्गतिं महतां गतिं[579] स्वर्गादिकाम् ॥ **सेनानीतिः** ॥९९॥

शस्त्रपत्रं शस्त्रवाहनं **नियुद्धं** बाहुयुद्धं **जिह्मं** कुटिलं **हनुर्**गण्डस्याधस्तात् **संपरायः** संग्रामः ॥१००॥

दैवं प्राग्भवीयं कर्म **मानुषे** पुरुषोत्तमे **वला** दग्धकाकाः **अप्रतीपा** अपवाङ्मुखाः **पञ्चाशतः** पञ्चाशत्**कृतनिश्चयाः** कृताभ्यासाः **उत्तरं** परं **परः** श्रेष्ठ इति समधर[580] आह ॥ **सेनानीतिः** समाप्ताः ॥१०१॥

महापक्षो महासहायः **वैतंसिकः** छद्मना पक्षिहा **द्विजानां** पक्षिणां **सङ्करे** तृणाद्यवकरे **सामान्ये** साधारणे **संविदं** रहःकथां **ब्रह्मदण्डं** ब्रह्मशापं **योगमु**पायं **वप्रे** क्षेत्रे **शिष्टेषु** हिंसितेषु **पदातियन्त्रबहुले**ति साधीयान् पाठः ॥ **न सामे**त्यादि त्रिविधाः खलु शत्रवो भवन्ति सहजा **अप्ये**कार्थसम्बन्धिनः प्राकृता अपि प्रदेशानन्तराः कृत्रिमा अपि पारुष्यादिना क्रियन्ते। एते च त्रयोऽपि विजिगीषुणा साधनीयाः साधनं चतुर्विधं मारणमुत्सादनं प्रवेशनं धनभ्रंशश्चेति। तत्र च[581] मुख्यतया चत्वार उपायाः नीतिशास्त्रकथिताः सामभेदौ प्रदानं दण्डश्चेति । तत्र सन्देहः किमेते सर्वत्र सर्वदा युगपत् प्रयोक्तव्या उत नेति तत्रोपतिष्ठते वाक्यं न सात्मवैकं[582] प्रयुञ्जीत नापि दण्डमेवैकं तथा न च भेदादिकमप्येकशः प्रयोक्तव्यं किन्तु यादृशे शत्रौ य उपायः प्रशाम्यते स एव तत्र योज्यः उपनिषत्रहस्यमेतत् आर्षः सन्धिः । **न मार्दवमिति** मृदुसाध्ये शत्रौ यात्रिकमुपक्रम्य नैकान्ततो मार्दवं प्रयुञ्जीत अपि तु दण्डसाधनम् । न सम्यग्घात इति

---

[575] A गुणजातै; B गुणयातैः ।

[576] A प्रवरं; B प्रदरं ।

[577] B समुदायवृद्धिकरमात्राः om.

[578] A शरीरोपचयवर्द्धनमात्राः; B शरीरोपचयवर्द्धमात्राः ।

[579] B महतां गतिं om.

[580] A समधर; B समाधर ।

[581] B च om.

[582] A सात्मवैकं; B न मामेति ।

सामदानभेदसाध्यान् शत्रुनुपक्रम्य न सम्यग्घातः कर्तव्यः नापि सङ्करक्रियाविषादिना साधनहिंसा न कर्तव्या तेऽपि हि पिशुना रातिदूषितकर्णैर्नृपैर्विचार्यमाणा विविक्ता भवन्ति तस्मादेवं न कर्तव्यमिति रहस्यम् । **भावा**[583] **लक्ष्याः** अभिप्राया ज्ञेयाः इति **बृहस्पतिसंवादः** ॥१०२॥

इतरेण शरीरेण सता विद्यमानेन **ये वयमि**ति पूर्वेण । **पूर्वसमाहारे** पूर्वसञ्चये **अर्वाक्** पश्चात् **शरच्छतात्** वर्षशतात् **यादृच्छिकम**यत्नसिद्धम् **अभिनिःस्यन्दते**[584] अपगच्छति **सत्यपि** विद्यमानापि । **सङ्कसुकं** सन्दिग्धं **तद्विद्वान्** जानन् ।

नियच्छ यच्छ संयच्छ इन्द्रियाणि मनो गिरम् ।

एतानि[585] संयतानि कुरु **जाल्मीं गर्हितां कापालीं** भैक्षं केवलं युद्धं[586] कालकवृक्षीये । ॥१०३॥

हे क्षत्रिय! **प्रतिपत्तये पुनः** प्राप्तैः **स्तम्भं** दर्पं **सत्यसङ्करः** प्रत्यप्रतिज्ञः **प्रमाणं** हेयतां **ग्रहणमु**पादेयतां **तेन** जनकेन **बिल्वं बिल्वेन** भेदयति लोकोक्तिरियम् **आच्छादनानि** वस्त्राणि **श्वेतकाकीयै**रुपायैः शुन इतैः प्राप्तैः काकेभ्यः प्रभुभक्तत्वादिभिः श्वेतकाकाचार्यप्रणीतैर्वा चित्तवशीकरणोपायैर्बहूक्तमेतदादिपर्वटीकायामनुसन्धेयम् । निन्दास्मै **अस्मै** निन्दा पौरुषं **कृतकैः** प्रच्छन्नैः ॥१०४॥

अलं पर्याप्तः शक्तो वा **उपपन्नो** योग्यः **तस्य वैदेहस्य संश्लेषं** मैत्रीं **वृजिनं** दोषं **असाम्प्रतम**योग्यं **विचारणा** परीक्षा ॥ पुनः **कालकवृक्षीयम्** ॥१०५॥

ते गणाः वैरसन्दीपनौ वैर सन्धुक्षकौ सूपजपाः[587] सुष्ठुभेदाः भयो भयम् ॥ गणवृत्तं नाम । अभ्यनुज्ञातोऽननुमतः जातिर्जन्मन स दुष्यति सपुत्रः शिष्यः तत् गुर्वाज्ञया कृतम् अयोग्यमपि ॥१०७॥

भवेत् सत्यं न वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् ।

---

583 A भावा; B भाषा ।

584 In BB ed. the reading is अभिनिष्यन्दते ।

585 A एतानि; B ऐतानि ।

586 A पुनः om.

587 A सूपजपाः; B सूप्रजापाः ।

यत्रानृतं भवेत् सत्यं सत्यवाप्यनृतं भवेत् ।।[588]

तादृशो वध्यते वालो यत्र सत्यमनुष्ठितम् ।

सत्यं वदेदृतं वदेदिति श्रुत्या सत्यवचनं विहितं तस्यापवादोऽयं **सत्यं न वक्तव्यं** वक्तुमर्हं यदि न भवेत् किन्तु **अनृतं** मिथ्यावचनं **भवेद्वक्तव्यं** यत्र यस्मिन् प्राणात्यये सर्वधनापहारविषये तादृशः सत्यवादीबालयोः[589] सत्यवचनस्य उत्सर्गापवादानभिज्ञः स सत्यमनुतिष्ठन् वध्यते तस्मिन् विषये सत्यं न वक्तव्यम् अन्यथा वचने प्रत्यवायः शङ्क्यते तदाऽनृतमेव वक्तव्यं यथा स्वधनविषये राजचौरादि[590] योग्या स्वधनं प्रति तादृशेऽर्थेऽपरिहारादित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे कथं स्मार्तस्यापवादस्य संभव इत्यत आह

श्रुतिर्धर्म इति ह्येके नेत्याहुरपरे जनाः।

तं तु प्रत्यभ्यसूयामो[591] **न हि सर्वं विधीयते ।।**

चतुर्विधा हि श्रुतिस्मृतयो भवन्ति विधिनिषेधौ तयोः प्रतिप्रसवौ चेति तत्र श्रुतिधर्मः श्रुतिविधिरेव धर्मो न तु स्मृतिविधिरित्याहुः एके वादिनः नेत्यपरेन श्रुतिमात्रविहित एव धर्मः किन्तु स्मृतिविहितोऽपि तं तु यः श्रुतिविहितमेव[592] धर्ममाहतं प्रति अभ्यसूयामो दोषेणावगच्छामः । कुत इत्याह न हि सर्वं श्रुत्या विधीयते अष्टकादिकर्मणां लोपप्रसंङ्गात् अथ तत्रापि स्मृत्या श्रुतिरनुमातव्या तदपवादकवाक्येपि[593] समानमिति भावः न च परस्परं विरुद्धाः श्रुतयोऽनुदृश्यन्ते उदितानुदितादि[594]-होमे षोडशीग्रहणादीनां श्रुतिवाक्यानां बहुतरदर्शनादिति । **अकूजनेन** अवचनेन अत्र **मोक्षे कूजेत्** कथयेत् मोचनसिद्धेः । व्यवहारसाक्षिपरीक्षामाह ।।

सत्यसंप्रतिपत्यर्थं यद्ब्रूयः[595] **साक्षिणः क्वचित् ।**

अनुध्रुवन्ति यद्वाक्यं **सर्वे** तेऽनृतवादिनः। **सत्यसंप्रतिपत्त्यर्थं** वादिप्रतिवादिकथितार्थतत्वजिज्ञासार्थं यद्यत्र क्वचित् ऋणार्थाविषयविवादे भूयो बहुतरं

---

588 A यत्रानृतं भवेत् सत्यं सत्यवाण्यमृतं भवेत्; B सत्यं वानृतं भवेत् ।

589 A सत्यवादीबालयोः; B सत्यवादीबालोयः ।

590 A राजचौरादि; B राजचौर्यादि ।

591 In BB ed. the reading is प्रत्यसूयामो ।

592 A श्रुतिविहितमेव; B स्मृतिविहितमेव ।

593 A तदपवादकवाक्येपि; B तदपवादवाक्येपि ।

594 A उदितानुदितादि; B उदितानुदितानुदितादि ।

595 In BB ed. the reading is यद्ब्रूयुः ।

साक्षिणो वदन्ति तत्रोत्क्षिप्तविषये किञ्चिदनुक्त्वा यदन्यत् क्वचिदसम्बन्धं वदन्ति तत्र सर्व एव रसाक्षिणोऽनृतवादिनो राज्ञा दण्डनीया इत्यर्थः । **विप्रयोजनं** विप्रयोगः **उपधि**च्छलं प्रत्युपेयो गन्तव्यः ॥ **सत्यानृतिकम्** ॥१०८॥

भूतेषु प्राणिषु **दुर्गाणि** दुस्तराणि **विषयान्** शब्दादीन् स्वराध्यायं वेदं न कुर्वते । **अकुहकार्थानि**[596] अदम्भार्थानि । साध्वर्थाः सत्प्रयोजनाः **यात्रार्थं** जीवनार्थं **कृत्यकुलसमुद्देशः**[597] कर्तव्यलेशः ॥ **दुर्गातितरणम्** ॥१०९॥

असौम्यः अशान्तः अनाश्वासस्थानं[598] **पौरिकः** पुरवासी **अनीप्सितां**[599] **गतिं** नरकाख्यां सूतिं जन्म प्रश्रयः स्नेहः **पितृवने श्मशाने विप्रतिपत्ति**र्विरुद्धायुक्ति**र्यत्** यस्मात् **तत्त**स्मात् **किं नु न स्यात्** स्यादेव **अनुबन्धे** उदर्के **परिहार्याः** परिच्छदाः **पुष्कलाः** संपूर्णाः **अनुपसंहितान्** अशठान् **अलोलुपान्** अलुब्धान् **मदन्तरे** मन्निमित्तं **स्थूललक्षो** बहुप्रदः **भयोत्तरं** भयप्रधानं **निर्वृतिः** स्वास्थ्यं **शिष्टाः** कृतदण्डाः **व्याघ्रयोनितः**[600] व्याघ्रयोनिना **उपवर्णितं** कथितं वाल्लभ्येन[601] प्रियतया **ढौकितम्** उपनीतं **तरस्विनः**[602] शूरा **असभ्या** असाधवः **प्रभवतां** प्रभुत्ववतां **सामन्तेषु** कच्छवासिषु प्रायो मरणं प्रकारिताः क्षारिताः त्यक्तोदात्ताः त्यक्तमहत्वाः **समर्थो** हितैषी कार्यक्षमः **समयं** सङ्केतं प्रतिज्ञां भिन्नं भेदं गमितं **श्लिष्टमभिन्नं**[603] भावाः पदार्थाः **चलाचलम्** अस्थिरं **प्रक्रिया** अधिकारः **अपकर्षणं** ततश्च्यवनं **प्रसादयित्वा** क्त्वापि छन्दसि **राजानं** व्याघ्रम् ॥ **गोमायु शार्दूलोपाख्यानम्** ॥११०॥

भूतेन[604] **तत्त्वेन** । **हन्त** हे युधिष्ठिर **प्राजापत्ययुगे**[605] कृतयुगे अतिष्ठत् आरब्धवान् **छन्दयामास** इच्छां पूरयामास **साग्रं** साधिकम् आत्मानं शरीरं **क्रमात्** करणात् **योगेन** उपायेन **बुद्धिश्रेष्ठानि** बुद्धिकृतानि मुख्यानि **बाहुमध्यानि** बाहुवीर्यकृतानि मध्यविधानि तानि कर्माणि

---

596 A अकुहकार्थानि; B नाधीयते तदहकार्थानि ।

597 A कृत्यकुलसमुद्देशः; B कुलसमुद्देशः । In BB ed. the reading is कृत्यसमुद्देशः ।

598 A अनाश्वासस्थानं; B अनश्नोनस्थानं ।

599 A अनीप्सितां; B अन्निप्सितां ।

600 B व्याघ्रयोनितः om.

601 A वाल्लभ्येन; B वालुभ्येन । In BORI ed. the verse no. is (112.52). This verse is absent in BB.

602 A तरस्मिनः; B तरस्विनः ।

603 In BB ed. the reading is भिन्नं श्लिष्टं ।

604 In BB ed. the reading is पार्थिवेन ।

605 A प्राजापत्ययुगे; B प्राजापत्ययुता ।

जङ्घा जघन्यानि पादविहरणकृतान्यधमानि भारप्रत्यवराणि भारवाहनेनातितुच्छानि **युक्तः** प्रयत्नवान् ॥ **उष्ट्रग्रीवोपाख्यानम्** ॥१११॥

अतिवृद्धस्य प्रबलस्य **असाधनो**ऽसहायः **संवादं**[606] प्रश्नोत्तरकथां **कायिनो** महाकायान्[607] **अकायो**ऽल्पकायः **वो** युष्माकम् **अवज्ञया** हेलया **अर्थवत्** विस्पष्टार्थं **सागरं प्राहे**ति पूर्वेणान्वयः **एक निकेतनाः** एकस्थानाः **प्रातिलोम्यात्** प्रतिस्रोतोऽवस्थानात् **वेगं** स्रोतः **कालज्ञः** तदात्वज्ञः **समयज्ञः** संकेतज्ञः **वश्यः** न क्रोधाधीनः[608] **नोद्धतः** न विगर्हितः **अनुलोमः** अनुकूलवर्ती **वैतसीं वृत्तिं** वेतसं[609] चरित्रम् ॥ **सरित्सागरसंवादः** ॥११२॥

आक्रुश्यमानो अधिक्षिप्यमानः **मर्षी क्षमी** रुध्यति जने टेट्टिभं **टिट्टिभं** टिट्टिभपक्षिचरितं **वाशमानं**[610] रुदन्तम् **आतुरं** विकलं **कश्चित् सम्मतः** सल्लोकपूजितः **प्राकृतो** मूर्खः **निषेकं** विपरीतं मातृयोनौ परपुरुषरेतः सेकं **कौपीनं** गुह्यदेशम् ।

निषेकं विपरीतं स आचष्टे धर्मचेष्टया ।

मयूरः क च कौपीनं नित्यं संदर्शयन्निव ॥

अस्यार्थः अत्र कौपीनं गुह्यमुच्यते । यदाह[611] वस्त्रखण्डे च खड्गे च कौपीनं गुह्य गुग्गुले रुजेति[612] उच्यते । स्वधर्मगुह्यादिक्रिया साङ्कर्यादि वा गुह्यमप्रत्यक्षं निषेक्मार्तवं धर्मेण धर्मलग्नादिना शुक्रपातमाचष्टे मध्यक्रियः पुमानित्यर्थः अवाच्यं नास्तीत्यर्थः । **श्ववत्शुना** तुल्यः सहास्तत्क्षणात् **सारमेयामिषं** शुनोमांसं **भस्मकूटे** भस्मराशौ **रजसि** धूलौ **मनुष्यशालावृकं**[613] मनुष्यश्वानं[614] **प्रत्युच्यमानः** आक्षिप्यमाणः **एभिर्दुजनैर्दशार्धेन** पञ्चाङ्गुलिहस्तचपेटेन **विकिरेत्** विक्षिपेत् **विवृत्य** प्रकाश्य ॥११३॥

---

606 B संवादः om.

607 A कायिनो महाकायान्; B कायिनो महाकामात् ।

608 A क्रोधाधीनः; B क्रोधीनः ।

609 A वेतस; B वेतसं ।

610 A टिट्टिभं टिट्टिभपक्षिचरितं वाशमानं; B टेट्टिभ वाश्यमानं ।

611 A यदाह; B यदा तु ।

612 B गुग्गुले रुजेति om.

613 A मनुष्यशालावृकं; B मनुषशालावृकं ।

614 मनुष्यश्वानं is the meaning of मनुष्यशालावृकं । So this here श्वानं is not a *pratīka*.

वाक्यसम्भारः[615] वाक्यसमूहः **राजतन्त्रस्य** राज्यविस्तारप्रधानस्य **आयत्याम्** उत्तरकाले तदात्वे वर्तमाने **क्षत्ता** वित्वरः तत् **कुलीनः** तत् कुले जातः **लब्धुं शक्य** इति शेषः ॥११४॥

शुचिर्वाह्यान्तरशौचवान् **सत्वाः** प्राणिनः न्यग्भूताः विनीताः **क्षुधा भुग्नः** पीडितः **तदामिषं** तस्य शुनो मांसशोनितं शुभं महान्तम् **अविरुद्धः** अविरोधी लालसा तृष्णा ॥ **श्वर्षिसंवादे** ॥११५॥

प्रभिन्नकरटः स्रवन्मदगण्डः **प्रांशु**र्दीर्घः **पद्मी** पद्मवद्बिन्दुमान्[616] **सुविषाणो**[617] महादन्तः **कमलषण्डानि** पद्मसमूहान् निशानिशं बहुरात्रः **समन्वयात्** सम्बन्धात् **वनगोचरो** वनविषयः[618] विचारितः । **बलोत्कटो** महाबलः तर्ष स्तृष्णा **अकृतज्ञः** उपकारानभिज्ञः यतः **श्वयोनिजः** आपन्न **आगतः** **मदपटुः** स्रवन्मदः **स्नेहपरीतेन** स्नेहव्याप्तेन **विसृष्टो न कुलान्वयः** स्वकुलसम्बन्धो न विचारितः ॥११६॥

प्रकृतोऽधिकृतः **तत्कुलतया** महाकुलजत्वेन **ईङ्गितं** हस्तादि चेष्टितम् **आकारो** मुखरागादिः **चौक्षं** शुद्धं **गुणषष्ट्या** कुलीनादिरूपया ॥११७॥

प्रक्रिया अधिकारः **शरभः शरभःस्थान** इत्याद्यनुसारेण **प्रतिलोमं** विपरीतं **प्रमाणं** नीतिशास्त्रं **क्षुद्रा** दुराचाराः **पारिपार्श्विकाः** पार्श्ववर्तिनः ॥ **श्वर्षिसंवादः** ॥११८॥

वर्हाणि पक्षान् **भुजगाशनो** मयूरः **शिखा** लिङ्गानि **असितग्रीवो** मयूरः **गोभिः** रश्मिभिः **सञ्चयान्न विसर्गी स्यात्** सञ्चयात् गुप्तात् विसर्गी दाता **समिन्धनानि** उद्दीपकानि ॥११९॥

धर्मस्याख्या नाम व्यवहारात्मा पुरुष उच्यते

> **नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ।**
>
> **अष्टपान्नैकनयनः शङ्कुकर्णोर्द्ध्वरोमवान् ।**
>
> **जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छदः ।**[619]

---

[615] In BB ed. the reading is वाक्यसंचारः ।

[616] A पद्मवद्बिन्दुमान्; B पद्मवद्बिन्दुमानं ।

[617] A सुविषाणो; B सुविसाणो ।

[618] A वनविषयः; B वनविशयः ।

[619] धर्मस्याख्या … मृगराजतनुच्छदः । This verse is mentioned later in B after (धर्मज्ञा एव), but omited the first two *caraṇas* (i.e. नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ।) and the first part of third *caraṇa* (i.e. अष्टपात्)।

नीलोत्पलदलश्यामः[620] शुक्लकृष्णरूपः वादिप्रतिवादिनोः सत्यानृताभ्यां प्रवृत्तेः । चत्वारो वेदा धर्मज्ञा एव वा चतस्रो दंष्ट्रा यस्य अन्यायिनां निग्रहकरत्वात् । उक्तञ्च मनुना

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा ।

सा यं ब्रूते स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ।। इति ।

चतुरो वर्णानाश्रमांश्च यथा धर्मं भुनक्ति पालयतीति चतुर्भुजः व्यवहारमन्तरेण सङ्करप्रसक्तेः ।। भाषैका मिथ्यासंप्रतिपत्तिः कारणोत्तरं प्रभङ्गश्चेति उत्तरं चतुरैवं द्वे क्रिये दैवी मानुषी च निर्णयश्चाष्टम इत्यष्टौ पादा यस्य सोऽष्टपात् नैकानि लिखितसाक्षिभोगादीनि प्रमाणान्येव[621] नयनानि निर्णायकानि यस्य स तथा उक्तञ्च लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतमिति धर्मशास्त्रार्थशास्त्रे एव शङ्कुवत् स्थिरौ कर्णौ यस्य स तथा उक्तञ्च धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधे न पार्थिवः । समीक्षमाणो निपुणं व्यवहारगतिं नयेत् । ऊर्ध्वानि स्थिरीभूतानि लोमानि छलदूतविषाश्रयणरूपाणि न्यायशरीरबहिर्भूतानि यस्य सः सन्धिरार्षः[622]। जटी नानाकुतूहलादिर्जटा तद्वान् द्वौ वादिप्रतिवादिनावेव जिह्वे जयपराजयफलास्वादिके यस्य ताम्रं द्रव्यं पणरूपम् आस्यं मुखं यस्य तस्मिन्नेव व्यवहारदर्शनात् मृगराजो व्याघ्रः तस्य तनुरिव छद आवरणं यस्य विचित्ररूपीति यावत् । तथा च मनुः

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः[623] ।

सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ।।

वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ।।

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।

स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ।।

स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।

---

[620] A नीलोत्पलदलश्यामः; B दलश्यामः ।

[621] B नयनान्येव om.

[622] A संधिरार्षः; B सन्निरार्षः ।

[623] A विक्षेपोऽस्वामिविक्रमः; B विक्षिप्तोऽस्वामिविक्रयः । Following the text of *Manusaṁhitā* (8.4) we are taking the reading of that text instead of the readings of both the mss.

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ।।[624] इति ।

एवं नानारूपो व्यवहारपुरुष इति अयञ्च सार्धश्लोको भोजदेवेन *व्यवहारमञ्जर्या*मन्यथा व्याख्यातः । उभयोर्हिंसत्यानृतप्रवृत्तयोर्वादिप्रतिवादिनोर्विरुद्धोऽव्यवहारः प्रत्यवस्थानं व्यवहारः स चोभयोर्धर्मप्राहित्वादुभयात्मा पुरुषः कोऽपि । नीलोत्पलदलश्यामः सितासितात्मा सत्यानृतप्रवृत्तत्वात् उभयोश्चतस्रो दंष्ट्रा यस्मिन् स तथा एवमुभयोश्चत्वारो भुजा यस्मिन् स तथोभयोश्चत्वारः पादाः भाषो[625]त्तरक्रियाप्रत्याकलितपादचतुष्टय सहिता अष्टौ पादा[626] यस्मिन् स तथा । नैकानि बहूनि उभयोर्नयनानि यस्मिन् चातुरक्षरत्वाद् व्यवहारस्य[627] । उक्तञ्च चतुरक्षे निवृत्ते इति शङ्कुवत् स्तब्धाः क्रोधलोभयोः कर्णौ यस्मिन् स तथा उभयोः क्रोधेनोर्धरोमान्[628]। जटी दृढमूलः द्वे जिह्वे यस्य स तथा क्रोधात्ताम्रवर्णमास्यमुभयोर्यत्र स तथा उपवेशनार्थं मृगराजस्य तनुच्छदः[629] कृत्पुच्छं यस्मिन् स तथा उक्तञ्च *बृहन्नारदेन*

व्याघ्रचर्मणि संविष्ट श्चिन्तयन् गरुडध्वजम् ।

सुवर्णपाणिः सुमुखे[630] **व्यवहारे जयं लभेत् ।।** इति ।।

---

[624] *Manusaṁhitā* (8.4-7)

[625] A भाषो°; B भासो° ।

[626] A पादा; B पादौ ।

[627] The commentary here mentions a text on *Dharmaśāstra* of Bhojadeva named *Vyavahāramañjarī*. According to P. K. Gode in all the references, except the *Durghaṭārthaprakāśinī* commentary on VMBh of Vimalabodha, which provide information regarding Bhojadeva and his works are no mention of *Vyavahāramañjarī* is found. Interestingly enough Gode taks about a manuscript (Ms. No. 84 of 1869-70) of *Durghaṭārthaprakāśinī*, found in the Govt. Mss Library of B.O.R.I, where the entire passage एवं नानारूपो … व्यवहारस्य this found to be exactly same as found here in the commentary of Arjunamiśra. It should be noted that Arjunamiśra without naming Vimalabodha, a commentator existed much before him, quoted him in his own commentary. For further informations see Gode, pp. 213 – 214.

[628] A क्रोधेनोर्द्धवोमान्; B क्रोधेनोर्द्धावोमवान् ।

[629] A तनुच्छदः; B व्याघ्रस्य परिच्छदः ।

[630] A सुमुखे; B सुमुखो ।

अयं च पक्षो बहुभिर्धनेश्वरादिभिर्निबन्धृभिरनुमत[631] इति यथेष्टं व्यवहर्तव्यं विपश्चिद्भिर्विमत्सरैरिति । दण्डो हि **बहुविग्रहः** अनेकशरीरः **परायणं** श्रेष्टः आश्रयः मौलः क्रमागतः ॥ **दण्डप्रजागरोत्पत्तिः**[632] ॥१२०॥

रामो रामदेवः अतएव **देशो**ऽयं **रुद्रसेवित** इति राम इति पाठे परशुरामः । **आचार्यवेतनम्** आचार्यदक्षिणा **क्षुवतः** क्षुतं कुर्वतः **श्राद्धदेवो** मनुः **जागर्ति**नियन्तृरूपेण चक्राक्रान्तस्य प्रतापश्चक्रं स्वातन्त्र्यं वा ॥ **दण्डोत्पत्तिः** ॥१२१॥

प्रभवः कारणं **रजस्वला** रागोपहताः **कर्मणा बुद्धिपूर्वेण भवत्याढ्यौ**[633] **न वा पुनः अर्थार्थमन्यद्भवति** विपरीतमथापरम् । अस्यार्थस्यायमुपाय इति निश्चयपूर्वेण कर्मणा पुरुषव्यवहारेण कर्मफलाढ्यः पुरुषो भवति इति प्रयशो दृष्टं न वा पुनरर्थार्थमन्यद्भवति हठेन यत् बुद्धिपूर्वमन्यत्कर्मपुनरर्थार्थं भवति न वा भवति नात्र नियम इत्यर्थः विपरीतमथापरमिति अपरं पुनर्यत्र बुद्धिकर्मणी न व्याप्रियेति तद्विपरीतमेव अनेर्थार्थमित्यर्थः तस्मान्न दैवमात्रपरेण राज्ञा भवितव्यमिति भावः । अयं च श्लोकोनात्र दृश्यते क्वचित् ।

अनर्थार्थमथाप्यन्यदन्यत्राज्ञोपकारकम् ।
बुद्ध्या बुद्धिरिहार्थेन तदाप्नोति निकृष्टया ॥[634]

यत्र प्रथममारभ्यते तदनर्थकारणमेव कर्म भवति यथा निध्युतपाटनादि अन्यदाढ्योपकारणमिति यदि राजा तज्जानाति तदा राजा सर्वमेव गृह्णीयात् । यत् उक्तञ्च ब्राह्मणोऽपि निधिं प्राप्य क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् । तेन दत्तं गृह्णीयात् स्तेयी स्यादन्यथा द्विज इति । बुद्ध्या निकृष्टया केवलया पुनर्यदाप्नोति तेनार्थेन बुद्धिरेवावाप्यते[635] । उक्तञ्च अर्थानुसारिणी बुद्धिः सर्वेषां प्राणिनामिह । अयं च श्लोकः क्वचिन्न दृश्यते एव ।

---

631 A र्निबन्धृभिरनुमत; B र्निबन्ध्रिभिरनुमत ।

632 A दण्डप्रजागरोत्पत्तिः; B दण्डः प्रजागरोत्पत्तिः ।

633 In BB ed. the term is भवत्यर्थी ।

634 Both the mss. A and B read
अनर्थार्थमथाप्यन्यदन्यत्राज्ञोपकारकम् ।
बुद्ध्या बुद्धिरिहार्थेन तदाप्नोति निकृष्टया ॥
In BB ed. the verse is
अनर्थार्थमवाप्यार्थमन्यत्राद्योपकारकम् ।
बुद्ध्या बुद्धिरिहार्थेन तदज्ञाननिकृष्टया ॥९॥

635 A बुद्धिरेवावाप्यते; B बुद्धिरेवाप्यते ।

अपध्यानमलो धर्मो मलोऽर्थस्य निगूहनम् ।

अप्रमोदमलः कामो भूयः स्वगुणवर्द्धितः ।[636]

अपध्यानं परानिष्ठचिन्तनं सधर्मस्य मलो न हि धर्मो हिंसा अस्तीति भावः । अर्थस्य मलो निगूहनम् अदानमनुपभोगश्च[637] उक्तञ्च दत्तभुक्तफलं धनमिति अप्रमोदः कामस्य मलः यो हि इत्यादिकं न पश्यति गीतादिकं न शृणोति रसवदरं[638] नाश्नाति शूक्ष्मवस्त्राणि न स्पृशति सुगन्धिं न जिघ्रति किं तस्य कामसुखमिति भावः भूयः सरगुणवर्द्धित इति यत् पुनर्धर्मोऽर्थः कामो वा गुणैरहिंसादानभोगप्रमोदादिभिर्वर्द्धितोऽनुकूलितः सभूयोऽतिशयेनोत्कृष्टो भवति तस्मात्त्रिवर्गसेविभिरेते धर्माः सेवितव्या इत्यर्थः । समयपर्ययमिति[639] पूजादिकं **दुष्कृतीन्**[640] दुष्टाकृतिश्चरित्रं येषां तान् ॥ **कामन्दकाङ्गरिष्ठसंवादः**[641] ॥१२२॥

एतत् शीलं मानद सम्मानद अवहसनम्[642] अवज्ञाय हसनं **हरिणो** विवर्णः **क्षणो**ऽवसरः **काव्यपथे** वर्णनीयपथे[643] **प्रदिष्टे** कथिते **उपाकृत्य** दत्वा तत् **शीलं निर्ययौ** निर्गतः ॥ **शीलवर्णनम्** ॥१२३॥

प्राप्ते समुपस्थिते **वर्णयिष्यामि** कथयिष्यामि **निर्वृत्तं** भृतं **बाणासनं** धनुः ॥ **ऋषभगीतासु** ॥१२४॥

केन[644] **भद्र सुखार्थेन** हे भद्र सुखकेन अर्थेन प्रयोजनेन **बद्धनिस्त्रिंशः** खड्गः । **परिचर्याम्** अटनं **सावरोधनः** सस्त्रीपरीवारः **शल्यवान्** सशरः **भ्रष्टलक्षणः** भ्रष्टराजचिह्नः **विरमे** निवृत्ते **कथायोगः** कथासम्बन्धः सामग्र्यं सामस्यम् इयं गतः **सामान्ये** तद्रूपे **धर्मार्थसंहितां** ताभ्यां सम्बन्धाम् **आशाकृतः**[645] कृताशः[646] **अवाक्शिराः** अधःशिराः[647] **विमानितः** अवज्ञातः

---

[636] In BB ed. the verse is °सम्प्रमोदमलः कामो भूयः स्वगुणवर्जितः ॥

[637] A अदानमनुपभोगश्च; B आदानमनुपभोगश्च ।

[638] A रसवदरं; B रसवदन्नं ।

[639] A समयपर्ययमिति; B समयपर्यन्तमिति ।

[640] B दुष्कृतीन् om.

[641] A कामन्धाङ्गविष्टसंवादः; B कामङ्गविष्टसंवादः ।

[642] A अवहसनं; B अवसहसनं ।

[643] B वर्णनीयपथे om.

[644] B तत्र om.

[645] In BB ed. the reading is आशाहतो ।

[646] A कृताशः; B कृशाशाः ।

[647] B अधःशिराः om.

अर्थयन् याचमानः **काञ्चनमिति कलस**विशेषणं पृथग्वा **आरण्येन** वानप्रस्थविधिना **अपराजितं**[648] शत्रुभिः ॥१२६॥

लोलापयति अस्थिरं करोति **तस्थुषी** स्थिरा **व्यपनेष्यामि** विशेषेण निरसिष्ठामि[649] किमिह **दुर्लभम्**[650] **आशायाः** वा शब्दो वाक्यालङ्कारे सर्वार्थदर्शिवान्[651] दृष्टसर्वार्थः **वेदवाक्यमिव** तथेति **दुर्लभोऽयं योऽर्थी धृतिमवाप्नुयात् अथवा** नास्तीति यो जना **सक्ता** संलग्ना **कृशतरेति**[652] साधीयान् पाठः **वयसि** यौवने ॥ **ऋषभगीताः** ॥१२७॥

उपसृष्टः उपसन्नः **क्रियतां** मयेति **अञ्जसां** प्रामान्येन ॥१२८॥

बलहीनस्य सैन्यरहितस्य **च्युतमन्त्रस्य** विभ्रष्टमन्त्रस्य ।

कर्मणा बुद्धिपूर्वेण भवत्याढ्यो न वा पुनः ।

असार्थस्यायमुपाय[653] इति निश्चयपूर्वेण कर्मणा पुरुषव्यवहारेण कर्मफलाढ्यः पुरुषो भवतीति प्रायशो दृश्यते न वा पुनर्वा भवति नात्र नियम इत्यर्थः । राज्ञा दैवमात्रपरेण[654] न भाव्यमित्यर्थः **बुभूषे** इच्छामि **अयोग** उपायाभावः विचिकित्सया[655] संशयेन **नेयात्** न गच्छेत्[656] **इत्याहु**र्मन्वादयः **उज्जिहीर्षेत्** उद्धर्तुमिच्छेत् **शङ्खलिखितां वृत्तिं** फलमात्रचौर्ये हस्तछेदवत् धात्रा कपाले लिखितां वा **राष्ट्रेण** तत्स्थेन **व्यसने** आपदि द**र्शनं** मतम्

अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमथापरम् ।

अर्थार्थमन्यद्भवति हठेन यदबुद्धिपूर्वमन्यत् कर्म पुनरर्थार्थं भवति न वा भवति नात्र नियम इत्यर्थः। विपरीतमथापरम् अपरं पुनर्यत्र बुद्धिकर्मणी न व्याप्रियेते[657] तद्विपरीतमेव **अनर्थार्थमि**त्यर्थः तस्मान्न दैवमात्रपरेण राज्ञा भवितव्यमिति भावः । अनर्थार्थमथाप्यन्यत् यत्र

---

648 A अपराजितं; B अपराजितं अपराजितं ।

649 A निरसिष्ठामि; B निरसिध्यामि ।

650 A दुर्लभं; B दुल्लभं ।

651 In BB ed. the reading is सर्वार्थदर्शिवान् ।

652 A कृशतरेति; B कृशतरीति ।

653 A असार्थस्यायमुपाय; B असामर्थस्यायमुपाय ।

654 A दैवमात्रपरेण; B देवमात्रपरेण ।

655 BB ed. reads विचिकित्स्यते and BORI ed. reads विचिकित्ससे।

656 A न गच्छेत्; B नागच्छेत् ।

657 A व्याप्रियेति; B व्याप्रियेते ।

प्रथममारभ्यते तदनर्थकारणमेव[658] कर्म भवति यथा निध्युत्पाटनादि। अन्यत्राढ्योपकरणमिति। यदि राजा तज्जानाति तदा सर्वमेव गृह्णीयात् यत उक्तञ्च ब्राह्मणो निधिमित्यादि पूर्ववत्। **सामन्ताः** समीपवर्तिनः। यथा नास्ति पुरुष**स्तथाधनः** बलवतः[659] पूर्वोक्तदशबलवतः ॥ समाप्तः **राजधर्म** इति ॥१२९॥

दीर्घसूत्रस्य अलसस्य **सानुक्रोशस्य** दयावतः **असंभावितमित्रस्य** अयोग्यमित्रस्य **आपन्नचेतसः** आपद्गतचेतसः[660]। **कस्तत्रे**ति नन्वे**वात्मा प्रदातव्यः** शत्रवे। **यदापनयनं** यत् आ समन्तात् अपनयनम् आपत्खण्डनोपायः **साम्परायिकं** परलोकहितं युद्धहितं वा **अपचक्रमिषुः** पलायितुमिच्छुः **विलङ्घयित्वा** राजचिह्नमपनीय ॥१३०॥

संक्रमं दुस्तरेणोपायं **ग्रामवास्तव्या** ग्रामवासिनः ॥१३१॥

गुह्यं योनिदेशं **विप्रकृताः** कृतविरोधाः **उद्यच्छेत्** उद्यमं कुर्यात् अवध्यमानस्य[661] वधानर्हस्य **स्त्रिया मोषः** स्त्रीस्तेयं **बलस्थो** बलवान् **नृशंसानि** हिंसाकर्माणि ॥ **आपद्धर्मेषु** ॥१३२॥

धर्मश्चार्थश्च प्रत्यक्षौ क्षत्रियस्य विजानतः।

तत्र न व्यवधातव्यं परोक्षा धर्मयापना।

धर्मः प्रजापालनादिरूपः अर्थः कोषश्च एतौ प्रत्यक्षौ स्वयं नीतिशास्त्रादेव प्रात्येतव्यौ क्षत्रियस्य राज्ञः विजानतो विद्यावृद्धसंयोगिनः तत्र धर्मेऽर्थे न व्यवधातव्यं न तिरोधेयं यथोक्तमेव परिपालनीयं राज्ञा यस्मात् परोक्षा नीतिशास्त्रोक्ता धर्मयापना धर्मस्थलः उक्तञ्च न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा इत्यादि।

धर्मोऽधर्म इति ह्येतद्यथा वृकपदं तथा।[662]

धर्माधर्मफले जातु न ददर्शेह कश्चनः।

धर्मोऽधर्मो वा कोऽयं कुत्र कथंफल इति विचारो न कर्तव्यः। यथा वृकपदं न विचार्यते किं गुणः किं वा चित्रव्याघ्रस्य व्याघ्रशिशोर्वेति विचारो[663] हि बुद्ध्युत्कर्षापकर्षभेदात्

---

[658] A तदनर्थकारणमेव; B तदर्थकारणमेव।

[659] BB and BORI both the ed. read बलवान्।

[660] B आपद्गतचेतसः om.

[661] In BB ed. the reading is अयुद्धमानस्य।

[662] In BB ed. the verse is अधर्मो धर्म इत्येतद्यथा वृकपदं तथा।

[663] A व्यर्थः निष्प्रयोजन इति तात्पर्यं विचारो; B om.

संशयापादको न च तेन व्यवहारः सिद्ध्येत तस्माच्छास्त्रमेव प्रमाणीकृत्य राज्ञाधर्मविषये प्रवर्त्तितव्यं न हि कश्चित् पुमानिदं धर्मस्य फलमिति प्रत्यक्षेण दृष्टवान् यतः श्रद्धातव्यमित्यर्थः ।

यो ह्यनाढ्यः स पतितः तदुच्छिष्टं यदल्पकम् ।

वह्वपथ्यं बलवतो न किञ्चित् त्रायते बलमिति प्रागेव भीमवाक्ये व्याख्यातत्वान्नेह व्याख्यायते पुस्तकपाठानुरोधेनात्र लिखितः श्लोकः । **अतिधर्माद्बलं** धर्मादतिशयितं बलं **जङ्गमं** चरम् । **अनीश्वरो बलं धर्मोऽधर्मोऽनीश्वरः**[664] **बलं संश्रितः** बलं दशविधम् ।

विद्याभिजनमित्राणि बुद्धिसत्वबलानि च ।

तपः सहाय वीर्याणि दशमं दैवमेव हि ।। इति ।

विशालाक्षप्रणीतमिति । परिमाणं[665] परिच्छिद्य गणनं **तस्मात्** दुराचारात् **अपध्वस्तः** तिरस्कृतः पापेन युक्तमिति शेषः । औपम्यम् उपमानम् **उदकशीलो** नित्यस्नायी **पेशलः** कुशलः ।। **आपद्धर्मेषु** ।।१३३।।

आरण्यकान् वनवासिनः **ग्रामणीत्वे** नायकत्वे **नो**ऽस्माकं **सारविघ्नं** कर्षणविघ्नम् **अपचितिः** पूजा **एते** ब्राह्मणा **ये ये नो**ऽस्माकं मध्ये **शिष्ट्यर्थं** शासनार्थं **शिष्टान्** सज्जनान् **कुणपं** शरं **हि** यस्मात् **गोपतिर्**नृपतिः ।। **कायव्यचरितम्** ।।१३४।।

द्वितीयस्य अन्यस्यास्य **क्षत्रियस्य** धनार्थं वा अर्थैरर्थानि वध्यन्ते इति अनर्थिकां निष्प्रयोजनाम् ।।१३५।।

शकुला मत्स्यविशेषाः **प्रभूतमत्स्ये** इति **जलस्थाय** इत्यनेन सम्बध्यते **दीर्घकालज्ञः** अनागतकालज्ञः **त्रयाणां** मध्ये तस्माज्जलाशयात् न दुष्यति[666] जलक्षयात् **परिहास्यति** हानिं यास्यति **उद्याने** ग्रन्थनहान्याम् **अन्तरं** मध्यं **प्रतिपत्तिमान्** प्रत्युत्पन्नमतिः **ऋषो** मत्स्यः **एतौ देशकालौ** ।। **शाकुलिकम्** ।। ।।१३६।।

---

[664] A धर्मोऽधर्मोऽनीश्वरः; B धर्मोऽनीश्वरः ।

[665] In BB ed. the reading is परित्राणं । In BORI ed. the reading is परिमाणं (132.8) ।

[666] BB ed. reads शुष्यति (133.7)। BORI ed. reads दुष्यति (135.6)।

यया बुद्ध्या पूर्वनामिताः[667] नतिं प्रापिताः **व्यवस्य** निश्चित्य वैरन्त्यं[668] नगरम् **उन्माथं** रज्जुग्रन्थनदण्डं **शरस्तृणविशेषः** **प्रसूनं** पुष्पं **विनाशभूयिष्ठा**[669] विनाशबहुलाः **शतैकीयं** शतैकपक्षगतं **कृत्यं** कर्तव्यं **वैषम्यं** स[670] शयं **संगत्या** दैवगत्या सम्प्रति वर्तमाने **श्रेयः** कुशलं **नौ** आवयोः न धर्षयति मामिति शेषः **कूजन्** शब्दं कुर्वन् **कौशिकः** पेचकः मित्रं मित्रता सांवास्यकं[671] सहवासकार्यं मेच्छसि आर्षः । **संधि आपन्नयोः** आपत्स्थयो **कृतमु**पकारः **न्यस्तमानः** त्यक्त्वाहङ्कारः **शिष्यः** शासनीयः **निदेश** आज्ञा त्वा अनु त्वामनु सङ्गरात् सङ्कटात् **प्रत्युपकुर्वन्** प्रत्युपकारं कुर्वन् **अन्यः** पूर्वोपकारी सुविश्वस्तः[672] जातविश्वासः **पितृमातृवत्** षष्ठ्यर्थे वतिः सङ्घातम् ऐक्यम् **एति** आगमिष्यति शीघ्रम् **अकृतप्रज्ञम्** असंस्कृतप्रज्ञं **संभ्रमो** भयं **भवति** त्वयि **अर्थतः** प्रयोजनात् **दिवाकीर्तिश्चाण्डालः** निर्वृतः सुस्थः **भयं** कर्तृसंविदम् अन्योन्यसंभाषां[673] पाठयितुं तापयितुम् ॥ **मार्जारमूषिकसंवादः** ॥१३७॥

नाश्वसेत् न विश्वसेत् **पूजनी** चटका प्रवृत्तेन दत्तेन **वैरयातनां** वैरशोधनं **परिलम्बतः** विश्वासं कुर्वतः **बान्धवानां** मध्ये जरा तद्धेतुत्वात् **क्लिन्नपाणिः** आर्द्रहस्तः[674] वेत्ता[675] वेदिता **संमानितविमानितं**[676] पूर्वं संमानितं पश्चाद्विमानितम् **आस्स्व** तिष्ठ **सन्धीयते** सन्धिं प्राप्यते

---

[667] BB and BORI both the eds. read पूर्वतापिता।

[668] In BORI ed. the verse no. is 136.20.

[669] In BB ed. the reading is विनाशभूयिष्ठं (134.36)। In BORI ed. the reading is विनाशभूयिष्ठा (136.36)।

[670] B स om.

[671] A सांवास्यकं; B संवास्यकं। In BB ed. the reading is साहाय्यकं (134.55) and in BORI ed. the reading is सांवास्यकं (136.54)।

[672] BB and Bori read सुविस्रब्धः।

[673] A अन्योन्यसंभाषां; B अन्योन्यभाषां।

[674] A आर्द्रहस्तः; B आद्रपाणिः।

[675] In BB ed. the reading is भोक्ता (135.30)। In BORI ed. the reading is वेत्ता (137.26)।

[676] In BB ed. the reading is सम्मानितोऽपि सन् (135.33)। In BORI the reading is संमानितविमानितं (137.29) ।

श्वपचेन चाण्डालेन **पुष्करस्थं** पद्मस्थम् अर्थशास्त्रेण नीतिशास्त्रेण युगत्[677] सृष्टेः **ध्रियते** जीवति **उपगृह्य**[678] आलिङ्ग्य **पापम**पकारं **व्रणितौ** क्षतौ **निवेशनं** गृहं[679] **कुप्यं** ताम्रादिधनम्।

कुस्त्री खादति मांसानि माघमासेगवामिव।[680]

कुस्त्री कुत्सिता स्त्री रतिपरा[681] धनपरा च माघं गर्भम् आसेगवां कर्कटीनां तासां हि गर्व एव नाशहेतुः **भाषितं** संवादम्[682] ॥ **ब्रह्मदत्तपूजनी**[683]**संवादे** ॥१३८॥

कणिकं[684] भरद्वाजमेवात्र **चतुष्टये** सामदानभेददण्डरूपेऽधिष्ठाने आश्रये **अर्थी** कामार्थी ॥

कोकिलस्य वराहस्य मेरोः शून्यस्य वेश्मनः।

व्याडस्य भक्तिचित्रस्य यच्छ्रेष्ठं तत् समाचरेत्॥[685]

राजवृत्तिरियं कोकिलस्य मधुरालापित्वं सौभाग्यं च श्रेष्ठं वराहस्य शूकरस्य अतिबलीयस्त्वं विषये पराक्रमित्वं च मेरोः कोषमाण्डल्यं सर्वोच्चप्रकृतित्वं च शून्यवेश्मनः सर्वाश्रयत्वं

677 In BORI ed. verse no. 137.68.

678 BB ed. reads उपगृह्य and BORI ed. reads उपगुह्य (137.69)।

679 B गृहं om.

680 B कुस्त्री खादति मांसानि माघमासेगवामिव। om.

681 A रतिपरा; B पतिपरा।

682 It may be noted here that in the first half of the verse (35.113) the sentence occurs in the *bhāvavācya*, whose principal verb is the form *bhāṣitam*, derived in the *bhāvavācya* through the affix *kta*. In this usage the word appears in the nominative case as per the meaning of the nominal base. In his commentary, Arjunamiśra has cited the word *saṁvāda* as a *paryāya* or synonym of *bhāṣita*, which too should have been employed in the nominative case, i.e. *saṁvādaḥ*. Instead, however, he has used the form *saṁvādaṁ* in the accusative case. On account of this usage, it might be possible that the verse before Arjunamiśra was not in *bhāvavācya*.

683 A ब्रह्मदत्तपूजनी; B ब्रह्मदत्तपूजनीया।

684 cf. *Bhāratakaumudī* on 136.3 of *Sāntiparvan* (अत्रेति। भारद्वाजस्य भरद्वाजगोत्रस्य कणिकस्य। अतएवाध्यायशेषे वक्ष्यति - कणिकोपदेश इति।)

685 In BB ed. the reading is नटस्य भक्तिमित्रस्य यच्छ्रेयस्तत् समाचरेत्।

समवर्तित्वं च व्याडस्य[686] व्याघ्रस्य स्थितानुसारित्वं प्रतिभयहेतुत्वं च भक्तिचित्रस्य नटस्य नानावेशधारित्वं श्रेष्ठं तथा च विशालाक्षः वराहहंसकाको न शून्यागारमहीकृताम् । पञ्चास्य वकगृध्राखुसारमेयगतं चरेदिति एतत् सर्वं तस्यां तस्यामवस्थायां तेषां तेषु तेषु कार्येष्वनुष्ठेयमिति तात्पर्यम् । **वकवदित्यादि** यथा वको बाह्याभ्यन्तरनिष्पन्नः सिंहवत् निर्भयः वृकवत् वर्त्मान्तरेण गमनं प्रसिद्धं शशवत् अतिवेगवान् । **गर्भमश्वतरी** यथा गर्दभजा अश्वा उदरभेदेन प्रसूयते । **सुपुष्पितः** तद्वत् **स्यात् अफल**स्तद्वत् **फलवान् दुरारुहः** दुरारोहवत् **आमः स्यात्** फलतो दृढः न च शीर्षफलः । **आशामित्यादि** कार्यार्थमाशां **कालवतीं** बहुकालां विघ्नेऽयुक्तां विघ्ननिमित्तं च एतन्निमित्तेन[687] विघ्न इति **ब्रूयात्** देवकृतो **विघ्न** इति च सर्वमर्थिकार्यं सा नृति न कुर्यात् कृतार्थत्वे कार्यार्थं चिरं नार्थिनस्तिष्ठेयुः **अनागतं भयं** यच्छेत्[688] निराकुर्यात् **पाषण्डान्** तद्रूपधारिणश्चरान् **अवलुम्पेत्** छिन्द्यात् प्रतिपुष्कलघाती[689] सम्यग्घाती **द्विजः** पक्षी **मत्स्यघातीव** यथा मत्स्यजीवी अनपराधान् मत्स्यान् हन्ति तथा राजा शत्रून् **जात्या** स्वभावतः[690] ॥

त्रिवर्गे त्रिविधा पीडा अनुबन्धस्तथैव च ।[691]

धर्मपीडया धर्मम् अर्थपीडया अर्थं कामपीडया कामं न सेवेत । धर्मपीडयार्थमित्यादि अनुबन्धो धर्मादिफलं **गृध्रदृष्टि**र्दूरदृष्टिः **वकालीनः** वकवन्निश्चलः **श्वचेष्टः** प्रभुभक्तत्वादिचेष्टः **भुजङ्गचरितं** भयहेतुत्वं **श्रेणिमुख्योपजापेषु** नानाजातिः श्रेणिः **वृजिनाभिसंहितं** पापसम्बन्धं **विभावयेत्** जानीयात् ॥ आपद्धर्मेषु कणिकषष्टिः श्लोका इति शेषः ॥१३९॥

जघन्येऽधमे इति अतित्यक्षुः[692] त्यक्तुमनिच्छुः[693] **अनुक्रोशात्** कृपायाः । **पक्कणे** चाण्डालालये[694] **युगान्ते** नाशे **प्रतिलोमः** प्रतिकूलगति**र्गुरु**र्बृहस्पतिः **व्यावृत्तलक्षणः** लक्षणं

---

686 Both the mss. read व्यालस्य but considering the verse कोकिलस्य वराहस्य … we would like to emend the reading व्याडस्य ।

687 A एतन्निमित्तेन; B एतस्मिन्निमित्तेन ।

688 BB ed. reads त्यजेत् (36.35); BORI ed. reads यच्छेत् (38.35) ।

689 BB ed. reads प्रतिपुष्पफलाघाती (36.49); BORI reads प्रतिपुष्कलघाती (38.49) ।

690 A जात्यास्वभावः; B जात्यास्वभावतः ।

691 BB reads त्रिवर्गस्त्रिविधा पीडा अनुबन्धस्तथैव च । (36.57)
BORI reads त्रिवर्गे त्रिविधा पीडानुबन्धास्त्रयः एव च । (38.57)

692 A इति त्यक्षुः; B अतित्यक्षुः ।

693 A त्यक्तुमनिच्छुः; B त्यक्तुमिच्छुः ।

694 A चण्डालाये; B चण्डालालये ।

चिह्नम् **अवश्यायो** हिमं **प्रस्रवणानि** गिरिनिर्झराः । हतत्विट्कानि[695] त्विट् दीप्तिः **निसर्गात्** स्वभावात् **जलस्थायो** जलाशयः **विपणः** क्रयविक्रयादिः **आपणो** हट्टः पूगः[696] समूहः हरो[697] हरणम्[698] आहरो[699] धनादिराहरणीयः श्यावभूतनरप्रायाः[700] श्यावः कृष्णवर्णः शवभूतेति च पाठः परिगतो[701] व्याप्तः अवसन्नानाम् अन्त्यावसायिनां **निर्मोक**स्त्वक् दर्दुरा भेका तद्योषिद्भिः तेषां चाण्डालानां स्त्रीभिः कलहयद्भिः[702] कलहं कुर्वतीतिः **कुतन्त्रीं** कुत्सितां तन्त्रीं चर्मरज्जुं चण्डालपक्कणे[703] तात्स्थ्यात् घट्टयति[704] चलयति **मातङ्गं** चाण्डालं **श्वजाघनीं** शुनोजङ्घाम् । **पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या** इति परिसंख्येयं पञ्चैव पञ्चनखा नान्ये इत्यर्थः **शिष्टा** अगस्त्यादयः **तद्वृत्तं** तेषामाचारः **परां** श्रेष्ठां मेध्याशनात् परित्राशनात् यद्ब्राह्मणार्थे कृतमर्थितेन **तेनर्षिणा**[705] तदरक्षाधिकारम् । **स वै धर्मो**[706] **यत्रे**ति अर्थितेन याचितेन तेन अगस्त्येन यत् कृतं तत् अरक्षाधिकारं तत् कर्मरक्षिणोपायान्तराभावेऽधिकृतम् अत्र न तथेति भावः **न विभ्ये** न विभेमि **स्थाने** युक्तं यापनीयं निरसनीयं शमनेन पापेन **प्रतीच्छन्** गृह्णन् उपाकृत्य मन्त्रेण प्रोक्ष्य ब्रह्मणो वेदस्य श्रपयति[707] साधितवान् संकृत्य[708] समाप्य **अनास्वाद्य**[709] अखादयित्वा **तद्धरिः** श्वमांसरूपं **व्यसनस्थः** आपत्प्राप्तः **कृतात्मना** संस्कृतात्मना ॥ **विश्वामित्रश्वपचसंवादः** ॥१४०॥

---

695 BB ed. reads हतत्विषो न (137.17); BORI ed. reads हतत्विट्कानि (139.17) ।

696 BB ed. reads यूप (137.19); BORI ed. reads पूग (139.19) ।

697 BB ed. reads पर (137.22); BORI ed. reads हरो (139.22) ।

698 A हरणं; B मरणं ।

699 BB ed. reads आहतो (137.22); BORI ed. reads आहरो (139.22) ।

700 BB ed. reads शवभूतनरप्रायाः (137.23); BORI ed. reads श्यावभूतनरप्रायाः (139.23) ।

701 BB ed.reads परीगतो (137.26); BORI ed. reads परिगतो (139.26) ।

702 BB ed. reads कलहद्भिः (137.31) ।

703 BB ed. reads चाण्डालपक्कणे (137.45); BORI ed. reads चण्डालपक्कणे (139.46)।

704 BB ed. reads घटयति (137.45) ।

705 B तेन वर्षिणा ।

706 A धर्मो; B धर्मे ।

707 BB ed. reads श्रपयत (137.94) ।

708 BB ed. reads संहृत्य (137.98) ।

709 A अनाश्वाद्य ।

अश्रद्धेयमिवानृतम् अनृतमिव अश्रद्धेयम् अव्यपदेश्यम् अकथनीयम् अङ्ग हे युधिष्ठिर **क्षत्रियपांशनः** क्षत्रियाधमः ॥१४१॥

शरण्यं शरणागतं **शरणं** गृहं मांसै[710]र्निमन्त्रितो भोजनार्थं मुनि**र्भार्गवः अभिसंधत्ते** शङ्कते **क्षारकं** पक्षीन् **पक्षिनः** पतङ्गानां पक्षिणां स व्याधो **न जगाम न तस्थिवान्** गन्तुं न शशाक स्थातुमपि नेत्यर्थः तरुषण्डेषु[711] तरुसमूहेषु **मेघनीलं** मेघवन्नीलम्[712] । जालकं जालमित्यर्थः लक्षितलक्षणया[713] **कुमुदच्छुरितोदकं** छुरितं संवृतम् ॥ **कपोतलुब्धकसंवादे** ॥१४२॥

चित्रतनूरुहः चित्रपक्षः **कल्यं** प्रातः **आकीर्णं** व्याप्तं **तपस्विनी** दुःखिता भार्या च **प्रियवादिनी** गृहे नास्तीति संवध्यते स्त्रीत्यभिभाषा[714] स्त्रीशब्दवाच्या हस्त हे कान्त प्रेत्यमृत्वा **तत्त**स्मात् क्षारकस्था **पञ्जरस्था** सत्रवपाठः[715] **तपस्विनी** पतिधर्मतपोन्वितो ॥१४३॥

प्रणयेण स्नेहेन **हिमत्राणं** शीतत्राणं त्रिः परिक्रम्य त्रीन् वारान् प्रदक्षिणं कृत्वा संविवेश प्रविष्टः ॥१४४॥

प्रत्यादेशः साक्षादुपदेशः **पारलौकिकं** परलोकहितम् उत्ससर्ज **विससर्ज** ॥१४५॥

मितं परिमितम् ॥१४६॥

जलाशयं **श्वापदाध्युषितं** हिंस्रजन्तुभिराकीर्णं **लोहितं**[716] शोणितम् ॥ **कपोतलुब्धकः संवादः** ॥१४७॥॥

अतिवेलमत्यर्थं पापज्ञो[717] पापेन कर्मणा **स्थानं** स्थितिः **यवीयसे** हीनाय **त्वत्कृते** तन्निमित्तम् **एषां** पितृणाम् **अवाङ्गूर्द्धा** अधः शिराः **अशाश्वतीः शाश्वतीश्च समाः** चिरकालं नायं लोकः ॥ **इन्द्रोतपारिक्षितीयम्** ॥१४८॥

---

[710] A मांसै°; B शंसै° ।

[711] BB and BORI both the eds. read वनषण्डेषु ।

[712] B पक्षीन् पक्षिनः पतंगानां पक्षिणां सव्याधो न जगाम न तस्थिवान् गन्तुं न शशाक स्थातुमपि नेत्यर्थ तरुषत्रेषु तरुसमूहेषु मेघनीलं मेघवन्नीलम् । om.

[713] B जालमित्यर्थः लक्षितलक्षणया om.

[714] In BORI ed. the verse no. is (142.12).

[715] B सत्रवपाठः om.

[716] In BB ed. the reading is लोहिता ।

[717] B पापज्ञो om.

त्वा त्वाम् अ**यमहं संविदं** प्रतिज्ञां **सांप्रतं** योग्यं **पुलिन्दशवराः** म्लेच्छविशेषाः मात्थ मारद जगतीस्थान् भूमिष्ठान् कुर्वते कुरुते **वेद** वेद्मि स्तम्भं गर्भम् उपाकृत्य धिक्करोमि ते ब्राह्मणाः एषोऽहम् ॥१४९॥

सदसती भद्रा भद्रे दुर्वलो दरिद्रः असमर्थो वा **द्वितीयात्** प्रचारात् **अश्वमेधावभृथम्** अश्वमेधान्तस्नानम् एनं प्रति अभ्यनुयुञ्जन्[718] अपृच्छन् **क्षारयुक्त्या** क्षारयोगेन साधुना कर्मणा **व्यपोहति** निरस्यति ॥ **इन्द्रोतपारिक्षितीयम्** ॥१५०॥

वैदेशे नगरे **बालग्राहो** बालग्रहः **क्षिप्य** क्षिप्त्वा न शक्नुवन्[719] नाशकुर्वन् एकात्मकम् एकस्वरूपम् इदं मरणं सर्वसाधारणमित्यर्थः त्यक्त्वा **वालं** कालेन मृत्युना किं ते वै जात्वबान्धवाः[720] बान्धवा इत्यर्थः । **पर्यायेण** क्रमेण **आयुषः प्रमाणेन** शतवर्षादि समाप्ता अलं स्थातुं न स्थातुं[721] योग्यं **कालधर्मं** मरणं **प्रसूयता** जायमानेन **अधिष्ठानं** वासं **ध्वाङ्क्षसवर्णः निर्घृणाः** निर्दयाः वो युष्माकं येषां गृहपक्षिणां **फलागमः** फलासमाप्तिः **सतां** वर्तमानानाम् **अरिष्टानि भाग्यानि** दुरदृष्टानि मूर्त्तिना मूर्त्या शरीरेण येन दुरदृष्टेन **आकाशे** शून्ये कलयते[722] संहरति **एवं भूतम्** एवं स्वरूपं जलस्थायं जलाशयम् **शम्बुके** शम्बुक नाम्नि शूद्रे **दिष्टान्तं** मरणं **कृपणानां** कृपापात्राणाम् **अनुक्रोशं** दयां पुत्रलालसाः[723] पुत्रगताशाः प्रेतस्य पत्तनं[724] श्मशानम् **अध्वनि** मृत्युपथि मृतं मरणं वो युष्माकं क्षमं योग्यं **कौशिकैः** पेचकैः **मृगेन्द्राः** सिंहाः व्याघ्रा वाक्रव्यादो **गृध्रः रभसानि** सोत्सुकानि परिजनं बान्धवजनं **प्रेत्य** परलोके । **गृध्रगोमायुसंवादः** ॥१५१॥

प्रत्यमित्रस्य शत्रोर्विकत्थना श्लाघा **पूगः** समूहः **नल्वमात्रपरीणाहः** हस्तचतुःशतप्रमाणविस्तारः वामनवान् वहन इति वा पाठः यत् यस्मात् वाक्योपन्यासे वा । सार्थः नानाजातिपान्थसमूहः **श्रमणै**र्वाणप्रस्थैः ॥ **पवनशाल्मलिसंवादे** ॥१५२॥

न्यग्भावं नीचतां मामां **कलां** भागं **प्राणै**र्वर्णैः स्थानुजङ्गमं स्थावरजङ्गमं **दर्शनं** ज्ञानं **स्यन्दनै**र्बाह्यैः ॥१५३॥

---

[718] In BB ed. the reading is अभ्यनियुज्य (148.32) ।

[719] In BB ed. the reading is न शक्नुयुः (148.6) ।

[720] In BB ed. the reading is वै यान्ति वान्धवाः (149.8) ।

[721] In BB ed. the reading is अलं स्थित्वा (149.11) ।

[722] A कलयते; B कलयति।

[723] In BB ed. the reading is पुत्रवत्सलाः (149.70) ।

[724] In BB ed. the reading is प्रतपत्तनम् (149.72) ।

प्राणभृतां बलभृतां **मयि वैत्यज्यतां** समर्प्यतां श्व इतीति । **श्वो** भवत्विति लोकोक्तिः **पर्णिनो** वृक्षाः **अरिष्टाः** कृशलिनः बाल्यात्[725] मूर्खत्वात् समीरयेत्[726] उन्मूलयेत् ॥१५४॥

प्रशाखाः शाखाजाता रुग्नशाखं भग्नशाखं बालोऽज्ञः ॥ **पवनशाल्मलिसंवादः** ॥१५५॥

अधिष्ठानमाश्रयः परासुता प्राणनाशः **अभिध्या** विषयानुचिन्तनं **जातौ** जन्मनि **बाल्ये** पञ्चवर्षपर्यन्ते **कौमारे** दशवर्षपर्यन्ते **प्राप्त्या** लाभेन **अकृतात्मनाम्** असंस्कृतात्मनां **धर्मवैतंसिकाः** पक्षिव्याधा इव **आमिषेषु** विषयेषु ॥ **लोभाध्यायः** ॥१५६॥

दर्शनं शास्त्रं विषयः प्रकाराः अतिवर्तते[727] अतिक्रम्य वर्तते तस्य **दान्तस्य समुदयः** समुदायः **गुहायां** निहितं गुह्यं **ज्ञानारामस्य** ज्ञानरतस्य **आवृत्तिः** संसारो जन्म वा ॥ **दमाध्यायः** ॥१५८॥

अगदादीनि रोगोपशमनानि तिस्रो विद्या स्त्रयो वेदाः दुराधर्षं दुर्लभाभ्यासं **भ्रूणहा** ब्रह्महा द्वारैरुपायैः **अनशनात्** उपवासत् **परं** श्रेष्ठम् ॥ **तपोध्यायः** ॥१५९॥

सङ्करो मिश्रभावः गतिराश्रयः **सत्यं** मोक्षः तदुपायत्वात् आचार्यत्वं पाण्डित्यं सत्याकाराः **सत्यस्य** शरीराणि ॥ **सत्याध्यायः** ॥१६०॥

प्रभवति जायते **विवित्सा** लिप्सा नुदन्ति क्षिपन्ति पुरुषावरान् पुरुषाधमान् एभ्य लोभादिभ्यः उदयं जन्म **उदीर्यते** उद्दीप्यते **अवद्यं** गर्हितं व्येति विगच्छति ॥१६१॥

पुनर्लोभाध्यायः ॥ **आनृशंस्यं** हिंसा बलीयान् बलप्रधानतः **वर्गप्रशंसी** त्रिवर्गमात्रं प्रशंसति न तु मोक्षं **प्रेक्षमाणेषु** बालादिषु ॥ **नृशंसाध्यायः** ॥१६२॥

कृतार्थो[728] नष्टधनः **आचार्यपितृकार्यार्थं** गुरुदक्षिणा श्राद्धार्थं **बहिर्वेदिः** वेदीबाह्यतः नाकृतार्थं न निष्प्रयोजनं भृत्यवृत्तये पोष्यजीवनाय **अनाहिताग्निः** नाग्निहोत्री **शतगुः** गोधनशतः ॥ **तथैवे**त्यादिश्लोकद्वयं ब्राह्मणविषयं चैतत् । सप्तमे भक्ते[729] षष्ठकालोपवासदिने गते चतुर्थदिने सप्तमभोजनप्रसंगे भक्ताभावे दिनैकमात्रभोजनार्थं **खलात्** सस्यमर्दनस्थानात्

---

[725] In BB ed. the reading is वाला (151.19) ।

[726] In BB ed. the reading is समीरयति (151.19) ।

[727] B अतिवर्तते om.

[728] BB ed. reads हृतार्थो (160.1); BORI ed. reads कृतार्थो (159.1) ।

[729] BB ed. reads तथैव शृणु मे; तथैव सप्तमे भक्ते BORI (159.11).

पृच्छते[730] द्रव्यस्वामिने **दण्डं** चौरदण्डम् अविकल्पः[731] निःसन्देहः पुराधर्म[732]विधिः **प्रतिनिधिर**नुकल्पो विधेर्मुख्याभावे शक्तावनुकल्पे दोषमाह **प्रभु**रिति **अनुकल्पेन** अमुख्येन **न सांपरायिकं** न परलोकभवं न ब्राह्मणान्[733] वेदयेत[734] विज्ञापयेत् । मन्ता[735] ज्ञाता **शास्ता** नियन्ता **विधाता** कर्ता न शुक्तां[736] नाप्रियां **नासंस्कृतः** दशविधसंस्कारहीनः वैतानकुशलो[737] यो द्विजः श्रौतहोमकुशलः **प्राजापत्यं** प्रजापतिदैवतम् **अनाप्तदक्षिणैः** असंपूर्णदक्षिणैः **अदक्षिणो** दक्षिणारहितः असम्यग्दक्षिणो वा अवरुन्धति[738] नाशयति **उदक्यां** रजस्वलाम् **आसते** उपासते **उदपानोदकग्रामे** कूपमात्रजलग्रामे **उषित्वा** द्वादशवर्षाणि[739] **वृषलीपतिः शूद्रकर्मा अभार्यां** परभार्यां **शयने** शय्यायां **विभ्रत्गर्भं** धारयन् **अब्राह्मणं** क्षत्रियादिं **मन्यमानः** सेवमानः **पृष्ठतः** पश्चाद्भागे **तृणेष्वासीत्** कृष्णवर्ण[740] शूद्रं **स्थानासनाभ्याम्** ऊर्द्ध्वबाहुरवस्थानम् आसनं पद्मासनादि **न नर्मयुक्तं** परिहासयुक्तं **न स्त्रीषु** रतिकाले[741] **जीवितार्थे** प्राणसङ्कटे अपापकानि[742] न पापसाधकानि **शुभां विद्यां** ब्रह्मविद्यां अन्यां वा मन्त्रादिरूपां **हीनात्** शूद्रादेरपि समश्नुयात् गृह्णीयात् । **सुरापानमि**त्यादि कामतः कामं ततः

---

730 In BB and BORI both the ed. read पृच्छतो।

731 BB ed. reads अनुकल्पः (160.15) and BORI ed. reads अविकल्पः (159.14) ।

732 BB reads परः धर्मो (160.15); BORI reads पुराधर्म (159.14) ।

733 BB reads न ब्राह्मणो (160.18); BORI reads न ब्राह्मणान् (159.17) ।

734 Both the mss. read वेदयीत which is a grammatically incorrect form of the causative root वेदि meaning to inform. Further the reading वेदयते found the BORI ed. (159.17) while the BB ed. reads it as निवेदेत (160.18) ।

735 BB ed. reads कर्त्ता (160.19); BORI ed. reads मन्ता (159.18)।

736 BB ed. reads शुष्कां (160.19); BORI ed. reads शुक्तां (159.18)।

737 BB reads वितानकुशलः(160.22)।

738 BB and BORI both the ed. read अपकृन्तति।

739 BB and BORI both the ed. read द्वादश समाः।

740 BB ed. reads निकृष्टवर्णं (160.29); BORI ed. reads कृष्णं वर्णं (159.28) ।

741 BB and BORI both the eds. read विवाहकाले।

742 BB ed. reads अपातकानि।

करणे **अनिर्देश्यानि** व्रतादिप्रायश्चित्ततयाऽयुक्तानि। कथं तर्हि इत्यादि प्राणान्तानीति धारणा[743] शास्त्रमर्यादा **संप्रयोगात्** संसर्गात्[744]।

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्[745]।

यजनाध्यापनाद्यौनान्न तु[746] यानासनाशनात्॥ इति। [747]

पतितेन सहाचरन् व्यवहरन् न तु[748] यानासनाशनात् संवत्सरेण पतति पतितो भवति नरकार्हो भवतीत्यर्थः याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु संवत्सरेणेति भावः तत्र सद्य एव पततीत्यर्थः व्यसनी पातकी।

अन्नं तिर्यङ् न होतव्यं प्रेतकर्मण्ययातिते।[749]

त्रिषु त्वेतेषु पूर्वेषु न कुर्वीत विचारणाम्॥

अन्नं सिद्धान्नं प्रेतकर्मणि अयातिते अकृते यावदशौचं त्रिषु कालेषु प्रतिमध्याह्नसायेषु **संविदं** मिथः संभाषां **दुष्यती** व्यभिचारिणी **गूर्य** प्रहारोद्यमं कृत्वा **स्पृष्ट्वा** तृणेनापि वर्षशतं[750] नारकीनिपात्यवर्षसहस्रं **भ्रूणहा** ब्रह्महा **वारुणीं** सुरां **तया** वारुण्याकामतः काये। लोकान्[751] शुद्धलोकान् **अधिष्ठाय** गत्वा **मूषां** ताम्रादिमयीं प्रतिमाम् **अजिह्मगः** ऋजुपथगामी अश्वमेधादिनाऽकामतः **कपाली** हतब्राह्मणकपालयुतः **सवनी** त्रिकालस्थायी समविज्ञाताम्[752] अविज्ञाताम् **आत्रेयीं** प्राप्तगर्भाम् **ऋषभैकसहस्रगाः** एकवृषाधिकस्त्रीगवीसहस्रं **शूद्रं** सच्छूद्रम् **अभ्युपयन् त्रिः** त्रीन् वारान् स्नान् पिवन् वा[753] **अपविध्यति** यजति **श्रेयांसं** पतिम् आदयेत्

---

743 BB ed. reads प्राणान्तमिति धारणा (160.34); BORI ed. reads प्राणान्तानीति धारणा (159.32) ।

744 B संसर्गात् om.

745 A सहाचरण; B न संशयः।

746 A न तु; B सह।

747 A °इति; B इच्छायात्तु प्रयोजनात्।

748 A न तु; B सह।

749 In BB ed. the reading is
अन्नं वीर्यं ग्रहीतव्यं प्रेतकर्मण्यपातिते।
त्रिषु त्वेतेषु पूर्वेषु न कुर्वीत विचारणम्॥ (160.39)

750 In BB ed. the reading is वर्षाणां हि शतं।

751 BORI verse no. (159.45) absent in BB.

752 BB समभिज्ञाता (160.51).

753 B वा om.

खादयेत् **संस्थाने** व्यवधाने अतिक्रमे[754] लङ्घने **कुचरः** कुत्सितकर्मा भूचरो वा पर्यटनशीलः **अमानुषीषु** अजादिषु **अनावृष्टिः** रेतःसेकरहितः ॥१६३॥

प्रकीर्णकं[755] कथान्तरम् ॥ **प्रहरणं** प्रहारसाधनम् । इति वादः[756] वचनं लोकानां **सुशंसितः** तीक्ष्णः **स्वित्प्रश्ने** **अर्थाय** प्रयोजनाय प्रभाससिकताद्या[757] ऋषयः **धर्मसेतुं** धर्ममर्यादां **त्रीनुपायान्** सामदानभेदाख्यान् **वितानं** यज्ञं **भाण्डैः** पात्रैः **भूतं** प्राणी **तद्रूपं** प्राणिशरीरं **निस्त्रिंशः** खड्गरूपः[758] **ऋषभकेतवे** वृषभध्वजाय **त्रिकुटं** त्रिशृङ्गं नेव्यास्तु त्रिकूटं पिधानत्रययुक्तम् आदौ काष्ठं तदुपरिचर्य तदुपरि दिव्यरक्तवस्त्रं दृश्यते चैतत् संभावितानां खड्गोपरि **मार्गान्** गतीः आकाश्यमन्तरीक्षं **धर्मोत्तरं** धर्मप्रधानं **रौद्रं** भयानकं[759] **ततोऽमूर्त्तरयाः** अमूर्त्तरया गयपिता ॥ **खड्गोत्पत्तिः** ॥१६४॥

आवसथं गृहस्थानं **विदुरपञ्चमान्** विदुरः पञ्चमो येषां तत् सहिता नित्यर्थः नियन्तव्यो[760] नियम्यः **बाहुश्रुत्यं** बहुश्रुतत्वं **त्यागो** दानम् **आत्मसम्पद** एताः प्रत्युदिता राज्ञा वार्ता जीवनोपायः **अनयो**र्यमयोः योगैरुपायैरुच्चावचैर्नानाविधैः एतौ **धर्मार्थौ** अनर्थस्य अर्थशून्यस्य अधर्मिणो धर्मरहितस्य कुत आक्षेपणैरित्यर्थः **अर्थधर्मतः** अर्थधर्माभ्यां **पिण्याक**स्तिलकम्पः **उदन्वित**स्तक्रात् **एकभक्तः** एकमात्रं यो भजते **जघन्य**स्तुच्छः द्वयोर्धर्मार्थयोः संग्रहविग्रहेण[761] त्रिवर्गप्रशंसया च जाती[762] जन्मवित्तजानीत **कुरुप्रवीराय** राज्ञे नरेन्द्रा भीमाद्याः॥ **षड्गीता**[763] ॥१६५॥

---

754 In BB ed. the reading is अतिक्रमात्।

755 This term is absent in BB and BORI eds.

756 BB ed. reads अतीवात्र (161.2); BORI ed. reads इति वादः (160.2) ।

757 BB and BORI both the printed eds. read प्रभासाः सिकतास्तथा (BB 161.24; BORI 160.24) ।

758 A खड्गरूपः; B खड्गस्वरूपः ।

759 A वीरं सौम्यं om.

760 BB ed. reads निधातव्यः (162.3) and BORI ed. reads नियन्तव्यः ।

761 BB ed. reads संग्रहविस्तरेण (162.41) and BORI ed. reads संग्रहविग्रहेण (161.39)।

762 BB ed. reads जाति (162.45) and BORI ed. reads जाती (161.43) ।

763 In the colophon of BB 162, name of this chapter is षड्जगीता।

सन्धेयान् आस्थाविषयान् अधुर्यपि अशक्ये भारे **अपकृते** अपकारे कृते **परुषो**[764] निष्ठुरः **वासो रक्तमिवाविकम्** आविकं मेषकम्बलः **कृतघ्नः** कृतमुपकारं हन्ति यः । **ब्रह्मवर्जितं** ब्राह्मणवर्जितं वेदशून्यं वा **क्षयं** गृहं **वार्षिकीं** वत्सरोचितां **वयोऽपेतां** युवतिं वयसोऽपेतां मध्यमवयस्कां वा **हिंसापटुः** हिंसाकुशलः घृणादयासानुकर्षेण[765] संसर्गेण **इयात्** गतवान् । स **ब्रह्मचारी** एकगुरुः **तद्देश्यः** तस्य गौतमस्य देशे भवः **क्षयागतं** गृहागतं कुलोद्गतः[766] कुलीनः **पूर्वान्** पुरुषान् **कुलपांसनः** कूलदूषणः । **अनुक्रोशं** दयां **घृणी** कुत्सां कुर्वन् **छन्द्यमानो** नानाद्रव्यैः प्रलोभ्यमानः अर्थ्यमानो वा ॥ **कृतघ्नोपाख्याने** ॥१६६॥

कां दिग्भूतो दुःखितः **एकाकी** असहायः **द्विजश्रेष्ठः** पक्षिश्रेष्ठः वल्गु मनोहरं यथा स्यात् **अकूजन्त** अब्रुवन् **भारुण्डाः** पक्षिविशेषाः पक्षिमत्सरङ्ग इति केचित्। परिमण्डलं[767] सर्वतो विस्तारम् **आत्मसंभव** औरसः ॥१६७॥

वृषीमासनं[768] **महामीनान्** रोहितादीन् **सुपीवरान्** स्थूलान् गोत्रप्रश्नमपृच्छत्[769] अकरोत् काश्यपो[770] वकराजः **उत्कण्ठां** दुःखभावनां **सद्रव्यो** धनयुतः अर्थगतिर्धनोपायः[771] **पारम्पर्यं** पुरुषक्रमागतं **दैवं** प्राग्भवीयं कर्म[772] कर्मपुरुषकारः ज्वरस्तापः शैलयन्त्रार्गलं[773] विष्कम्भकं श्वेतवेष्टनाः[774] श्वेतोष्णीषाः ॥१६८॥

चरणं शाखां **स्वाध्यायं** वेदं **ब्रह्मवर्चसं** वेदाध्ययनजं तेजः **पुनर्भूर्**विधवा **विममृशे** विमर्शं विचारं कृतवान् **वृष्यः** आसनानि वरकुथाः[775] श्रेष्ठास्तरणकम्बलाः **निषण्णा** उपविष्टाः

---

764 BB ed. reads पुरुषः (163.15) and BORI ed. reads परुषः (162.15)।

765 BB ed. reads ०सानुकर्षेण (163.37) and BORI ed. reads ०संनिकर्षेण (162.36)।

766 BB ed. reads कुलोद्वहः (163.45) and BORI ed. reads कुलोद्गतः (162.44)।

767 BB ed. reads सुमण्डलम् (164.13) and BORI ed. reads परिमण्डलम् (163.13)।

768 BB ed. reads वृषीम् (164.28) and BORI ed. reads बृसीं (164.3)।

769 A प्रश्नमपृच्छत; B प्रश्नमपृच्छत् । BB (164.32) and BORI (164.7) both the eds. read प्रश्नमपृच्छत।

770 BB ed. reads काश्यपी (164.30) and BORI ed. reads काश्यपः (164.5)।

771 BB ed. reads अर्थसिद्धिः (164.37) and BORI ed. reads अर्थगतिः (164.12)।

772 BB ed. reads काम्यं (164.37) and BORI ed. reads (164.12)।

773 BB ed. reads शैलयन्त्राकुलं (164.37) and BORI ed. reads शैलयन्त्रार्गलं (164.19)।

774 BB ed. reads श्येनचेष्टना (164.47) and BORI ed. reads श्वेतवेष्टनाः (164.22)।

775 BB ed. reads वरकुशाः (165.13) and BORI ed. reads वरकुथाः (165.12)।

अर्पिताः दत्तार्घाः **विलिप्ताश्चन्दनादिगन्धैः** सुप्रावाराः विशिष्टाच्छादनवस्त्राः **जाम्बुनदीः** शुद्धसुवर्णरचिताः **पात्रीर्भोजनपात्राणि** **वज्राङ्काः** हीरकाङ्काः चिह्निताः वज्रान् हीरकान् महाधनान् बहुमूल्यान् **भाण्डेषु** पात्रेषु **हाटकस्य** सुवर्णस्य **अभिरूपस्य** शुद्धस्य ॥१६९॥

अनुबन्धं फलम् ॥१७०॥[776]

सभाण्डोपस्करं पात्रपरिच्छदयुतम् **अनुवर्णितं** कथितम् अश्रद्धितम् **अश्रद्धेयः** श्रद्धाया अविषयः **निष्कृतिः** प्रायश्चित्तं **कृतज्ञेन** उपकारज्ञेन ॥०॥ ॥१७१॥

॥ श्रीकृष्णचरणद्वन्द्वे ममममतिरास्ताम् ॥[777] इति श्रीमदर्जुनमिश्रकृता **राजधर्मटीका** समाप्ता ॥[778]

---

776 A तेनैरक्षणा सुरभीसुखेन om.

777 B श्रीकृष्णचरणद्वन्द्वे ममममतिरास्ताम् ॥ om.

778 B ॥ स्वर्गारोहणपर्वणि ॥ रामकृष्णयोः सशरीरवैकुण्ठारोहणं वस्तुतः । ततः शरीरे रामस्य वासुदेवस्य चोभयोः । अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिरित्यादि अस्यार्थः पाण्डवो रामस्य वासुदेवस्य शरीरे अन्विष्य यथा प्रधानतः यथा प्रधानास्तान् दाहयामास न तु रामकृष्णस्य तयोः शरीरस्य प्राप्ता अत्रे कल्पे स्थाने स्थाने वैषम्यं वर्णात् तस्य संस्कारः कथ्यते । मौषलपर्वणि प्रथमाध्याये । विमुक्तं वासुदेवञ्च श्रुत्वा रामञ्च पाण्डवः । समानीया व्रवीद् भ्रातॄन् किङ्करिष्याम इत्युत । विमुक्तं मुक्तद्वारकं केचित् मुक्तर्मल लोकं केचित् मुक्तदेहं नारायणसर्वज्ञः अत्रज्ञ मते रामकृष्णयोरपि शरीरत्यागः प्रतीयते । व्यासं प्रति अर्जुनवाक्ये यः समेघवपुः श्रीमान् वृहत् पङ्कजलोचलः । सकृष्णः सहरामेण त्यक्त्वा देहं दिवं गतः । त्यक्त्वा देहमित्यत्र अकारप्रश्लिष्टः स च निषेधे । अर्जुनं प्रति व्यासवाक्ये । कृत्वा भारावतरणं पृथिव्याः पृथुलोचनः मोक्षयित्वा तनुं प्राज्ञः कृष्णः संस्थानमुत्तमम् । मोक्षयित्वातनुमित्यत्र अकारः प्रश्लिष्टः स च निषेधे केचित्तु तत् न अर्जुनरूपं त्वामित्यर्थः ॥ * ॥
लिखितं श्रीशिवनाथदेवशर्मणात्मार्थमिति ॥ श्रीकृष्णः ॥ शकाब्दाः १७०० ॥ ° ॥ श्रीरामः ॥ — is written by the scribe in colophon; A om this portion.

Chapter 3

Rājadharma in the *Vaiyāsika-Mahābhārata* and in the *Manusaṁhitā*

The term *Rājadharma* has a very broad connotation. It encompasses all of a king's duties for both domestic and exterior governance. In addition to the *Śāntiparvan* of the VMbh (400 BCE - 400 CE)[1], this topic of *Rājadharma* has been covered by a number of primary Smr̥tis and a few Purāṇas, including the *Manusaṁhitā* (MS) (200 CE)[2], considered to be the most significant work on Dharmaśāstra; Kauṭilya's *Arthaśāstra* (300-325 CE)[3], a comprehensive treatise on ancient Indian politics; and two later works viz. the *Kāmadakanītisāra* (400 CE)[4] and the *Śukranītisāra* (1000 CE)[5] both of which are based on Kauṭilya's work. However, in response to Yudhiṣṭhira's yearning for an understanding into it Bhīṣma in the *Śāntiparvan* of the VMbh exalted *Rājadharma* as the highest science and refuge of all knowledge branches (*vidyās*). The verse is as follows.

> sarve bhogā rājadharmeṣu dr̥ṣṭāḥ
> sarvā dīkṣā rājadharmeṣu coktāḥ ।
> sarvā vidyā rājadharmeṣu yuktāḥ
> sarve lokā rājadharme praviṣṭāḥ ॥ (12.61.40)[6]

Further, he goes on to describe the essential traits, responsibilities, system of education, and leadership abilities of a monarch. According to Bhīṣma, a king should be well-versed in the *Puruṣārthas* as well as scriptures; and he should reward the pious and punish the wicked. The chapters on the *Rājadharma* of the *Śāntiparvan* of the VMbh cover the following key

subjects. The edition of VMbh of Parimal Publications the chapters sixty through sixty-five (60 to 65) list the duties of the four castes. This *parvan*'s chapters 66–69, which are part of the same edition, cover a variety of subjects like the duties of a monarch, the reasons he is referred to as god, the principles of good governance, and more. In Chapter Seventy (70), the thirty-six virtues of a king are discussed. The selection of legislators, the minister of war, commanders, counsellors, and other officials is covered in Chapter 83. Chapter Eighty-Eight (88) advises the king to impose taxes without impairing the capacity of the populace to support the monarchy, in the same way that bees gather honey from flowers and cow keepers extract milk without harming or starving the cow or its calf. Those who are unable to pay taxes ought not to be taxed. This *parvan* asserts in chapters fifteen and ninety (15 and 90) that the right role of a king is to uphold dharma; he should live a modest life and abstain from using his position of authority to partake in worldly pleasures. Rather than in terms of rituals or any religious commandments, the section of the VMbh defines *dharma* as that which elevates *satya* (truth), *ahiṁsā* (non-violence), *asteya* (non-stealing of property generated by another), *śauca* (purity), and *dama* (restraint). It states in Chapter 109 that it is the *dharma* i.e. duty or responsibility of rulers to promote the well-being of all living beings. Abridged royal duties and a genuine narrative of punishment are suggested in chapters one hundred twenty and one hundred twenty-one (120 and 121) respectively. According to the text of *Śāntiparvan*, the most effective law is one that benefits all creatures without causing harm to any particular group.

Chapter seven (7) of the MS extensively covers various aspects of *Rājadharma*. The first thirteen verses (1-13) discuss the origin and duties of a king. Next eighteen verses i.e. fourteen to thirty-one (14-31) explain

the divine source of retribution principles i.e. *daṇḍanīti*. The characteristics of a monarch are detailed in verse 35. Verses thirty-six to two hundred and twenty-six (36-226) outline the responsibilities of a ruler and his ministers in safeguarding the state. In the concluding verse, it is advised that a king should uphold these laws when in good health, but entrust all responsibilities to his capable ministers when ill.

***Saptāṅgarājya* (The seven element of state):**

According to the VMbh, an empire's seven constituents or *aṅgas* are *svāmin* (ruler), *amātya* (ministers), *kośa* (treasury), *daṇḍa* or *bala* (army), *mitra* (allies), *janapada* (territory and population), and *pura* or *durga* (capital or fort). The term *aṅga* can refer to various facets of a state, including components, features, or constituents. The *Arthaśāstra* of Kauṭilya applies the term in the sense of *prakṛti*. Further, the *Śukranītisāra* reflects the organic idea of the origin of state by comparing the *saptāṅgarājya* with the human body, where the monarch is the head, ministers are the eyes, allies are the ears, mouth is the treasury, army is the mind, and finally the capital and *rāṣṭra* are its hands and feet. The state cannot function properly if even one of the seven organs is malfunctioning because they are all complementary to one another.

> rājñā saptaiva rakṣyāṇi tāni caiva nirodha me ।
> ātmāmātyāś ca kośaś ca daṇḍo mitrāṇi caiva hi ॥ (12.67.67)
>
> tathā janapadāś caiva puruṁ ca kurunandana ।
> etat saptātmakaṁ rājyaṁ paripālyaṁ prayatnataḥ ॥ (12.67.68)[7]
>
> (*yugmaka*)

In a different order compared to the VMbh, chapter 9 of the MS lists these seven *aṅgas* in verse 294. The verse is as follows.

> svāmyamātyau puraṁ rāṣṭraṁ koṣadaṇḍau suhṛt tathā ।
>
> sapta prakṛtayo hy etāḥ saptāṅgaṁ rājyam ucyate ॥

The sequence as we can see is: *svāmin*, *amātya*, *pura*, *rāṣṭra*, *koṣa*, *daṇḍa* and *suhṛt*. The reason for the specific sequence is enumerated by the author himself in the very next verse, which follows as,

> saptānāṁ prakṛtināṁ tu rājyasyāsāṁ yathākramam ।
>
> pūrvaṁ pūrvaṁ gurutaraṁ jānīyād vyasanaṁ mahat ॥

It says that, more serious consideration must be given to a grave evil i.e. *vyasana* affecting each preceding one, in the order they are listed among these seven basic constituents of the kingdom. We may, in this context, have a look in the commentary of Medhātithi (900 CE).

> mitravyasanāt svavyasanaṁ garīyaḥ । svabalasaṁpanno hi śaknoti mitram anugrahītum । evaṁ daṇḍakośayoḥ । kośanāśe hi daṇḍo 'pi naśaty eva । evaṁ kośarāṣṭrayoḥ rāṣṭranāśe hi kṛtaḥ kośotpattiḥ । punaḥ rāṣṭravināśaṅkāyāṁ puraṁ yat tato rakṣitavyam । tatra hi sarvāvayavasādhanādi saṁbhavati । purād amātyaḥ pradhānam । pradhānāmātyanāśē sarvanāśaḥ ।
>
> (That is to say, any harm coming to the King's own army is more serious than that of Ally. If he himself is fully fit, the King can go to the rescue of his Ally.
> Similarly, as between the Treasury and the Army, – injury to the Treasury means positive injury to the Army.
> And between 'Treasury' and the 'People', – if the People are injured, whence would the 'Treasury derive its existence? Similarly

> when the whole People are in danger, all effort should be concentrated on the saving of the 'Capital City', as it is there that all the accessories of the kingdom can be brought together. The 'Minister' again is more important than the 'Capital City'; as the destruction of the Chief Minister may bring destruction to the entire kingdom.)[8]

The *aṅgas* and other pertinent components of the Ancient Indian administrative structure will now be briefly discussed respectively following the VMbh.

***Svāmin* (King)**

The *svāmin* or the king, is regarded as the most significant of the seven components of a state, according to the VMbh. As the head of state, he should have certain unique attributes that are essential to the prosperity of both his realm and the subjects. A nation without a monarch is devoid of *dharma*, life security, wealth and religious sacrifices, and God, therefore, created a king to fulfil this role and ensure the well-being of the populace.

The scripture further instructs that, a king must study the scriptures as well as the four essential *vidyā*s, viz*., ānvīkṣikī* (logical argument), *trayī* (the Vedas), *vārtā* (agriculture, *gorakṣā*, marchandise) and *daṇḍanīti*; and should offer sacrifices in accordance with rituals to protect his own subjects and kingdom.

Further, the VMbh specified that a king should have thirty-six qualities, which are manifested from verse 3 to verse 11 of chapter 68 (in BB edition) in the *Śāntiparvan*. The verses along with respective English translations are as follows.

> cared dharmān akaṭuko muñcet snehaṁ na cāstikaḥ |

anṛśaṁś cared arthaṁ caret kāmam anuddhataḥ ||

priyaṁ brūyād akṛpaṇaḥ śūraḥ syād avikatthanaḥ |
dātā nāpatravarṣī syāt pragalbhaḥ syād aniṣṭuraḥ ||

saṁdadhīta na cānāryair vigṛhṇīyād na bandhubhiḥ |
nābhaktaṁ cārayec cāraṁ kuryāt kāryam apīḍayā ||

arthaṁ brūyād na cāsatsu guṇān brūyād na cātmanaḥ |
ādadyād na ca sādhubhyo nāsatpuruṣam āśrayret ||

nāparīkṣya nayed daṇḍaṁ na ca mantraṁ prakāśayet |
visṛjed na ca lubdhebhyo viśvased nāpakāriṣu ||

anīrṣur guptadāraḥ syāc cokṣaḥ syād aghṛṇī nṛpaḥ |
striyaḥ seveta nātyarthaṁ mṛṣṭaṁ bhuñjīta nāhitam ||

astabdhaḥ pūjayed mānyāṇ gurūn seved amāyayā |
arced devān adambhena śriyam icched akutsitām ||

seveta praṇayaṁ hitvā dakṣāḥ syād na tv akālavit |
sāntvayed na ca mokṣāya anugṛhṇan na cākṣipet ||

prahared na tv avijñāya hatvā śatrūn na śocayet |
krodhaṁ kuryād na cākasmād mṛduḥ syād nāpakāriṣu ||

(The king should follow his duties without any malice. He should not cast off mercy. He should have faith. He should earn wealth without persecution and cruelty. He should seek pleasure without attachment.

He should cheerfully speak out what is pleasant, and be brave without brag. He should be liberal, but should not make gifts to unworthy persons. He should exercise power without cruelty.

He should make alliances, but not with the wicked. He should not act inimically towards his friends. He should never employ persons who are not devoted to him as he spies and secret emissaries. He should never accomplish his works by oppression.

He should never give out his purposes before the wicked persons. He should speak of the merit of other but never his own. He should take money from his subjects but never from those who are good. He should never take the assistance of wicked persons.

He should never inflict punishment without making careful enquiry. He should never give out his counsels. He should distribute money, but not amongst covetous persons. He should place confidence in others, but never in those who have injured him.

He should not entertain certain malice. He should protect his married wives. He should be pure and should not always be exercised by compassion. He should not seek too much female companionship. He should take wholesome food and never that which is bad.

He should without pride pay respect to worthy persons, and serve his preceptors and seniors with sincerity. He should seek prosperity, but never do anything that brings calumny.

He should serve his elders with humility. He should be clever in business but should always wait for the opportune moment. He

should solace men and never send them away with empty words. Having favoured a person, he should not case him off.

He should never strike in ignorance. Having killed his enemy, he should never be sorry. He should display anger, but should never do so when there is no occasion. He should be mild, but never to the offenders.)[9]

In verse 111 of Chapter 7 of the MS, it is stated that a Kṣatriya who has undergone the *upanayana saṁskāra* (sacred thread ceremony) is obligated to ensure the protection of all individuals within his realm. Consequently, the Kṣatriya is considered the most suitable candidate for kingship.

In ancient India, the king was regarded as the sovereign authority and was thus entrusted with a range of duties and responsibilities. The term 'duty' in this context is synonymous with *dharma*, encompassing moral conduct and righteous behavior. The *Vanaparvan* of the VMbh asserts that the foremost responsibility of a king is the protection of his subjects. Similarly, the *Śāntiparvan* repeatedly underscores that the king's primary obligation is to ensure the safety and welfare of his people, both internally and externally.

In addition to protection, the king is expected to regulate the behavior of Brāhmaṇas, preventing them from engaging in inappropriate actions, and to uphold the social and moral codes associated with the *varṇa* and *āśrama* systems. He must also administer justice and punish wrongdoers. According to the *Mahābhārata*, a king who courageously confronts his enemies and sacrifices his life on the battlefield is rewarded with a place in heaven.

The MS similarly affirms that the protection of the people constitutes the highest form of *dharma* for a Kṣatriya. Manu also echoes the belief that a king who dies in battle while fulfilling his duty attains celestial rewards.

Amātya

In ancient Indian political theory, as articulated in treatises such as the VMbh and MS, the *amātya* (minister) is considered the second most vital element (*aṅga*) of a well-functioning state, following the king himself. The concept of *saptāṅgarājya*, or the seven limbs of the state, places significant emphasis on the indispensable role of the minister, without whom the mechanisms of governance and administration would remain ineffective and unstable. The presence of competent ministers is thus seen not merely as an administrative convenience, but as a structural necessity integral to the survival and prosperity of the polity.

A ruler, regardless of his individual capabilities, cannot administer the complexities of a kingdom single-handedly. Governance requires the delegation of authority, specialized knowledge, and continuous oversight, which can only be achieved through a structured council of ministers. The *Vanaparvan* of the VMbh highlights that ministers who embody the appropriate moral and intellectual virtues have the capacity to ensure success not only in temporal affairs (*ihaloka*) but also in the spiritual or metaphysical realm (*paraloka*). In this conception, the duties of ministers extend beyond secular governance; they are also instrumental in supporting the dharmic (righteous) order, upon which both cosmic and social stability depend.

The VMbh further underscores the importance of the *amātya* in moments of strategic and diplomatic crisis. In particular, it asserts that a minister must possess the acumen to advise the monarch wisely, especially when

negotiating peace (*sandhi*) with a rival king who may wield greater power or influence. This suggests that a minister's role is not limited to internal governance, but includes high-level engagement with foreign policy, diplomacy, and statecraft. The capacity to evaluate political risks, offer counsel on the timing and terms of treaties, and manage delicate negotiations is viewed as essential to maintaining sovereignty and state security.

Additionally, the VMbh recognizes the eligibility of individuals from the Brāhmaṇa (priests) to serve as ministers, provided they are devout, morally upright, and thoroughly learned in the sacred scriptures (*śāstras*). This inclusion points to the intersection of religious authority and political power in ancient Indian governance. Ministers were expected not only to possess practical knowledge but also to be deeply rooted in spiritual and ethical principles, ensuring that political actions remained aligned with *dharma*.

The same text offers a comprehensive set of criteria for selecting *sacivas* (advisors), highlighting a blend of social, moral, and physical qualifications. Ideal candidates are described as individuals possessing physical beauty, bodily perfection, pleasant speech, compassion, a reputation free from slander, material wealth, and noble ancestry. These attributes suggest that ministers served not only as administrators but also as embodiments of the ideal *puruṣa*, whose character, conduct, and charisma reflected positively on the ruler and the state. Beyond aesthetics and lineage, however, more substantive qualities are required for specialized roles. For example, those appointed as *ṛtvij* (priests), *ācārya* (teachers or preceptors), and intimate royal advisors must be intelligent, have a strong memory, demonstrate tireless dedication, possess emotional sensitivity, and uphold impeccable moral standards.

Such ministers were entrusted with highly confidential matters of state and were expected to observe strict secrecy, especially in discussions involving *mantraṇā* (strategic counsel), *dharma* (moral order), and *arthaprakṛti* (economic structure). These domains represent the foundational spheres of governance, and only individuals of proven integrity and intellectual capacity could be admitted to such inner circles of political deliberation. The expectation of discretion and loyalty reflects a nuanced understanding of the vulnerabilities inherent in political administration, where the mishandling of sensitive information could have dire consequences for the realm.

Further reinforcing the institutional character of ministerial appointments, the VMbh offers a structured classification of *amātyas* based on the *varṇa* system. It recommends the inclusion of four Brāhmaṇas, eight Kṣatriyas (warrior class), twenty-one Vaiśyas (merchant class), three Śūdras (laboring class), and one Sūta (a lower-ranking functionary, often of mixed caste origin), making a total of thirty-seven officials. From this wider pool, the king is advised to select eight individuals to form the core Cabinet or Executive Council. This smaller group would be responsible for managing the daily administrative functions of the state, ensuring continuity and efficiency in governance. The prescribed numerical and varṇa-based composition suggests an attempt to balance representation, functionality, and socio-political hierarchy.

A parallel and complementary account of ministerial functions and qualifications appears in the MS, where the *amātya* is referred to as *kāryasaciva*, or minister of affairs. According to this text, individuals aspiring to this post must exhibit vigilance, a sense of responsibility, and personal bravery. Candidates are to be assigned to administrative duties based on their particular skill sets and qualifications, indicating an early

form of meritocratic distribution within a caste-bound framework. The *MS* further advises that ministers be drawn from families with a long-standing tradition of royal service, thereby ensuring continuity, loyalty, and familiarity with the workings of the court.

The ideal *kāryasaciva*, as outlined in the MS, must be deeply learned in the *śāstras*, proficient in warfare and the use of arms, noble in lineage, and tested for fidelity and reliability. These qualifications reflect a synthesis of intellectual, martial, and ethical virtues, embodying the ideal of a minister who is simultaneously a scholar, a warrior, and a loyal servant of the state. The emphasis on hereditary service also reflects the sociopolitical reality of ancient Indian governance, where administrative roles were often hereditary but had to be validated by personal merit and loyalty.

In conclusion, the role of the *amātya* in classical Indian political philosophy is one of immense importance and complexity. Far from being a mere functionary, the minister is envisioned as a multidimensional figure —morally upright, intellectually accomplished, strategically astute, and deeply committed to the welfare of the state. Texts such as the VMbh and MS offer a sophisticated framework for understanding ministerial functions, one that blends ethical considerations with pragmatic governance. The ancient Indian conception of the ministerial office thus provides valuable insights into the nature of leadership, bureaucratic structure, and the moral imperatives that underpin good governance.

***Kośa* (Treasury)**

In the VMbh, the element of *kośa* (treasury) is identified as one of the indispensable limbs (*aṅgas*) of the state, integral to the functioning and

sustainability of a kingdom. The text emphasizes that both the treasury and the army serve as foundational pillars for the development and security of a polity. While the army is responsible for safeguarding the state from both internal disruptions and external threats, it is the treasury that ensures the capacity to maintain and expand the realm. A well-funded treasury enables a king to support military expenditures, invest in public infrastructure, and engage in diplomatic or territorial expansion. Recognizing this, the VMbh advises rulers to protect the *kośa* with utmost diligence and vigilance. If left unguarded, the treasury becomes vulnerable to plunder by unscrupulous elements, potentially destabilizing the entire state apparatus.

The VMbh further recommends that the king should take a personal interest in the daily management of state finances. This includes overseeing revenue collection and expenditures, and maintaining accurate financial records within the royal treasury. Such direct supervision reflects the ancient conception of kingship, where the sovereign is not merely a symbolic figurehead but an active administrator deeply involved in the material and moral affairs of governance.

This perspective on the centrality of the treasury finds a parallel in the MS, which also highlights the fiscal responsibility of the monarch. Manu notes that the collection of taxes must be tied to the economic realities of the populace, particularly the profitability of commerce and agriculture. The yield of business enterprises and the productivity of cultivated lands form the legitimate basis for tax assessments. This aligns with the overarching principle of *arthaśāstra* (science of polity and economics), which insists on harmony between state revenue and the economic capacity of its subjects.

The VMbh outlines a flexible taxation policy, suggesting that in times of crisis (*āpada*), the king may levy as much as one-third or one-fourth of agricultural produce. However, such extraordinary measures are contextually bound and not meant to be the norm. In regular circumstances, taxation must be just and proportional, avoiding the extremes of oppressive exaction or lax collection. One of the most notable metaphors employed in the VMbh to describe ideal taxation is that of the bee: just as a bee extracts nectar from flowers without harming them, a king should extract wealth from his subjects without causing them injury or hardship. The text cautions that taxation should be akin to the gentle crafting of a garland, where care is taken not to destroy the plant, rather than the destructive actions of a coal-maker who uproots and burns.

Similarly, the MS provides a nuanced approach to taxation. It proposes that under ordinary circumstances, the king may collect one-sixth of the agricultural yield as tax. Manu illustrates this with another set of metaphors, likening proper tax collection to the behavior of the leech, the calf, and the bee — each of which draws sustenance gradually and without inflicting harm. The underlying message is that taxation should be steady and sustainable, neither undermining the economic base of the state nor overburdening the citizens. In MS VII.129, Manu explicitly warns against two fiscal extremes: neglecting to levy taxes can endanger the state by weakening its financial foundation, while excessive greed in taxation may destroy the economic roots of the citizenry. Thus, the king must walk a careful middle path — drawing revenue steadily and ethically, while preserving the long-term viability of both his kingdom and his subjects.

In sum, both the VMbh and MS offer a sophisticated and ethically grounded vision of fiscal governance. The concept of *kośa* is not merely an economic category but a moral responsibility of the ruler. The ideal king is one who balances the need for revenue with compassion for his people, ensuring that state wealth is accumulated through just means and deployed for the welfare and protection of the realm. These ancient insights underscore the enduring importance of ethical financial management in the theory and practice of governance.

Daṇḍa

In classical Indian legal and philosophical literature, particularly the VMbh (specifically the *Śāntiparvan*) and the *Manusmṛti*, the concept of *daṇḍa* (punitive authority or coercive power) is portrayed as being of divine origin and cosmic significance. It is not merely a tool of governance but is intricately tied to the maintenance of *dharma* (righteousness), *artha* (material prosperity), and *kāma* (desire) — collectively known as the *trivarga*, or the 'three aims of life'.

In the VMbh, Bhīṣma narrates the mythic origins of *daṇḍa*, asserting that it was created by Brahmā, the creator deity, with the explicit purpose of dispelling anarchy (*anṛta*) and establishing social and moral order. This attribution of divine authorship emphasizes *daṇḍa*'s foundational role in preserving the cosmic and social equilibrium. The text underscores that *daṇḍa* is not antagonistic to dharma but is its guardian and enforcer, thereby legitimizing its use by rulers.

This connection is made explicit in verse 12.15.3 of the *Śāntiparvan*, which proclaims:

daṇḍaḥ saṁrakṣate dharmaṁ
tathaivārthaṁ janādhipa ।
kāmaṁ saṁrakṣate daṇḍas
trivargo daṇḍa ucyate ॥[10]

[*Daṇḍa* protects *dharma*, and likewise *artha* for the king; *daṇḍa* also safeguards *kāma* — hence, *daṇḍa* is said to embody the *trivarga.*]

This verse encapsulates the idea that the application of just punishment is essential for the realization and protection of all three worldly aims, thereby placing Daṇḍa at the heart of political and ethical governance.

The MS further reinforces this notion, presenting *daṇḍa* as an emanation of Brahmā's divine energy (*brahmatejomaya*), created specifically to empower rulers to govern in accordance with dharma. Manu describes *daṇḍa* as being simultaneously the king, the leader, the disciplinarian, and the protector of the social order, particularly the four *āśrama*s or life stages, i.e. *brahmacarya*, *gārhasthya*, *vānaprastha*, and *saṁnyāsa*. As per verses 7.14 and 7.17:

tasyārthe sarvabhūtānāṁ
goptāraṁ dharmam ātmajam ।
brahmatejomayaṁ daṇḍam
asṛjat pūrvam īśvaraḥ ॥7.14॥
sa rājā puruṣo daṇḍaḥ
sa netā śāsitā ca saḥ ।
caturṇām āśramāṇāṁ ca
dharmasya pratibhūḥ smṛtaḥ ॥7.17 ॥

[For the protection of all beings, the Lord (Īśvara) first created *daṇḍa*, the scion of Dharma, composed of the brilliance of Brahman (7.14).]

[He (*daṇḍa*) is the king, the personified authority; he is the leader, the ruler, and the guarantor of *dharma* for the four *āśramas* (7.17).]

Thus, in both texts, *daṇḍa* is not conceived as arbitrary violence or authoritarian rule but as a divinely sanctioned instrument of justice and moral order, indispensable for the functioning of society. Its purpose transcends punitive measures and extends to the preservation of cosmic law (*ṛta*), ensuring that both individual and collective life adhere to the principles of dharma.

Mitra

The concept of *mitra* (ally or friend) occupies a pivotal position in classical Indian theories of statecraft. In the context of a polity surrounded by a complex constellation of other states, each pursuing its own interests, the formation of strategic alliances becomes essential for safeguarding the sovereignty and interests of the state. Consequently, the selection of a *mitra* is not to be taken lightly; the ruler must exercise discernment in evaluating both the character and motives of potential allies.

The VMbh (particularly in the *Śāntiparvan*) emphasizes the pragmatic nature of political friendships. It notes that friendship and enmity are not fixed, but rather arise in accordance with wealth or personal gain — suggesting a realist understanding of political alliances based on mutual benefit rather than idealism. The text classifies four types of allies:

1. *Sahārtha* – an ally who shares a common goal or interest,
2. *Bhajamāna* – a hereditary or traditional ally,
3. *Sahaja* – one who has been closely associated since childhood, forming a natural bond,
4. *Kr̥trima* – an ally acquired through favors, gifts, or acts of kindness.

Among these, *bhajamāna* and *sahaja* are considered superior forms of alliance, grounded in long-standing or intrinsic relationships. In contrast, *sahārtha* and *kr̥trima* alliances — based on temporary interests or inducements — are regarded with greater caution, as they are more vulnerable to shifts in circumstance or allegiance.

Nevertheless, the VMbh cautions rulers to remain vigilant in all alliances, regardless of category. Political relationships are fluid; individuals and states may change loyalties depending on changing contexts. As the text insightfully observes, even an enemy may transform into a friend, while a trusted friend may turn hostile under certain conditions.

In this broader context of inter-state relations, classical political theorists conceptualize the *rājamaṇḍala* or 'circle of kings'. Within this framework, a central king (often referred to as *vijigīṣu*, the aspirant conqueror) identifies potential allies and adversaries among a network of twelve neighboring kings. This geopolitical model illustrates the complex web of diplomacy, war, and alliance-building that characterized ancient statecraft. Furthermore, the theory suggests that when each of the seven essential elements (*prakr̥tis*) of the state is combined with five others, a total of sixty strategic elements are generated, reflecting the intricate interdependencies within and between states.

The MS reinforces the significance of selecting allies wisely. Manu asserts that a king derives greater benefit from securing a trustworthy ally than from accumulating wealth or territorial gains. An ideal ally, according to Manu, is characterized by righteous conduct, gratitude, contented subjects and ministers, a calm and composed disposition, loyalty, and a capacity for decisive yet considered action. Notably, Manu also endorses the *rājamaṇḍala* theory, aligning his views with earlier traditions of political thought.

Together, these texts present a nuanced and deeply pragmatic approach to diplomacy in ancient Indian political theory. Alliances are seen not merely as instruments of power but as dynamic relationships requiring ethical discernment, strategic foresight, and constant re-evaluation in light of changing political realities.

Janapada

The *janapada*, often understood as the territorial and demographic unit of a state, constitutes a fundamental element in ancient Indian political thought. In the VMbh, various terms such as *rāṣṭra*, *paura*, *viṣaya*, *deśa*, and *rājya* are used interchangeably to denote this element, each reflecting different dimensions of territorial administration and social organization. Among these, *janapada* refers to the settled land inhabited by a populace and serves as the socio-political base of the state.

Bhīṣma, in his discourse within the *Śāntiparvan* of the VMbh, underscores the critical importance of the protection, administration, and development of the *rāṣṭra*. He outlines a hierarchical administrative structure for governance that ensures the efficient management of rural settlements. According to him, the *janapada* is composed of an aggregation of villages — ranging from single units to clusters of ten,

twenty, one hundred, and even a thousand villages. Each cluster is to be overseen by an appointed official (*adhipati*), forming a graded chain of command. As stated in 12.85.3:

grāmasyādhipatiḥ kāryo
daśagrāmyās tathā paraḥ ।
dviguṇāyāḥ śatasyaivaṁ
sahasrasya ca kārayet ॥[11]

[A superintendent should be appointed over a village, another over ten villages, and so on over twenty, one hundred, and one thousand villages].

This decentralized administrative system ensures both vertical accountability and localized governance. Each superior official receives reports from the subordinate tier, culminating in the thousand-village leader who reports directly to the king. These administrative officers' remuneration is determined based on the productive capacity of the villages under their jurisdiction, thus aligning their incentives with agricultural and economic output:

yāni grāmyāṇi bhojyāni
grāmikas tāny upāśniyāt ।
daśapas tena bharttavyas
tenāpi dviguṇādhipaḥ ॥12.85.6॥[12]

[The village head enjoys the produce of his village; the head of ten villages receives accordingly, and so does each higher-ranking official.]

In terms of maintaining internal security and protecting the integrity of the janapada, the VMbh also attributes to Lord Bṛhaspati the doctrine of the **f**our strategic measures (*upāyacatuṣṭaya*): *sāma* (conciliation), *dāna* (gifts), *bheda* (division), and *daṇḍa* (punishment). These methods are to be deployed in proportion to the nature of the threat posed to the kingdom. *Daṇḍa*, in particular, is to be used when enemies disrupt the state by looting agricultural produce, seizing cattle and wealth, destroying fortifications, harming civilians, or burning villages and forests. The deployment of such strategies demonstrates the state's proactive approach to both external aggression and internal disorder. The MS echoes similar administrative and strategic principles.

In MS 7.115 and 7.119, Manu prescribes a comparable administrative hierarchy, recommending the appointment of a *grāmapati* (village head), a *daśagrāmapati* (leader of ten villages), a *viṁśatīpati* (leader of twenty), a *śatapati* (hundred), and a *sahasrapati* (thousand).

> grāmasyādhipatiṁ kuryād
> daśagrāmapatiṁ tathā ।
> viṁśatīśaṁ śateśṁ ca
> sahasrapatimeva ca ॥7.115॥
> daśī kulaṁ tu bhuñjīta
> viṁśī pañca kulāni ca ।
> grāmaṁ grāmaśatādhyakṣaḥ
> sahasrādhipatiḥ puram ॥7.119॥

Furthermore, he introduces the concept of strategic security units such as the *gulma* and *saṁgraha*. The *gulma*, or military guard unit, is to be stationed at the junction of two, three, or five villages, while the

saṁgraha is a higher-level administrative and defense center established amidst a hundred villages:

> dvayos trayāṇāṁ pañcānāṁ
> madhye gulmam adhiṣṭhitam ।
> tathā grāmaśatānāṁ ca
> kuryād rāṣṭrasya saṁgraham ॥7.114॥

> [In the midst of two, three, or five villages, the king should station a *gulma*; and for every hundred villages, he should establish a *saṁgraha*.]

These prescriptions reflect a sophisticated system of territorial administration, local governance, and security, indicating that statecraft in ancient India involved not only macro-political strategies but also micro-level organizational structures. The emphasis on both administrative hierarchy and localized defense mechanisms reveals a deep understanding of the interplay between governance, geography, and public order.

Durga

The *durga*, commonly understood as a *fort* or fortified settlement, is recognized as one of the essential elements of the *saptāṅga-rājya* (the seven limbs of the state) in classical Indian political thought. It is also referred to as *pura* in several texts, notably the VMbh, where the term is frequently used to denote the capital city or urban center of a kingdom. In the canonical ordering of the state elements provided by MS, *durga* is placed immediately after the king (*svāmin*) and the minister (*amātya*) — and notably, before the territory (*rāṣṭra*). This sequencing highlights the central role of fortified urban settlements in the strategic and administrative framework of the state.

The VMbh elaborates on the typology of six distinct kinds of *durga*s, each classified based on the natural or artificial features surrounding them:

1. *Dhanvadurga* – A desert fort, situated on an elevated plain surrounded by arid, waterless terrain for approximately five yojanas. Its isolation provides natural defense through inhospitable conditions.
2. *Mahīdurga* – A land-based fortification, enclosed by high walls made of stone or burnt bricks, typically at least twelve feet in height and double the width. This type emphasizes architectural defense.
3. *Giridurga* – A mountain fort strategically located on difficult-to-access hilltops, usually accessible only via narrow passages. Its elevation and isolation make it naturally impregnable.
4. *Manuṣyadurga / Nṛdurga / Sainyadurg***a** – A fort protected not by natural barriers, but by a perimeter of trained military forces (*caturaṅgabala* – fourfold army: infantry, cavalry, elephants, and chariots). It emphasizes human agency and martial strength as the principal defense.
5. *Jaladurga* – A water fort, surrounded on all sides by rivers, lakes, or moats, making it difficult to approach or besiege.
6. *Vanadurga / Vārkṣadurga* – A forest fort, concealed and protected by dense vegetation, tall trees, thorny bushes, and creepers. Its camouflage and difficult terrain offer defense through obscurity and
   natural barriers.

Each of these types reflects a distinct strategy of fortification, adapted to the region's geography and the state's defensive needs. The VMbh

(12.55.35 emphasizes the superiority of the *nr̥durga* (military fort), stating that among all six, it is the most formidable and difficult to conquer:

durgeṣu ca mahārāja
ṣaṭsu ye śāstraniśchitāḥ ।
sarvadurgeṣu manyante
naradurgaṁ sudustaram ।।12.55.35।।[13]

This view reflects a belief in the decisive role of human agency, particularly military strength, in the protection and sustainability of the state. The text recommends that the king store all essential goods and resources within the *sainyadurga*, thus making it not only a defensive structure but also a strategic reserve center in times of crisis.

However, this view is contested by Manu, who, in the *Manusmṛti*, places greater value on the *giridurga* (mountain fort). He asserts that, due to its natural inaccessibility and range of protective advantages, the mountain fortress is to be preferred above all others:

sarveṇa tu prayatnena
giridurgaṁ samāśrayet ।
eṣāṁ hi bāhuguṇyena
giridurgaṁ viśiṣyate ।।7.71।।

[One should strive by all means to take refuge in a mountain fort; because, for many reasons, it is considered superior.]

This divergence between the VMbh and MS illustrates differing perspectives on the ideal form of state defense — one emphasizing

human power and militarization (*nṛdurga*), and the other favoring natural geography and inaccessibility (*giridurga*).

In conclusion, *durga* as an element of state not only served as a defensive and military apparatus but also functioned as a symbol of centralized authority, administrative control, and resource preservation. The debates in classical texts reflect the flexible and context-sensitive approach to state security, where geographical realities and political strategies were harmonized to ensure the survival and prosperity of the kingdom.

Dūta

In the context of ancient Indian political theory the *dūta* (envoy or ambassador) is regarded as a critical component in the successful execution of foreign affairs. The king, envisioned as the sovereign protector and chief executive of the state, relies heavily on the functions of both espionage and diplomacy to maintain internal stability and ensure effective external engagement. Through the strategic deployment of spies (*cāra*) and ambassadors (*dūta*), a ruler is able to acquire intelligence, monitor the movements of adversaries and allies alike, and influence political dynamics both within and beyond his borders. Integral to the state's diplomatic apparatus are the doctrines of the *rājamaṇḍala* (the twelve-part circle of kings), the sixfold diplomatic strategies (*ṣāḍguṇya*), and the fourfold ethical-political principles (*nīti*), all of which guide the formulation and implementation of foreign policy. Each of these doctrines offers a theoretical framework for understanding international relations in a multipolar world, emphasizing balance, alliance-building, strategic retreat, and other nuanced approaches to diplomacy and conflict resolution.

In the *Vanaparvan* of the VMbh, the venerable elder Bhīṣma emphasizes the indispensable roles of both *dūta* and *cāra* in the machinery of governance. He asserts that without the services of such key functionaries, a king cannot hope to govern effectively, particularly in the realm of foreign policy. The *dūta* serves as a vital intermediary in fostering cordial relations between states, negotiating terms of alliance or truce, and representing the sovereign in diplomatic missions. The VMbh refers to the term *praṇidhi* in a synonymous sense with *dūta*, thereby underscoring the ambassador's high status and his critical role as a representative of royal will and policy.

According to Bhīṣma, the ideal candidate for the role of ambassador must embody a set of seven distinct qualities. These include: birth into a noble and respected lineage, adherence to high standards of personal conduct, eloquence in speech, intellectual sharpness, persuasiveness and charm in conversation, unwavering loyalty in conveying the messages entrusted to him, and a strong and reliable memory. These characteristics are not merely ornamental but essential, as the ambassador acts as both the voice and the face of the state in foreign courts, where misrepresentation or miscommunication can have serious diplomatic consequences.

Moreover, Bhīṣma draws attention to the reality that every individual and state invariably possesses friends (*mitra*), enemies (*ari*), and neutrals (*madhyastha*). It is, therefore, the responsibility of a wise ruler to keep a vigilant watch on the activities of these actors through a well-organized intelligence network. This network, symbolically referred to as the king's 'eye' (*cāra-cakṣu*), ensures that the monarch remains informed and can act preemptively in matters of security and diplomacy.

This perspective finds resonance in the MS as well. Manu, in his legal and ethical treatise, elaborates on the qualifications required for a *dūta* (7.64), stressing attributes such as physical attractiveness, intellectual acumen, diplomatic skill, moral integrity, personal devotion to the ruler, contextual sensitivity to time and place, fearlessness in the face of adversity, and rhetorical elegance. Furthermore, Manu highlights the ambassador's critical role in alliance management (7.66), noting that it is within the *dūta*'s mandate to either forge unity among previously divided states or to dismantle existing alliances when they no longer serve the strategic interests of the king. Thus, the ambassador functions as a linchpin in the broader architecture of diplomacy, capable of shaping the geopolitical landscape through persuasion, negotiation, and strategic acumen.

In sum, the role of the *dūta* in ancient Indian political thought transcends mere message delivery. He is a sophisticated agent of statecraft, selected with great care, trained in the art of diplomacy, and entrusted with missions of considerable political consequence. His presence reflects a ruler's commitment to both the prudence and pragmatism essential for navigating the complexities of interstate relations.

Ṣāḍguṇya

The term *ṣāḍguṇya* refers to the sixfold foreign policy strategies outlined in classical Indian political thought. These strategies — *sandhi* (treaty), *vigraha* (hostility or war), *yāna* (military expedition), *āsana* (strategic neutrality), *dvaidhībhāva* (dual policy), and *saṁśraya* (seeking shelter) — constitute the essential diplomatic tools available to a *vijigīṣu* king in navigating inter-state relations and maintaining both sovereignty and security. These concepts are discussed extensively in the *Śāntiparvan* of

the VMbh and the MS, and are seen as integral to the application of *rājamaṇḍala* theory in the orchestration of statecraft.

(i) *Sandhi* – Alliance or Treaty

Sandhi denotes a political agreement or alliance, which may serve to maintain peace, secure support, or gain strategic advantage. It can be categorized in various ways. The VMbh, through Bhīṣma's exposition, classifies *sandhi* into three types based on motivation and value:

1. *Vittasandhi* – a treaty based on monetary or material exchange, considered the highest form (*uttamasandhi*);
2. *Satkārasandhi* – an alliance based on favors or support received, termed intermediate (*madhyamasandhi*);
3. *Bhayasandhi* – an alliance formed out of fear of a more powerful adversary, regarded as inferior (*adhamasandhi*). As stated in the VMbh (12.58.37):

sandhiś ca trividhaḥ khyāto
hīno madhyas tathottamaḥ ।
bhayasatkāravittākhyaḥ
kārtsnyena parivarṇitāḥ ॥[14]

[*Sandhi* is threefold: inferior, middling, and superior, known respectively as arising from fear, favor, and wealth.]

In the MS, *sandhi* is further classified into two operational types:

- *Samānayāna-karmā* – when two allied kings jointly march against a common enemy;

- *Asamānayāna-karmā* – when allied forces coordinate attacks from different directions.

  Both types aim at achieving mutual short-term and long-term strategic gains.

(ii) *Vigraha* – Hostility or War

Vigraha refers to military conflict and can be initiated under two conditions:

1. *svayankṛta-vigrahaḥ* – when a king initiates war voluntarily to expand territory or defeat an enemy;
2. *mitrasyāpakṛte vigrahaḥ* – when war is undertaken in defense of an ally, termed involuntary or obligatory war.

   This dual classification reflects both aggressive and defensive dimensions of ancient warfare.

(iii) *Yāna* – Military Campaign

Yāna denotes a military march or expedition against an adversary and is of two kinds:

- **Independent march** by a powerful king, demonstrating self-sufficiency and confidence;
- **Joint expedition** undertaken with the assistance of an ally, reflecting coordinated military strategy.

  This measure is tactical and involves projecting military strength in a calculated manner.

(iv) *Āsana* – Strategic Neutrality

The term *āsana* implies non-engagement or observant neutrality, typically adopted during times of internal crisis (*vyasana*) or external uncertainty. Two subtypes are identified:

- **Passive observation** while remaining fortified, using espionage to monitor enemy movements and awaiting strategic openings;
- **Calm resistance**, wherein the king maintains defensive positions without initiating hostilities. This policy enables a ruler to preserve resources and avoid unnecessary conflict, particularly during unstable periods.

(v) *Dvaidhībhāva* – Dual Policy

Dvaidhībhāva entails a dual military and political posture, wherein the king divides his forces and adopts a two-pronged strategy. One section of the army engages the enemy actively, while the other, along with the king, remains securely stationed within a fort, prepared for a counterattack. This method allows for both offensive and defensive operations, enabling the king to adapt to fluctuating battle conditions.

(vi) *Saṁśraya* – Seeking Protection

Saṁśraya refers to seeking shelter or support from a stronger ruler, particularly when the king is weakened by internal strife or threatened by a superior enemy. This measure reflects the pragmatism of ancient diplomacy, recognizing that temporary submission or alliance with a more powerful state may ensure long-term survival and eventual recovery.

The application of these six strategies is not arbitrary but must be guided by careful deliberation (*mantraṇā*) and employed according to context, particularly the strength and disposition of allies and enemies. As per Manu, the *vijigīṣu* should adopt these policies to ensure his own prosperity and the decline of rivals.

Moreover, the implementation of *ṣāḍguṇya* must be coordinated with broader state objectives, often categorized as:

- **Three *Varga*s (*kṣaya, sthāna, vṛddhi*)** – policies aimed at decline, maintenance, or expansion of the state, and
- **Three *Paramavarga*s (*dharma, artha, kāma*)** – the ultimate goals of life and governance, reflecting ethical, economic, and social dimensions.

In conclusion, the doctrine of *ṣāḍguṇya* in ancient Indian political theory provides a sophisticated and adaptive framework for diplomatic and military conduct. It emphasizes not only power and strategy but also prudence, timing, and ethical considerations, placing the onus on the ruler to tailor foreign policy measures to changing political realities for the protection and advancement of the state.

***Upāya*s**

In classical Indian political theory, the instruments of diplomacy and strategy are collectively referred to as *upāya*s, which denote the various methods by which a ruler may achieve political objectives, particularly in matters of foreign policy and interstate relations. Ancient Indian thinkers, including those represented in the VMbh and the MS, identified four primary *upāya*s: *sāma* (conciliation), *dāna* (gifts or concessions), *bheda* (division or sowing discord), and *daṇḍa* (force or punishment).

These four *upāya*s constitute the core toolkit of diplomatic engagement, offering a graded approach to conflict resolution and political maneuvering. Among them, *daṇḍa*, representing the use of force or warfare, is considered a measure of last resort, to be employed only when the more conciliatory and persuasive strategies — *sāma*, *dāna*, and *bheda* — have failed to yield the desired outcome.

The VMbh emphasizes that a king seeking conquest (*vijigīṣu*) should skillfully deploy these four strategies either independently or in combination with the *ṣāḍguṇya* — the sixfold foreign policy (i.e., *sandhi*, *vigraha*, *yāna*, *āsana*, *dvaidhībhāva*, and *saṁśraya*). The integration of these strategies with broader state policy underscores the dynamic and context-sensitive nature of ancient Indian diplomacy.

The MS likewise affirms the application of these four classical *upāya*s as integral to wise governance and political conduct.

Beyond these four foundational instruments, the VMbh extends the strategic repertoire by adding three additional *upāya*s:

1. *Upekṣā* – strategic neglect or calculated indifference;
2. *Māyā* – deception or disguise;
3. *Indrajāla* – illusion or magical illusion (akin to psychological warfare).

These additions reflect a broader and more nuanced understanding of political strategy, incorporating elements of psychological manipulation and subterfuge. Of particular note is the categorization of *māyā* and *indrajāla* as functionally similar, both rooted in illusion and misdirection.

In the context of *māyā*, the ruler may employ disguise or deceit to infiltrate or eliminate opponents. The VMbh cites the narrative of Bhīma's killing of Kīcaka while disguised as Draupadī's protector — a vivid illustration of how *māyā* may serve as a direct instrument of political or military action.

The term *indrajāla*, closely associated with *māyā*, refers to illusionary tactics — potentially encompassing diversionary strategies, misinformation, or enchantment — to mislead and destabilize the enemy, thereby securing victory without direct confrontation.

Finally, the VMbh asserts that when a *vijigīṣu* (a king with imperial ambitions) employs all seven *upāya*s in coordination with the *ṣāḍguṇya*, he positions himself to attain sovereignty and comprehensive success. This integrative approach underscores the strategic sophistication of ancient Indian political theory, which allowed for a fluid, adaptable response to shifting political landscapes.

References

[1] Maurice, Winternitz, *A History of Indian Literature*, p. 465.

[2] P. V. Kane, *History of Dharmaśāstra* (*Ancient and Mediaeval Religious and Civil Law*), vol. 1, part 1, p. xxi.

[3] *Ibid.*, p. xxv.

[4] Manmatha Nath Dutt (ed.), *Kamandakiya Nitisara or the Elements of Polity*, p. ii.

[5] Gustav Oppert (ed.), *Śukranītisāra*, p. viii.

[6] Haridāsa-Siddhāntavāgīśa-Bhaṭṭācārya (ed.), *Vaiyāsika-Mahābhārata*, p. 600.

[7] *Ibid*., p. 670.

[8] Jha, *Manusmṛti*, p. 219.

[9] M. N. Dutt, *Śāntiparvan* (Parimal Publications ed.), pp. 215-216.

[10] *Ibid*., p. 115.

[11] *Ibid*., p. 831.

[12] *Ibid*., p. 832.

[13] *Ibid*., p. 509.

[14] *Ibid*., p. 543.

Appendix I

An overview and comparative table showing the chapters, number of verses and the commentary written by Arjunamiśra on the *Rājadharma* and *Āpaddharma* section of the *Śāntiparvan* of VMbh.

Chapter (BB ed.)	Chapter (BORI ed.)	Chapter (Ms. A)	Total no. of verses in a chapter (BB ed.)	Total no. of verses in a chapter (BORI ed.)	Arjunamiśra's commentary on verses of *Rājadharma* and *Āpaddharma* of the *Śāntiparvan*, as found in the BB ed.
1	**1**	**1**	44	44	1, 2, 9, 10, 11, 16, 17, 19, 22, 24, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 43 **(19)**
2	**2**	**2**	29	29	2, 4, 5, 26 **(4)**
3	**3**	**3**	33	33	5, 13, 15, 19, 25, 26, 31, 33 **(8)**
4	**4**	**4**	21	21	2, 4, 7, 10, 20 **(5)**
5	**5**	**5**	15	15	1, 8, 15 **(3)**
6	**6**	**6**	12	12	2, 4, 5, 8, 12 **(5)**
7	**7**	**7**	43	41	2,18, 34 **(3)**
8	**8**	**8**	37	37	3, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 16, 17, 18, 20, 29, 32 **(15)**
9	**9**	**9, 11**	37	37	19, 20 **(2)**
10	**10**		28	28	
11	**11**	**15**	28	28	16, 26, 27 **(3)**
12	**12**	**15**	37	36	2, 5, 6, 7, 8, 14, 32, 36 **(8)**
13	**13**		15	13	
14	**14**	**15**	40	39	4, 5, 6, 7, 13, 14, 19, 22 **(8)**
15	**15**	**15**	58	58	6, 9, 11, 13, 14, 21, 22, 26, 29, 37, 38, 42, 44, 51, 55 **(15)**
16	**16**	**16**	29	26	1, 6, 7, 12, 15, 17, 18, 19 **(8)**
17	**17**	**17**	24	23	1, 2, 3, 4, 8, 10, 15,18, 19, 20, 21, 22 **(12)**
18	**18**	**18**	40	38	4, 5, 6, 11, 13, 14, 17, 18, 23, 25, 27, 32, 39, 40 **(14)**
19	**19**	**19**	26	26	3, 7, 10, 17, 26 **(5)**
20	**20**	**20**	14	14	1, 4, 8, 11, 13 **(5)**

21	**21**	**21**	20	19	15, 17 **(2)**
22	**22**	**22**	15	15	9, 11, 12, 15 **(4)**
23	**23, 24**	**23**	47	16, 30	2, 10, 19, 20, 29, 32, 38, 40, 47 **(9)**
24	**25**	**24**	38	33	5, 12, 38 **(3)**
25	**26**	**25**	36	36	11, 16, 19, 22, 23, 25, 26, 27, 28 **(9)**
26		**26**	31		6, 7, 12, 14, 16 **(5)**
27	**27**	**27**	33	32	2, 16, 28, 31, 32 **(5)**
28	**28**	**28**	59	58	1, 7, 8, 9, 11, 25, 36, 59 **(8)**
29	**29**	**29**	147	141	3, 7, 15, 17, 20, 23, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 41, 53, 54, 56, 57, 64, 66, 80, 82, 87, 89, 90, 93 , 101, 104, 106, 115, 118, 138, 140, 141 **(33)**
30	**30**	**30**	44	42	11, 13, 34, 40 **(4)**
31	**31**	**31**	47	47	7, 12, 17 **(3)**
32	**32**	**32**	25	24	8, 9, 12 **(3)**
33	**33, 34**	**33**	48	12, 36	10, 26, 28, 30, 39, 41, 48 **(7)**
34	**35**	**34**	35	32	3, 4, 5, 6, 7, 16, 17, 19, 22, 24, 32 **(11)**
35	**36**	**35**	51	46	1, 3, 14, 15, 17, 29, 30, 31, 32, 43, 46 **(11)**
36	**37**	**36**	50	43	5, 6, 9, 11, 13, 14, 17, 18, 19, 25, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49 **(28)**
37	**38**	**37**	49	49	6, 10, 12, 16, 18, 21, 22, 26, 27, 37, 41, 47, 48 **(13)**
38	**39**	**39**	37	49	15, 18, 20, 22, 23, 24, 32 **(7)**
39	**39**	**39**	13		9, 11, 13 **(3)**
40	**40**	**40**	24	22	1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 17 **(10)**
41	**41**	**41**	19	18	1, 18 **(2)**
42	**42**	**42**	12	12	7 **(1)**
43	**43**	**43**	17	17	4, 6, 8, 9, 17 **(5)**
44	**44**	**44**	16	16	
45	**45, 46**	**45, 46**	55	20, 35	6, 25, 28, 31, 33, 34, 40, 41, 43, 47, 48, 49, 53 **(13)**
46	**47**	**46, 47**	141	65, 72	1, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 33, 38, 41, 42, 43, 45, 46, 48, 62, 67, 70, 79 **(19)**

47	**48**	**49**	16	15	1, 3 **(2)**
48	**49**	**49**	97	80	1, 9, 18, 23, 22, 38, 42, 45, 49, 89, 91, 93, 94 **(13)**
49	**50**	**50**	38	36	9, 15 **(2)**
50	**51**	**50**	18	18	12, 14, 15, 17 **(4)**
51	**52**	**51**	34	34	10, 17, 20 **(3)**
52	**53**	**52**	27	27	4, 16, 20, 22 **(4)**
53	**54**	**53**	39	39	9, 10, 11, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 29, 33, 35, 39 **(14)**
54	**55**	**54**	22	20	1, 3, 11, 19, 20 **(5)**
55	**56**	**55**	61	60	3, 5, 6, 9, 13, 14, 16, 20, 21, 32, 41, 43, 44, 54, 57, 58, 59, 60 **(18)**
56	**57**	**56**	45	45	4, 5, 13, 19, 20, 23, 25, 27 **(8)**
57	**58**	**57**	30	30	1, 3, 7, 8, 11, 13, 18, 22, 26, 29, 30 **(11)**
58	**59**	**58**	144	141	1, 14, 16, 21, 26, 27, 29, 32, 33, 34, 36, 39, 49, 53, 57, 58, 66, 70, 78, 82, 83, 84, 90, 111, 112, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 126, 132, 144 **(34)**
59	**60**	**59**	56	52	9, 10, 12, 13, 14, 18, 19, 21, 24, 27, 28, 29, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 46, 48, 49, 50 **(24)**
60	**61**	**60**	21	21	1, 5, 12, 16 **(4)**
61	**62, 63**	**62**	43	11, 30	14, 16, 18, 19 **(4)**
62	**64**	**63**	30	29	3 **(1)**
63	**65**	**64**	35	35	5, 11, 12, 15, 19, 25, 34 **(7)**
64	**66**	**65, 66**	43	37	10, 12, 19, 21, 29, 33 **(6)**
65	**67**	**66**	39	38	1, 2, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 29, 31, 32, 36, 39 **(13)**
66	**68**	**68**	62	61	4, 11, 14, 15, 18, 23, 27, 28, 30, 36, 44, 47, 50, 51, 52, 53, 54, 55 **(18)**
67	**69, 70**	**68**	108	71, 32	3, 6, 9, 10, 18, 20, 35, 37, 39, 45, 49, 52, 54, 58, 67, 70, 72, 74, 83, 84, 89, 93, 94, 97, 99, 101, 106 **(27)**

68	**71**	**69**	14	14	3, 4, 5, 6, 11, 13, 14 **(7)**
69	**72**	**70**	33	33	1, 5, 7, 9, 10, 11, 16, 20, 30, 33 **(10)**
70	**73**	**71**	25	26	3, 8, 12, 20, 21, 22, 25 **(7)**
71	**74**	**72**	34	32	3, 9, 10, 11, 12, 17, 20, 25 **(8)**
72	**75**	**73**	25	22	4, 11 **(2)**
73	**76**	**74**	38	37	13, 18, 33, 34, 37, 38 **(6)**
74	**77**	**75**	27	14	1, 2, 3, 8, 9, 10, 25 **(7)**
75	**78**	**76**	42	34	1, 7, 8, 9, 13, 15, 24 **(7)**
76	**79**	**77**	44	42	2, 3, 4, 7, 8, 15, 16, 42 **(8)**
77	**80**	**78**	21	20	1, 5, 18, 21 **(4)**
78	**81**	**79**	41	41	2, 21, 22, 28, 30, 32, 35 **(7)**
79	**82**	**80**	30	30	1, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 17, 30 **(13)**
80	**83**	**81**	73	67	1, 7, 8, 9, 10, 15, 23, 24, 29, 45, 47, 56, 67, 68, 69, 71 **(16)**
81	**84**	**82**	57	54	1, 2, 7, 19, 20, 21, 26, 44, 47, 50, 52 **(11)**
82	**85**	**83**	11	11	3 **(1)**
83	**86**	**84**	54	33	20, 22, 24, 25, 29, 32 **(6)**
84	**87**	**85**	33	33	1, 5. 6, 13, 15, 23, 26, 30, 31 **(9)**
85	**88**	**86**	40	38	1, 2, 3, 5, 6, 8, 11, 12, 18, 19, 32, 33, 35 **(13)**
86	**89**	**87**	33	29	3, 5, 6, 10, 11, 12, 30 **(7)**
87	**90**	**88**	26	25	12, 13, 19, 22 **(4)**
88	**91**	**89**	41	38	1, 6, 10, 15, 17, 18, 24, 26, 27, 30, 32, 33, 34, 36, 39, 40 **(16)**
89	**92**	**90**	60	56	2, 4, 18, 19, 20, 21, 23, 25, 26, 34, 36, 37, 50, 51, 52, 55, 59 **(17)**
90	**93, 94**	**91, 92**	60	19, 38	5, 8, 11, 13, 23, 37, 38, 40, 44, 60 **(10)**
91	**95**	**93**	26	13	21 **(1)**
92	**96**	**94**	27	21	9, 10, 11 **(3)**
93	**97**	**95**	24	23	2, 5, 6, 10, 15, 19 **(6)**
94	**98**	**96**	32	31	6, 26, 28 **(3)**
95	**99**	**97**	78	50	10, 47 **(2)**

96	**100**	**98**	18	18	4, 6, 7, 9, 15, 18 **(6)**
97	**101**	**99**	51	47	2, 3, 4, 17, 21, 24, 26, 34, 38 **(9)**
98	**102**	**100**	20	20	2, 5, 9, 15, 16 **(5)**
99	**103**	**101**	41	41	3, 7, 9, 20, 21, 22, 27 **(7)**
100	**104**	**102**	53	52	1, 10, 12, 13, 27, 33, 35, 37, 38, 40, 49 **(11)**
101	**105**	**103**	56	53	6, 9, 15, 20, 25, 33, 37, 47, 49, 52 **(10)**
102	**106**	**104**	24	24	1, 3, 5, 6, 9, 10, 11, 14, 17, 23 **(10)**
103	**107**	**105**	28	27	3, 4, 5, 8, 10, 17, 22 **(7)**
104	**108**	**107**	31	31	6, 7, 10 **(3)**
105	**109**	**108**	33	28	5 **(1)**
106	**110**	**108**	33	26	5, 6, 16, 18, 21, 22, 29, 32, 33 **(9)**
107	**111**	**109**	30	29	1, 3, 12, 23, 30 **(5)**
108	**112**	**110**	91	86	1, 3, 4, 7, 9, 10, 14, 15, 18, 23, 26, 27, 32, 33, 39, 49, 56, 61, 65, 68, 69, 81, 86, 88, 89, 90 **(26)**
109	**113**	**111**	22	21	1, 2, 4, 5, 6, 17, 18, 21 **(8)**
110	**114**	**112**	14	14	1, 2, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 14 **(9)**
111	**115**	**113**	21	20	1, 3, 4, 5, 8, 10, 12, 14, 16, 17, 18, 19, 20 **(13)**
112	**116**	**114**	22	22	2, 3, 9, 12, 13 **(5)**
113	**117**	**115**	24	44	5, 6, 13,19 **(4)**
114	**117**	**116**	32		2, 5, 9, 13,14,19, 29, 30 **(8)**
115	**118**	**117**	45	28	5, 13, 22, 24 **(4)**
116	**119**	**118**	20	20	3, 5, 7, 8, 9 **(5)**
117	**120**	**119**	56	54	4, 13, 32, 35, 37 **(5)**
118	**121**	**120**	60	57	15, 16, 24, 35 **(4)**
119	**122**	**121**	56	55	3, 4, 13, 16, 39, 40 **(6)**
120	**123**	**122**	25	24	2, 6, 8, 9, 10, 22 **(6)**
121	**124**	**123**	71	69	2, 3, 4, 10, 30, 35, 43, 44, 50, 56 **(10)**
122	**125**	**124, 126**	38	34	3, 8, 9, 12, 24, 26, 28, 30, 37 **(9)**
123	**126**	**126**	26	52	12, 15, 18, 21, 24, 26 **(6)**
124	**126**	**127**	27		6, 7, 9, 10, 13, 15, 18 **(7)**
125	**127**	**128**	11	10	8, 10 **(2)**

126	**128**	**129**	51	49	1, 2, 7, 30, 32, 39 **(6)**
The *Rājadharma* chapter ends here.					
The *Āpaddharma* chapter begins here.					
127	**129**	**130**	14	14	1, 2, 3, 7, 8, 10, 14 **(7)**
128	**130**	**131**	22	21	4, 11 **(2)**
129	**131**	**132**	20	18	7, 8, 9, 17, 19 **(5)**
130	**132**	**133**	16	15	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 14 **(10)**
131	**133**	**134**	26	26	8, 10, 11, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 25, 26 **(11)**
132	**134**	**135**	10	10	3 **(1)**
133	**135**	**136**	24	23	3, 4, 5, 10, 14, 16, 18, 23, 24 **(9)**
134	**136**	**137**	215	211	15, 23, 30, 36, 40, 43, 49, 54, 68, 69, 70, 81, 83, 91, 92, 93, 99, 110, 112, 116, 129 **(21)**
135	**137**	**138**	113	109	1, 5, 18, 25, 30, 33, 34, 36, 40, 41, 71, 73, 74, 76, 86, 89, 113 **(17)**
136	**138**	**139**	71	70	9, 10, 20, 21, 25, 30, 31, 32, 35, 40, 46, 49, 50, 51, 57, 62, 64, 70 **(18)**
137	**139**	**140**	101	94	6, 7, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 30, 45, 50, 69, 72, 75, 76, 78, 84, 98, 99, 101 **(21)**
138	**140**	**141**	38	37	1, 29 **(2)**
139	**141**	**142**	33	27	1, 4, 8, 13, 15, 23, 25, 27, 29 **(9)**
140	**142**	**143**	17	44	1, 2, 5, 9 **(4)**
141	**142**	**143**	13		11, 13 **(2)**
142	**142**	**144**	26		4, 9 **(2)**
143	**143**	**145**	10	10	4, 7, 10 **(3)**
144	**144**	**146**	12	12	6 **(1)**
145	**145**	**147**	19	18	5, 7 **(2)**
146	**146**	**148**	19	18	5, 10, 13, 15, 17 **(5)**
147	**147**	**149**	22	22	2, 5, 6, 8, 13 **(5)**
148	**148**	**150**	39	35	23, 30, 34, 37 **(4)**

149	**149**	**151**	123	117	3, 5, 6, 9, 10, 12, 13, 14, 18, 22, 29, 35, 40, 45, 67, 68, 69, 79, 96, 99, 107, 108, 123 **(23)**
150	**150**	**152, 153**	39	36	1, 5, 7, 21, 23, 27, 30, 37 **(8)**
151	**151**	**154**	19	34	4, 11, 13, 18 **(4)**
152	**151**	**155**	16		1 **(1)**
153	**152**	**156**	34	32	1, 5, 11, 12, 15, 18, 22 **(7)**
154	**153**		14	14	
155	**154**	**158**	38	38	14, 32, 33, 36 **(4)**
156	**155**	**159**	13	13	4, 6, 8, 9 **(4)**
157	**156**	**160**	26	26	3, 23 **(2)**
158	**157**	**161**	21	18	1, 7, 9 **(3)**
159	**158**	**162**	13	13	1, 6, 11 **(3)**
160	**159**	**163**	75	72	1, 3, 9, 11, 12, 13, 17, 19, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 58, 61, 64, 68 **(38)**
161	**160**	**164**	89	87	2, 5, 6, 28, 30, 34, 36, 42, 44, 45, 51, 64, 74, 75 **(14)**
162	**161**	**165**	51	48	1, 5, 20, 34. 35, 40, 49 **(7)**
163	**162**	**166**	51	49	5, 13, 15, 22, 28, 30, 32, 33, 37, 40, 44, 46, 47, 51 **(14)**
164	**163, 164**	**167, 168**	51	23, 26	4, 5, 9, 10, 20, 28, 29, 30, 36, 37 **(10)**
165	**165**	**169**	33	31	2, 3, 5, 6, 13, 14, 15, 16, 21, 30 **(10)**
166	**166**	**170**	26	25	3 **(1)**
167	**167**	**171**	25	24	13, 18, 19, 21 **(4)**
Total Verse			**6543**	**6136**	**1337**

Appendix II

Glossary of Lemma

Chapter 1

कृतोदकास्ते (1.1)
सुहृदाम् (1.1)
राजधर्मटीका (1.1)
कृतोदकाः (1.1)
शौचं निर्वर्तयिष्यन्तः (1.2)
मासमात्रं (1.2)
बहिः (1.2)
पुरादिति (1.2)
काले (1.9)
संभाष्य मुनिभिः (1.9)
धर्मेण काले (1.10)
दिष्ट्या (1.11)
वार्ष्णेयी (1.16)
कृपणा (1.17)
घृणी (1.19)
अवकीर्णं (1.22)
मातृजो (1.24)
तद्भ्रातृघातनं (1.24)
त्वं च पुत्रो ममेती (1.27)
मातरीति (1.28)
कामं (1.28)
श्वेतवाहाद् अर्जुनं (1.30)
पृथुलवक्षसं (1.31)
कामं (1.32)
विषह्यान् (1.33)
पुत्रगृद्धिनी (1.34)
दूयते (1.38)
कथं नु (1.43)

Chapter 2

अविषह्यम् (2.2)
क्षत्रं संघर्षजननो (2.4)
अङ्गिरसां श्रेष्ठं (2.5)
यथेयं गौर्हते (2.26)

Chapter 3

विश्रम्भो (3.5)
नाम (3.13)
नामतो (3.13)
करालवान् (3.15)
देवयुगे (3.19)
कामये (3.25)
अन्तरे (3.26)
समीयूषः (3.31)
न्यायेन (3.33)

Chapter 4

कलिङ्गविषये (4.2)
समेतान् (4.4)
सुगालो (4.7)
वर्षवरः (4.10)

व्यपेयुः (4.20)

Chapter 5

आविष्कृतं (5.1)
भिक्षितो (5.8)
युद्धे हि (5.15)

Chapter 6

अश्रुनयन (6.2)
एणं (6.4)
भ्रात्र्यं (6.5)
कालपरीतः (6.8)
उद्धृक्षणे (6.8)
निर्वेदं (6.12)

Chapter 7

शोककर्षित (7.2)
अम्बपितरौ (7.18)
रुन्धयति (7.34)

Chapter 8

मानुषं (8.3)
क्लीवस्या (8.5)
दीर्घसूत्रस्य (8.5)
यो हि ह्याजिजीविषेद्वैक्ष्यं … (8.6)
कापालीं (8.7)
वृत्तिं (8.7)
ऋद्धं (8.7)
आशंससे (8.8)
भवता (8.10)
कृत्वानृशंस्यं ह्यधने (8.11)
अश्वस्तनं (8.12)
वेद (8.12)
अभिशस्त (8.14)
संभृतेभ्यः (8.16)
ततस्ततः (8.16)
प्राणयात्रा (8.17)
कुसरितः (8.18)
विवित्सितुं न शक्यं (8.20)
व्यससिताः (8.29)
स्यन्दन्ति (8.32)

Chapter 9

ऋजुः (9.19)
प्रणिहितः (9.19)
स्थावरवर्जकः स्थावरजङ्गमेषु (9.19)
स्वभावास्तु प्रयान्त्यग्रे (9.20)

Chapter 11

अथ ये कर्म निन्दन्तो … (11.16)
शाश्वतान् (11.26)
उत्सृज्य नास्ति (11.27)

Chapter 12

अनुरुध्य (12.2)
विशखयूपे (12.2)
अपविद्धान् (12.5)
अत्याश्रमानयं (12.6)
सर्वान् (12.6)
अवासृजन् (12.7)
कृतात्मा (12.8)
धर्मवैतंसिको(12.14)
मृत्युराट् (12.14)
विलयं (12.32)
पार्थिव शिष्यजुष्टः (12.36)

Chapter 14

अभिमानवती (14.4)
आमन्त्र्य (14.5)
साम्ना (14.5)
स्तोककाः (14.6)
उपपन्नेन (14.7)
मत्स्याः पङ्कः (14.13)
न राज्ञः (14.14)
त्रिभिरङ्गैः (14.19)
वशीकरणं (14.22)

Chapter 15

सांसिद्धिके (15.6)
निर्न्दण्डः (15.9)
नेता (15.11)
समये (15.13)
मत्स्यघातीव (15.14)
व्यालमृग (15.21)
धर्मो यथागतः (15.22)
स्कन्धपर्ययः (15.26)
उपक्रमाः (15.29)
कल्यानीम् (15.37)
विष्वग्लोपः (15.38)
सेतवो (15.38)
पितृमती (15.42)
कूटं (15.44)
नस्तकान् (15.51)
आततायी (15.55)
भ्रूणहा (15.55)
आर्च्छति (15.55)

Chapter 16

अत्यमर्षणः (16.1)
अगति (16.6)
आयत्याम् (16.6)
तदात्वे (16.6)
एवं गते (16.7)
उत्सेके (16.12)
विधानं (16.12)
न तस्य स्मर्तुम् (16.15, 17, 18, 19)

Chapter 17

असन्तोषा (17.1)
पाप्मभिः (17.2)

निरामिषः (17.2)
आविष्टो (17.2)
निरामिषः (17.3)
शिष्यात् (17.3)
अपूर्यां (17.4)
आयुषापि (17.4)
विशसं (17.8)
योगो क्षेमो (17.8)
बुद्ध्यन्तरं (17.10)
ईजानाः (17.15)
गाथां (17.18)
निर्द्वन्द्वेन (17.18)
वत (17.19)
जगतीस्थान् (17.20)
भूमिष्ठान् पश्यति यः पश्यन् (17.21)
वैद्यानां (17.22)

Chapter 18

पन्थानं (18.4)
धाना भृष्टयवाः (18.5)
निरीहं (18.5)
अकुतोभयं (18.6)
भृतिः (18.11)
कृपणा (18.13)
फलहेतुकाः (18.13)
परतन्त्रेषु (18.14)
निपानम् (18.17)
न्यासैः (18.18)
क्रव्यादाः (18.18)
सौखिकैः (18.23)
दावाग्नौ (18.25)
प्रकृतिः (18.27)
चिताः (18.32)
गुरुवृद्धापचायिनः (18.39)
गुरुवृद्धोपचायिनः (18.40)
निर्वपन्तो (18.40)

Chapter 19

गन्तुं (19.3)
दुष्प्रतरं (19.7)
वर्त्तयिष्यामि (19.10)
प्रधानतः (19.10)
आरण्यकानि (19.17)
महद् (19.26)

Chapter 20

वाक्यान्तरे (20.1)
चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता (20.4)
द्रव्यसंहारः (20.8)
तृषितः (20.8)
भ्रूणहत्यां (20.8)
अत्ययात् (20.11)
भाण्डं (20.13)

Chapter 21

वर्तयन् (21.15)
निर्वाणं (21.17)

Chapter 22

दंशितः (22.9)
ब्रह्मणः ब्रह्मणस्य (22.11)
नवतीर्नव (22.11)
इन्द्रत्वमैश्वर्यं (22.12)
दिष्टं (22.15)

Chapter 23

शास्त्रदृष्टः (23.2)
समुत्थानं (23.10)
बाहुदामनु (23.19)
यदृच्छया (23.20)
अन्तपालेभ्यो (23.29)
अनिसृष्टानि (23.32)
गुरुणा (23.32)
निष्कृतिः (23.38)
उदकार्थं (23.40)
न मुण्डनं (23.47)

Chapter 24

प्रस्थातासि (24.5)
बलिषड्भागं (24.12)
अर्हयन्ति (24.38)

Chapter 25

रोहति (25.11)
प्रभवाप्ययौ (25.16)
आत्मापि चायं ... (25.19)
तृष्णार्तिप्रभवम् (25.22)
स्तद्धेतुकं दुःखं (25.22)
सुखस्यानन्तरम् (25.23)
यन्निमित्त (25.25)
आयासो वापि ... (25.25)
प्राप्त अपराजितः (25.26)
अङ्ग अङ्गदाराणाम् (25.27)
ये च मूढतमा … (25.28)
मूढतमा (25.28)
तेत्यु (25.28)

Chapter 26

वैखानसानां (26.6)
अजा (26.7)
तुष्टेः (26.12)
यदा चायं (26.14)
अस्मात् (26.14)
न विभ्यति (26.14)
आत्मज्योतिषः (26.16)

Chapter 27

वसुषेणे (27.2)
अन्तरं (27.16)
अतिवेलम् (27.28)
दाक्ष्यं (27.31)
सुखं दुःखान्तम् (27.31)
भूतिः (27.31)

श्रीः (27.31)
नालं (27.32)

Chapter 28

अभ्युत्सिसृक्षतः (28.1)
अभिजातो (28.7)
सिद्धो (28.7)
प्रसिच्यते (28.7)
केवलमानुषो (28.7)
प्रसिच्यते (28.7)
सम्प्रशक्तमना (28.8)
भोगान् (28.8)
विसृज्य (28.8)
परिक्षीणः (28.8)
लुब्धा (28.9)
भैषज्यं (28.11)
निर्माणे (28.25)
महोदधौ (28.36)
अच्युत (28.59)

Chapter 29

ते (29.3)
व्याकोषं (29.7)
महाभाग्यं (29.15)
अग्रिमाणां (29.17)
चैत्यं (29.20)
चतुर्भद्रतरः (29.23)
शिशुकान् (29.26)
स चेन्ममार सृञ्जय … (29.29)
अदक्षिणं (29.30)
सहस्रं सहस्राणां(29.31,32)
गजानां (29.32)
अत्यकालयत् (29.32, 33)
धुरं (29.41)
वर्षसहस्रिण्यः (29.53)
नृणां (29.54)
द्रोणदुघा (29.56)
जारूत्थान् (29.57)
निरर्गलान् (29.57)
चतुर्युजः (29.64)
उपह्वरे (29.66)
चक्रधन्वानं (29.80)
पृषदाज्यं (29.80)
धास्यति (29.82)
अभ्युपपद्यत (29.82)
विस्फारं (29.87)
घोरनादीति (29.89)
रोहितान् (29.89)
हैरण्यानि (29.90)
शम्यातालः (29.93)
दक्षिणायनं (29.101)
तद्वत्ता (29.106)
आमूर्तरयसं (29.104)
व्यामो (29.115)
सांकृत्यं (29.118)
पुटके (29.138)
ध्वजभङ्गः (29.140)
त्रिनलोत्सेधान् (29.141)

Chapter 30

प्रगुणीभव (30.11)
सुकुमारी (30.13)

विरहितं (30.34)

प्रद्रवन्तीं (30.40)

Chapter 31

सांप्रतं (31.7)

नौ (31.12)

स्वर्णष्ठीवि (31.17)

Chapter 32

सपदानुगाः (32.8)

हन्यात् (32.9)

हाठ्यं (32.12)

Chapter 33

वत्सलत्वात् (33.10)

समुच्छ्रायो (33.26)

साहाह्यार्थं (33.28)

उल्वणाः (33.30)

शतकृत्वः (33.39)

महीयन्तं (33.41)

प्रेत्य (33.48)

Chapter 34

सूर्येणाभ्युदितः (34.3)

अस्तमितसूर्यशयनसम्बन्धः (34.3)

कुनखी (34.3)

श्यावदन् (34.3)

परिवेत्ता (34.4)

परिवित्तिः (34.4)

कुत्सको (34.4)

दिधिषूपतिः (34.4)

अग्रेदिधिषूपतिः (34.4)

अवकीर्णी (34.5)

अतीर्थे (34.5)

त्यागी (34.5)

ग्रामघाती (34.6)

परिविक्रयी (34.6)

वृथापशुसमालम्भ (34.7)

अप्रजायन् (34.16)

इतरेण (34.17)

जिघांसीयात् (34.19)

आचरन् मदिरां (34.22)

गुर्वर्थे (34.24)

गुरुतल्पं (34.24)

अपचारिण्याः (34.32)

निष्कृतिः (34.32)

Chapter 35

तपसा (35.1)

पुनाति (35.1)

द्वादशभिर्वर्षैः ब्रह्महा (35.3)

काम्बोजान् (35.14)

मनोरथं (35.15)

मरुप्रपातं (35.17)

प्रपतनं (35.17)

भोजनं (35.29)

भोजनं (35.30)
पादजः (35.31)
कांश्यं (35.31)
दशभिः (35.31)
पादज (35.31)
चतुष्पात् (35.32)
ब्राह्मणस्य पादावकृष्टः (35.32)
महापातकवर्जं प्रायश्चित्तं (35.43)
व्यपोहितुं (35.46)

Chapter 36

व्यासो (36.5)
अनादेशे (36.6)
गर्वेण (36.9)
आवस्थिक (36.11)
एतयोश्चोभयोः स्यातां … (36.13b)
दैवं च दैवयुक्तं … (36.14a)
शुभाशुभतया (36.13)
शुभ (36.14)
दण्डोत्सर्गे (36.17)
दण्डोत्सर्गे (36.18)
उपविष्टः (36.18)
जातिश्रेण्यधिवासां तु कुलधर्मां…
(36.19)
सूतिकानां गवामपीति (36.25)
अवीरायाः (36.27)
इन्द्रियं (36.28)
दीक्षितस्य कदर्यस्य (36.29)
तक्ष्ण (36.29)
रक्षिणो (36.30)
करम्भो (36.32)
वृथाकृताः (36.33)
हासकेषु (36.36)
न मत्ते (36.37)
व्रतैः (36.38)
असम्यक् (36.39)
अनर्थाय (36.39)
खदिरं (36.40)
उपस्तीर्ण (36.41)
कपाले (36.42)
श्वदूतौ (36.42)
अनसूयकः (36.43)
अनुक्रोशाद् (36.43)
दारुमयो (36.46)
गौः (36.47)
गवि (36.47)
निराकृतौ (36.48)
मुर्खो (36.49)

Chapter 37

प्रैहि (37.6)
सवैयाख्यं (37.10)
पुरा (37.12)
विमुञ्चेति (37.16)
वैशसं (37.18)
आगस्कृत् (37.18)
अतिनिर्बन्धम् (37.21)
नाथमानाः (37.22)
समुत्तस्थौ (37.26)
विष्टरश्रवसा (37.27)
भूतानीव (37.37)
उच्चावचै (37.41)

माल्यदामभिः (37.47)
गौरी (37.48)
सुमनसः (37.48)

Chapter 38

अभिरूपान् (38.15)
किमिच्छकैः (38.18)
हंसवत् (38.20)
नेदुषां (38.20)
भारती (38.20)
पुष्कलं (38.20)
ब्राह्मणच्छद्मा (38.22)
दुर्योधनसखा (38.23)
धृष्टः (38.23)
परःसहस्रै (38.24)
जज्ञु (38.32)

Chapter 39

दुर्योधनसखा (39.9)
ब्रह्मदण्डेन (39.11)
अतिष्ठ (39.13)
अच्युत (39.13)

Chapter 40

गतज्वरो (40.1)
निषीदतु (40.3)
दान्ते (40.4)
सुधर्मा (40.5)
यतो (40.6)
तत (40.6)
समाविशन् (40.6)
अक्षतान् (40.7)
धर्मराजानं (40.8)
भाण्डमुपकरणं (40.9)
औडुम्बरा (40.10)
अमृतमुखः (40.17)

Chapter 41

उपवृंहितं (41.1)
अप्रमत्तैः (41.18)

Chapter 42

प्रपाः (42.7)

Chapter 43

एकं (43.4)
सात्वतां (43.4)
गतिम् (43.6)
त्रियुगं (43.6)
तार्क्ष्यलक्षणो (43.8)
वाजसनिरन्नदः (43.9)
यादवाग्र्यः (43.17)

Chapter 45

कृपणान् (45.6)
तर्ककान् (45.6)
नेङ्गन्ति (45.25)
निरीहो (45.25)
कर्त्ता (45.28)
विकर्त्ता (45.28)
शरतल्पगः (45.31)
ध्याति (45.31)

तद्गतं (45.31)
ऊढा (45.33)
निस्तीर्णो (45.34)
ज्यातले (45.33)
कर्मभिः स्वैः (45.40)
तत् (45.41)
धुरन्धरे (45.43)
अस्तं (45.43)
अनभिध्येयम् (45.47)
त्वामग्रतः (45.48)
पुरस्कृत्य (45.48)
आवृत्ते (45.49)
मसारगल्वर्कमयै (45.53)
विर्भङ्गैः (45.53)

Chapter 46

योगं (46.1)
सहस्रशिरसं (46.25)
गरिष्ठं (46.26)
स्थविष्ठं (46.26)
वाकेषु (46.27)
अनुवाकेषु (46.27)
निषत्सूपनिषत्सु (46.27)
निषदो (46.27)
चतुर्भिश्चतुरात्मानं (46.28)
अर्चयन्ति (46.28)
भौमस्य (46.30)
ब्रह्मणो (46.30)
सङ्कर्षण (46.33)
पुराणे पुरुषं प्रोक्तं ब्रह्म … (46.33)
संस्थानं दशार्द्धहविराकृतिः (46.43)
जगतो (46.23)
तस्थुषां (46.23)
सूर्यात्मने (46.38)
अत्येति (46.41)
उक्थे (46.42)
ऋग्यजुः यं (46.43)
सप्ततन्तुं (46.43)
तन्वन्ति (46.43)
ऋग्यजुःसामभ्यः (46.43)
सप्ततन्तोः (46.43)
दशार्द्धं (46.43)
र्यजुर्नामा (46.45)
छन्दोगात्रः (46.45)
ऋषिः (46.46)
गां (46.48)
पुष्करे (46.62)
ब्रह्म (46.67)
विषये वर्तमानानां … (46.70)
त्र्यम्बकाय (46.79)

Chapter 47

हृषीकेशः (47.1)
हृषीकेशं (47.1)
सङ्कुलं (47.3)

Chapter 48

भारते (48.2)
उपयोज्य (48.9)
व्यंसिता (48.18)
व्यत्यासः (48.23)
ब्राह्मणापसदं (48.22)
तृषितेन (48.38)
चित्रभानुना (48.38)
आपवो (48.42)

अवलिप्ता (48.45)
नृशंसा (48.45)
संभूय (48.49)
गृध्रकूटे (48.89)
व्योकारः (48.91)
अपचितिः (48.93)
अतिक्रान्तेन (48.94)

Chapter 49

अवस्कन्द्य (49.9)
छन्दमृत्युः (49.15)

Chapter 50

अनवसः (50.12)
आर्जवं (50.12)
पञ्चाशतं षट् चेति (50.14)
काष्ठां (50.15)
उदक् (50.15)
पतङ्गं (50.15)
त्वयि (50.17)

Chapter 51

तत् (51.10)
आसक्तिः (51.17)
भूतग्रामं (51.20)
चतुर्विधं (51.20)

Chapter 52

पाणिस्वनिका (52.4)
गुह्यं (52.16)
पृथग्जनो (52.16)
संविदम् (52.20)
गां (52.22)

Chapter 53

चातुर्वर्ण्यस्य (53.9)
अनुयुञ्जध्वं (53.10)
ईयु (53.11)
व्युष्टा (53.15)
प्रतिभान्ति (53.16)
प्रतिगतानि (53.17)
वेदोक्ताः (53.19)
वेदान्ताधिगता (53.19)
शिष्टैः (53.20)
यो[ऽ]र्थः (53.21)
वृंहितः (53.23)
वेदप्रवादा इव (53.29)
अनुयुयुक्षन्तः (53.33)
वृजिनं (53.35)
पुत्रै (53.39)
पौत्रै (53.39)

Chapter 54

हन्त (54.1)
यस्मिन् राजर्षभे जाते (54.3)
धर्मराज (54.11)
क्षत्रबन्धुना (54.19)
सन्दर्शने (54.20)

Chapter 55

परायणं (55.3)
रश्मयः (55.5)
प्रग्रहणं (55.5)
संस्था (55.6)

बुद्धं (55.9)
समर्च्यते (55.13)
दैवं (55.14)
निश्चित्य (55.14)
नयो (55.16)
स्थूललक्ष्यो (55.20)
आर्जवं (55.20)
उभयं (55.21)
भ्रूणहत्ये (55.32)
विषयान्ते (55.31)
औपम्यम् (55.41)
आगमः (55.41)
सङ्गं (55.42)
व्यसनी (55.43)
परिभूतो (55.43)
गर्भिणीसहधर्मिणा (55.44)
हर्षूले (55.61)
विस्रंसयन्ति (55.57)
विवृण्वन्ति (55.57)
हेलमानाः (55.58)
स्वस्थाः (55.58)
हर्षुलस्य मृदो (55.54)
अधीकारान् (55.59)
वृत्या (55.59)
प्रणेयो (55.60)

Chapter 56

तत् (56.4)
एतं (56.4)
सप्ताङ्गस्य (56.5)
आत्मवान् (56.13)
सुमुखः (56.19)
जिततन्त्री (56.20)
अलोलुपो (56.20)
असंहार्यान् (56.23)
शूरानि (56.23)
छत्रमात्राज्ञयाधिकः (56.25)
सर्वाभिशङ्की (56.27)
सर्वहरः (56.27)

Chapter 57

नवनीतं (57.1)
राजशास्त्रं (57.3)
केतनानां (57.7)
निचयः (57.8)
निचेयानां (57.8)
उपजापो (57.11)
उत्थानं (57.13)
एकाङ्गेन (57.18)
समृद्धिनः (57.18)
मिश्रेण (57.22)
पुष्यमाणैः (57.26)
महानदी (57.29)
गजाह्वयं (57.30)

Chapter 58

कल्यं (58.1)
दाण्डिको (58.14)
अनीनशत् (58.16)
विप्लुते (58.21)
ब्रह्म (58.21)
क्रियाव्युपरमात् (58.26)
निश्रेयसं (**5**8.27)
अध्यायसहस्रशतं (58.29)

षड्वर्गः (58.32)
त्रयी (58.33)
अन्वीक्षिकी (58.33)
वार्ता (58.33)
उपायाः (58.34)
प्रणिधिः (58.34)
हीनो मध्यस्तथोत्तम (58.36)
पञ्चवर्गस्य (58.39)
रसदै (58.49)
कण्टकशोधनं (58.53)
विवृद्धस्य (58.57)
विसर्गो (58.58)
आस्तिक्यं (58.66)
मङ्गलालम्भनं (58.66)
मण्डलस्था (58.70)
द्वादशराजिका (58.70)
नीयते (58.78)
वैशालाक्षं (58.82)
सञ्चिक्षेप (58.83)
बाहुदन्डकं (58.83)
बार्हस्पत्यं (58.84)
पञ्चातिगः (58.90)
सांवत्सरो (58.111)
आत्मना (58.112)
अष्टमः (58.112)
रुक्मं (58.118)
नरवाहनः (58.119)
आधयो (58.121)
ध्वजभङ्ग (58.122)
सस्यानि (58.123)
धर्मोत्तरो (58.124)
स्थापनं (58.126)
एत्य (58.132)
किमन्यद् (58.144)

Chapter 59

प्रजनो (59.9)
सार्ववर्णिका (59.10)
तञ्चेद्वित्तं (59.12)
धनं (59.13)
मैत्रो (59.14)
पुराणविदः (59.18)
प्रधानतः (59.19)
निर्वहणं (59.19)
समनिष्ठानि (59.21)
शौचेन (59.24)
पशून् (59.24)
षण्णाम् (59.27)
पिवेत् शतात् (59.27)
मिथुनं (59.27)
हरेत् (59.27)
लब्धात् (59.27)
सप्तमो (59.27)
शृङ्गे (59.27)
खुरे (59.27)
कला (59.27)
सांवत्सरी (59.28)
काम (59.28)
वर्णानां (59.34)
वेष्टनं (59.34)
औशीरं (59.34)
यातयामानि (59.35)
वृद्धदुर्वलौ (59.37)
अतिरेकेण (59.38)
स्वं (59.39)
भर्त्तृहार्यधनो हि स (59.39)

पाकयज्ञै (59.40)
पूर्णपात्रं (59.40)
सहस्राणां शतं (59.41)
संसृष्टा ब्राह्मणै (59.44)
अनृग्यजुरसामा (59.46)
प्राजापत्य उपद्रवः (59.46)
वितानो (59.48)
ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु (59.48)
अधरो वितानः (59.48)
संसृज्यते (59.49)
त्रिषु वर्णेषु (59.48)
संसृष्टो (59.48)
अपरो वितानः … (59.49)
वैखानसानां (59.50)

Chapter 60

अनिषिद्धश्चरन्नेकः … (60.1)
अक्षरसात्मतां (60.5)
सर्वलिङ्गिप्रदाता (60.12)
वैताननित्यः (60.12)
यथावत् (60.16)

Chapter 61

कौटिल्यम् (61.14)
कुसीदं (61.14)
दासवद्धोज्यो (61.16)
ब्रह्मणा (61.18)
निसृष्टा (61.18)
आर्या: (61.19)

Chapter 62

बहूद्वारं (62.3)

Chapter 63

योगैः (63.5)
औरसैः (63.5)
नोपयुञ्जानं (63.11)
लीनाः (63.12)
दस्यु-जीविनः (63.15)
शयनानि (63.19)
विकल्पा (63.25)
अन्तरा (63.34)

Chapter 64

समानुषान् (64.10)
शिष्टार्थं (64.12)
अनुक्रोशम् (64.19)
बलात्कृतेषु (64.21)
राजा सर्वाश्रमी (64.29)
धर्मारामान् (64.33)

Chapter 65

ते (65.1)
राष्ट्रस्य (65.1)
कृत्यतमं (65.2)
अनिन्द्रम् (65.2)
दण्डपरुषः (65.18)
पारजायिकः (65.18)
दिश (65.20)
ताः (65.21)
सम्भूय (65.21)
प्रजाः (65.23)
पशूनां (65.23)
अधिपञ्चाशतं (65.23)

विवाहेषूद्यतासु (65.24)
शुल्कं (65.24)
शस्त्रपत्रेण (65.25)
प्रधानतः (65.25)
मानम् (65.29)
विधम (65.29)
धर्मो जयतु नः (65.29)
ते (65.31)
अपतत्रसिरे (65.31)
परिपपौ (65.32)
पत्रं (65.36)
संविभागी (65.39)
मृदु (65.39)
वल्गु (65.39)

Chapter 66

वैनयिकं (66.4)
अनुदके (66.11)
मत्स्यान् (66.11)
निराक्रन्दे (66.11)
विहिंसन्तः (65.11)
परिग्रहान् (66.14)
व्यायच्छमानाः (66.14)
ममेदं (66.15)
विष्वग्लोपः (66.15)
क्लिश्नीयुः (66.18)
समाजाः (66.23)
गर्गरा (66.23)
हस्ताद्धस्तं (66.28)
हतविप्रहतः (66.27)
विवृत्य (66.30)
धुरं (66.36)
क्षिणोति (66.44)
अपकर्षति (66.47)
कृष्णगति (66.50)
अभिपन्नस्य (66.50)
रक्ष्याणि (66.51)
कूटं (66.52)
चिररात्राय (66.53)
विराट् (66.54)
सम्राट् (66.54)
क्षत्रियः (66.54)
वभूषु (66.55)

Chapter 67

पार्थिवप्रकृतेन (67.3)
गुल्मान् (67.6)
सन्धौ (67.6)
प्रणिदध्यात् (67.9)
सामन्तराजसु (67.10)
उपेक्ष्य (67.18)
कल्यः (67.20)
पुष्टबलः (67.20)
नगरे (67.20)
विधानं (67.20)
शाखानगरेषु (67.35)
अभिहारं (67.37)
दहेत् (67.37)
संक्रमान् (67.39)
दूषयेत् (67.39)
प्रगण्डी (67.45)
निर्हरेत् (67.49)
अरिष्टशाला (67.52)
चाक्रिकान् (67.54)
प्रतोलीः (67.58)

निष्कुटा (67.58)
रक्ष्यणि (67.67)
षाड्गुन्यं (67.70)
त्रिवर्गः (67.72)
क्षयस्थानवृद्धिरूपः (67.72)
यादवीपुत्र (67.74)
भद्रं ते (67.74)
कालो (67.83)
कृतयुगादिः (67.84)
कृपणो दुर्गतः (67.89)
कार्तयुगान् (67.89)
अशुभस्य (67.93)
अयोगेन (67.94)
आमयिनो (67.97)
नृशंसा (67.99)
चतुर्थस्य (67.101)
सीमन्तकरी (67.106)

Chapter 68

अकटुकः (68.3)
नास्तिकः (68.3)
अनुद्धतः (68.3)
अकृपणः (68.4)
अविकत्थनो (68.4)
अनार्यैः (68.5)
विगृह्णीयात् (68.5)
अर्थं (68.6)
अकस्माद् (68.11)
महीयते (68.13)
शुश्रुवान् (68.14)

Chapter 69

नाधिबन्धेन (69.1)
मङ्गलानि (69.5)
बालिशः (69.7)
अयोगेन (69.9)
बलषष्ठेन (69.10)
शुक्लेन (69.10)
दण्डेन (69.10)
वेतनेन (69.10)
धनागमं लिप्सेथा (69.10)
योगक्षेमं (69.11)
अतन्द्रित (69.11)
ऊधः (69.16)
अङ्गारको (69.20)
स्विष्टिः (69.30)
सोमेन (69.33)

Chapter 70

स्वित् (70.3)
एतान् (70.8)
पत्यभावे (70.12)
देवरं (70.12)
नास्ति चेष्टमराजके इष्टं (70.20)
योगक्षेमः (70.21)
उष्णो (70.22)
शीतो (70.22)
इन्द्रो राजा यम (70.25)

Chapter 71

उभौ (71.3)
ब्रह्म (71.9)
अन्वग्बलं (71.10)
कतमे (71.9)

वृद्धं (71.10)
उक्षा (71.11)
गर्गरः (71.11)
ब्रह्म (71.11)
अपध्वस्ता (71.12)
दस्यूभूता (71.12)
चरणात् (71.17)
रुद्रो (71.20)
मिश्रः (71.25)

Chapter 72

यत्र (72.4)
ब्रह्म (72.4)
शमयति (72.4)
दृष्टं (72.4)
त्वया (72.11)

Chapter 73

द्विजाः (73.13)
शुद्धानृशंस्येन (73.18)
वैद्या (73.33)
किं ततः (73.34)
अनु त्वां (73.37)
भूतानि (73.37)
वत्सलं (73.38)
सुविभक्तारं (73.38)

Chapter 74

विकर्मणि (74.1)
ब्रह्मसमाः (74.2)
ब्राह्मणानां (74.3)
बलिं (74.8)
विष्टिं (74.8)
आह्वायका (74.9)
देवलकाः (74.9)
नक्षत्रग्रामयाजकाः (74.9)
अर्थानुकर्षको (74.10)
अवृत्त्या (74.25)

Chapter 75

प्रभवते (75.1)
रक्षः (75.7)
दारुणं (75.7)
कदर्यो (75.8)
मामकान्तरमाविशः (75.9)
न यजन्ते (75.13)
गौरक्ष्यं (75.15)
स्वपति (75.24)

Chapter 76

व्यसने (76.2)
पण्यानि (76.3)
केशरिणो (76.4)
कृतान्नं (76.4)
विराट् (76.6)
नियमम् (76.7)
साधयतां (76.8)
वेदबलिनो (76.15)
ब्रह्मैबाहुः परायणं (76.16)
पथि क्षेत्रं (76.42)
उषरं (76.42)

Chapter 77

क्वसमुत्थाः (77.1)
त्रिभिः शुक्लैः (77.5)

घृणा (77.18)
जिह्मं (77.21)

Chapter 78

तितिक्षुः (78.21)
राज्ञः (78.2)
प्रत्यनन्तरः (78.21)
सचिवः (78.2)
प्रकृत्या (78.22)
प्रतिपत्तिविशारदः (78.28)
प्रतिरूपेष्व (78.30)
उपराजा (78.32)
निकृतस्य (78.35)
परायणं (78.35)

Chapter 79

एवमग्राह्ये (79.1)
भावो (79.1)
विभाव्यते (79.1)
अनात्मवान् (79.3)
ह्यग्निकामो वा (79.6)
नित्यदा (79.6)
सोऽमसहायः (79.7)
सुमहाभागाः (79.8)
दुरुत्सहा (79.8)
नित्योत्थानेन (79.8)
नारद अन्धक वृष्णयः (79.8)
यस्य न स्युर्न (79.9)
द्वाभ्यां (79.9)
आहुक (79.10)
कितवमातेव (79.11)
द्वयो (79.11)
आभ्यन्तरा (79.13)
तुभ्यं (79.14)
भोज (79.14)
उग्रसेन (79.17)
तदन्वया (79.14)
वीभत्सया (79.15)
गुरुः (79.30)
गतागतं (79.30)
एधन्ते (79.30)
सुखं (79.30)

Chapter 80

प्रथमतः (80.1)
प्रवृत्त्यर्थी (80.7)
वायसीविद्या (80.8)
शंसन्ति (80.8)
व्यवसायं (80.10)
राजयुक्तानां (80.9)
अपचारान् (80.10)
विप्रकृता (80.15)
भक्त्या (80.23)
वृत्तिं (80.23)
आचार्यै (80.24)
नाहमस्मीति (80.29)
वागुरां (80.45)
दुर्गतीर्था (80.47)
अरेर्हि दुर्हदाद्भेयं (80.56)
संस्थिते (80.68)
विभ्रमेत् (80.69)
नान्दी (80.71)
कालकवृक्षीयम् (80.67)

Chapter 81

सभासदः (81.1)
यावदार्द्रकपाणयः (81.7)

अभिजातैः (81.19)
आहार्यैः (81.19)
व्यभीचारैः (81.19)
यौनाः (81.20)
श्रौता (81.20)
मौलाः (81.20)
वैनयकी (81.21)
नालं (81.26)
शौटीरः (81.44)
त्र्यवराः (81.47)
मन्त्रसंहननः (81.50)
इतरे (81.50)
संविनीय (81.52)
निर्वृतः (81.52)

Chapter 82

एकपदं (82.3)
सान्त्वं (82.3)

Chapter 83

ऋद्धान् (83.20)
चित्रो (83.22)
आदीपकस्य (83.22)
कामकारेण (83.24)
परस्य (83.25)
प्रतीहारी (83.29)
रन्ध्रं (83.32)

Chapter 84

कृतं वा (84.1)
धन्वदुर्गं (84.5)
वृक्षदुर्गं (84.5)
वन्यदुर्गं (84.5)
महीदुर्गं (84.5)
मनुष्यदुर्गं (84.5)
निचयाः (84.6)
वैणवो (84.13)
औषधग्रामं (84.13)
उदपानाः (84.15)
अपीडया (84.23)
प्रह्वो (84.26)
सामन्तनगरेषु (84.31)
नगरं (84.30)

Chapter 85

राष्ट्रगुप्तिं (85.1)
हन्त (85.2)
तत् सर्वम् (85.2)
ग्रामस्य (85.3)
अधिपतिः (85.3)
दशग्राम्यः (85.3)
द्विगुणायाः (85.3)
विंशतेः (85.5)
विंशतेः (85.5)
अधिपतिम् (85.5)
ग्रामिको (85.6)
दशपाय (85.6)
शाखानगरं (85.8)
तेषाम् (85.11)
वृत्तं (85.11)
तच्चरः (85.11)
नाम (85.12)
ईहा (85.18)
अतिखादिनं (85.19)
चोदये वो (85.32)
पुङ्गवै (85.33)
गोमिनो (85.35)

Chapter 86

तासां (86.3)
न विकुट्टयेत् (86.3)
व्याघ्रीव च हरेत् पुत्रान् (86.5)
दशन्त्यपि (86.5)
शल्यकरान् (86.6)
पदं (86.6)
धूनयति (86.6)
मुख्यान् (86.10)
इतरो (86.10)
तान् (86.11)
विवक्षितान् (86.11)
आनुपूर्वेण (86.12)
ककुदं (86.30)
धनस्थो (86.30)

Chapter 87

आन्तरेभ्यः (87.12)
परान् (87.12)
परेभ्यो (87.12)
विदुषो (87.13)
एकान्तेन (87.19)
भारुण्डाः (87.22)

Chapter 88

अङ्गिरा (88.1)
राजे (88.6)
लक्ष्मीवान् (88.6)
पाप उच्यते (88.6)
देवागर्हां (88.6)
निवेशनं (88.10)
वृषलं (88.15)
वर्धति (88.17)
हसति (88.17)
स्रवति (88.18)
स धर्मः (88.18)
योनिरुत्पत्तिस्थानं (88.24)
प्रतापिनी (88.24)
अभिभो (88.26)
विभो (88.26)
तेन दर्पेण (88.27)
पोगण्डात् (88.30)
अत्यागं (88.32)
क्लीवासु (88.33)
पापरक्षांसि (88.34)
प्रमत्ते (88.36)
अनुविनश्यति (88.39)
द्वावाददाते ह्येकस्य… (88.40)
कुमार्यः प्रलुप्यन्ते (88.40)

Chapter 89

कर्म (89.4)
वस्त्राणामिव शोधनं रजक (89.2)
अमानुषकृतो (89.18)
दण्डः (89.18)
आशयम् (89.19)
मिथ्याभिशस्तानां (89.20)
रोदतां (89.20)
गौरिव (89.21)
युक्ताः (89.23)
यदा युक्त्या (89.25)
वैशसं (89.25)
अनिकेता (89.26)
अपोहति (89.34)
व्याहृतेन (89.34)
शाराणिकान् (89.36)
आप्तदक्षिणैः (89.37)

अभिरूपैः (89.50)

वेत्स्यसि (89.51)

उत्तरो (89.52)

परं (89.55)

अन्वियात् (89.55)

अविशङ्कः (89.**5**9)

Chapter 90

हेमवर्णं (90.**5**)

प्रथममध्यमौ (90.8)

स्रोतोभिः (90.11)

लोकयात्रा (90.13)

उल्वणम् (90.23)

अभिभाव्यां (90.37)

ऐन्द्रियकं (90.37)

त्यक्तोदात्तम् (90.38)

अनभिख्यातैः (90.40)

अनामयं (90.44)

राजोपनिषदं (90.60)

Chapter 91

तक्षेत् (91.21)

वर्तते (91.21)

Chapter 92

निकृत्या (92.9)

उदियात् यायात् (92.10)

लिप्तो (92.11)

कर्णी (92.11)

Chapter 93

सादयति (93.2)

अर्वाक (93.5)

पयः (93.6)

असंख्येयो (93.10)

विनिकर्तव्यो (93.15)

सुरोत्तमः (93.19)

Chapter 94

कक्षं (94.6)

निष्टनन् (94.26)

कदनं (94.28)

Chapter 95

कस्मादतीव मां (95.10)

शैक्यायसमयैः (95.47)

Chapter 96

हन्त (96.4)

मा भूत (96.6)

योधाः (96.7)

दंशितं (96.9)

कातरा (96.15)

शौर्यात् (96.18)

Chapter 97

औपयिकात् (97.2)

सिद्धार्थान् (97.3)

नैगमं (97.4)

गुणजातैः (97.17)

अमर्यादां (97.21)

सुदिनेषु (97.24)

तिथिनक्षत्रपूजितः (97.26)

प्रदरं (97.34)

राशिवर्धनमात्राः (97.38)

Chapter 98

शस्त्रपत्रं (98.2)
नियुद्धं (98.5)
जिह्मं (98.9)
हनु (98.16)
संपरायः (98.15)

Chapter 99

दैवं (99.3)
मानुषे (99.3)
वला (99.7)
अप्रतीपा (99.9)
पञ्चाशतः (99.20)
कृतनिश्चयाः (99.21)
उत्तरं (99.22)
परः (99.27)

Chapter 100

महापक्षो (100.1)
वैतंसिकः (100.10)
द्विजानां (100.10)
सङ्करे (100.12)
सामान्ये (100.13)
संविदं (100.27)
ब्रह्मदण्डं (100.27)
योगम् (100.33)
वप्रे (100.35)
शिष्टेषु (100.37)
पदातियन्त्रबहुल (100.38)
न सामे (100.40)
अपि (100.40)
न मार्द्दवमिति (100.40)
भावा (100.49)
लक्ष्याः (100.49)

Chapter 101

इतरेण (101.6)
ये वयम् (101.9)
पूर्वसमाहारे (101.15)
अर्वाक् (101.20)
शरच्छतात् (101.20)
यादृच्छिकम् (101.25)
अभिनिःस्यन्दते (101.33)
सत्यपि (101.33)
सङ्कसुकं (101.37)
तद्विद्वान् (101.47)
नियच्छ यच्छ संयच्छ ... (101.49)
जाल्मीं गर्हितां कापालीं (101.52)

Chapter 102

प्रतिपत्तये (102.1)
पुनः (102.3)
स्तम्भं (102.5)
सत्यसङ्करः (102.6)
प्रमाणं (102.9)
तेन (102.9)
ग्रहणम् (102.9)
बिल्वं बिल्वेन (102.10)
आच्छादनानि (102.11)
श्वेतकाकीयैः (102.14)
अस्मै (102.17)
कृतकैः (102.23)

Chapter 103

अलं (103.3)
उपपन्नो (103.4)

तस्य (103.5)
संश्लेषं (103.5)
वैदेह (103.8)
वृजिनं (103.10)
असाम्प्रतम् (103.17)
विचारणा (103.22)

Chapter 104

ते (104.6)
गणाः (104.7)
वैरसन्दीपनौ (104.10)

Chapter 105

भवेद्वक्तव्यं (105.5)

Chapter 106

भवेत् सत्यं न वक्तव्यं … (106.5)
तादृशो वध्यते वालो … (106.6)
श्रुतिर्धर्म इति **…** (106.16)
अकूजनेन (106.18)
मोक्षे कूजेत् (106.18)
सत्यसंप्रतिपत्यर्थं ... (106.21)
सर्वे (106.22)
तेऽनृतवादिनः (106.22)
सत्यसंप्रतिपत्त्यर्थं (106.21)
विप्रयोजनं (106.29)
उपधि (106.32)

Chapter 107

भूतेषु (107.1)
दुर्गाणि (107.3)
विषयान् (107.3)
अकुहकार्थानि (107.12)
यात्रार्थं (107.23)
कृत्यकुलसमुद्देशः (107.30)

Chapter 108

असौम्यः (108.1)
पौरिकः (108.3)
अनीप्सितं गतिं (108.4)
पितृवने (108.9)
श्मशाने (108.7)
विप्रतिपत्तिः (108.9)
यत् (108.10)
तत् (108.10)
किं नु न स्यत् (108.14)
अनुबन्धे (108.15)
परिहार्याः (108.18)
पुष्कलाः (108.18)
अनुपसंहितान् (108.23)
अलोलुपान् (108.23)
मदन्तरे (108.26)
स्थूललक्षो (108.27)
भयोत्तरं (108.32)
निर्वृतिः (108.32)
शिष्टाः (108.33)
व्याघ्रयोनितः (108.39)
उपवर्णितं (108.49)
ढौकितं (108.56)
तरस्विनः (108.61)
असभ्या (108.65)
प्रभवतां (108.68)
सामन्तेषु (108.69)

समर्थो (108.81)
समयं (108.81)
श्लिष्टमभिन्नं (108.86)
चलाचलं (108.88)
प्रक्रिया (108.89)
अपकर्षणं (108.89)
प्रसादयित्वा (108.90)
राजानं (108.90)
गोमायु (108.90)

Chapter 109

भूतेन (109.1)
तत्त्वेन (109.1)
हन्त (109.2)
प्राजापत्ययुगे (109.4)
छन्दयामास (109.5)
साग्रं (109.6)
क्रमात् (109.18)
योगेन (109.17)
बुद्धिश्रेष्ठानि (109.18)
बाहुमध्यानि (109.18)
जङ्घा (109.18)
युक्तः (109.21)

Chapter 110

अतिवृद्धस्य (110.1)
असाधनो (110.1)
संवादं (110.2)
कायिनो (110.4)
अकायो (110.5)
वो (110.5)
अवज्ञया (110.5)
अर्थवत् (110.7)
सागरं (110.7)
प्राह (110.7)
एक निकेतनाः (110.8)
प्रातिलोम्यात् (110.8)
वेगं (110.9)
कालज्ञः (110.10)
समयज्ञः (110.10)
वश्यः (110.10)
नोद्धतः (110.10)
अनुलोमः (110.10)
वैतसीं वृत्तिं (110.14)

Chapter 111

आक्रुश्यमानो (111.1)
मर्षी क्षमी (111.3)
टिट्टिभं (111.4)
वाशमानं (111.4)
आतुरं (111.4)
कश्चित् सम्मतः (111.5)
प्राकृतो (111.8)
निषेकं विपरीतं स ... (111.10)
श्ववत् (111.12)
सारमेयामिषं (111.14)
भस्मकूटे (111.16)
रजसि (111.16)
मनुष्यशालावृकं (111.17)
मनुष्यश्वानं (111.17)
प्रत्युच्यमानः (111.18)
एभि (111.19)
दशार्धेन (111.20)
विकिरेत् (111.20)

विवृत्य (111.20)

Chapter 112

वाक्यसंभारः (112.2)

राजतन्त्रस्य (112.3)

आयत्यां (112.3)

क्षत्ता (112.9)

कुलीनः (112.12)

लब्धुं शक्य (112.13)

Chapter 113

शुचिः (113.5)

सत्वाः (113.6)

क्षुधा भुग्नः (113.13)

तदामिषं (113.13)

अविरुद्धः (113.19)

Chapter 114

प्रभिन्नकरटः (114.2)

प्रांशुः (114.2)

पद्मी (114.2)

सुविषाणो (114.2)

कमलषण्डानि (114.5)

समन्वयात् (114.9)

वनगोचरो (114.13)

बलोत्कटो (114.14)

अकृतज्ञः (114.19)

श्वयोनिजः (114.19)

आगतः (114.19)

मदपटुः (114.29)

स्नेहपरीतेन (114.30)

विसृष्टो न कुलान्वयः (114.30)

Chapter 115

प्रकृतो (115.5)

तत्कुलतया (115.5)

ईङ्गितं (115.22)

आकारो (115.22)

चौक्षं (115.24)

गुणषष्ट्या (115.13)

Chapter 116

प्रक्रिया (116.3)

शरभः शरभःस्थान (116.5)

प्रतिलोमं (116.7)

प्रमाणं (116.7)

क्षुद्रा (116.8)

पारिपार्श्विकाः (116.9)

Chapter 117

वर्हाणि (117.4)

भुजगाशनो (117.4)

शिखा (117.13)

असितग्रीवो (117.13)

गोभिः (117.32)

संचयान्न विसर्गी स्यात् (117.35)

समिन्धनानि (117.37)

Chapter 118

नीलोत्पलदलश्याम... (118.15)

जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्यो ... (118.16)

तेषामाद्यमृणादानं ... (*मनुसंहिता*, 8.4-7)

बहुविग्रहः (118.24)

परायणं (118.35)

Chapter 119

रामो (119.3)
देशो (119.4)
रुद्रसेवित (119.4)
आचार्यवेतनं (119.13)
क्षुवतः (119.16)
श्राद्धदेवो (119.39)
जागर्ति (119.40)

Chapter 120

प्रभवः (120.2)
रजस्वला (120.6)
कर्मणा बुद्धिपूर्वेण ... (120.8)
अनर्थार्थमथाप्यन्यदन्यत्रा... (120.9)
अपध्यानमलो धर्मो ... (120.10)
दुष्कृतीन् (120.22)

Chapter 121

एतत् (121.2)
शीलं (121.3)
मानद (121.4)
हरिणो (121.10)
क्षणो (121.30)
काव्यपथे (121.35)
प्रदिष्टे (121.43)
उपाकृत्य (121.44)
शीलं (21.50)
निर्ययौ (121.56)

Chapter 122

प्राप्ते (122.3)
वर्णयिष्यामि (122.8)
निर्वृत्तं (122.8)
बाणासनं (122.12)
केन भद्र सुखार्थेन (122.24)
बद्धनिस्त्रिंशः (122.24)
परिचर्यां (122.26)
सावरोधनः (122.28)
शल्यवान् (122.28)
भ्रष्टलक्षणः (122.30)
विरमे (122.37)
कथायोगः (122.37)
सामान्ये (123.9)

Chapter 123

धर्मार्थसंहितां (123.12)
आशाकृतः (123.15)
अवाक्शिराः (123.18)
विमानितः (123.21)
अर्थयन् (123.21)
काञ्चनमिति कलस (123.21)
आरण्येन (123.24)
अपराजितं (123.26)

Chapter 124

तस्थुषी (124.6)
व्यपनेष्यामि (124.6)
दुर्लभं (124.9)
आशायाः (124.7)
आशायाः (124.9)
वेदवाक्यमिव (124.10)
दुर्लभो (124.13)
योऽर्थी धृतिमवाप्नुयात् अथवा (124.13)

सक्ता (124.15)
कृशतरेति (124.15)
वयसि (124.18)

Chapter 125

क्रियतां (125.8)
अञ्जसां (125.10)

Chapter 126

बलहीनस्य (126.1)
च्युतमन्त्रस्य (126.2)
कर्मणा बुद्धिपूर्वेण ... (126.7)
बुभूषे (126.8)
अयोग (126.11)
विचिकित्सया (126.17)
नेयात् (126.18)
इत्याहुः (126.18)
उज्जिहीर्षेत् (126.19)
शङ्खलिखितां वृत्तिं (126.30)
राष्ट्रेण (126.32)
व्यसने (126.32)
दर्शनं (126.34)
अर्थार्थमन्यद्भवति ... (126.39)
अनर्थार्थम् (126.39)
सामन्ताः (126.42)
तथाधनः (126.44)

Chapter 127

दीर्घसूत्रस्य (127.1)
सानुक्रोशस्य (127.1)
असंभावितमित्रस्य (127.2)
आपन्नचेतसः (127.3)
कस्तत्रे (127.7)
वात्मा प्रदातव्यः (127.8)
यदापनयनं (127.10)
साम्परायिकं (127.10)
अपचक्रमिषुः (127.14)
विलङ्घयित्वा (127.14)

Chapter 128

संक्रमं (128.4)
ग्रामवास्तव्या (128.11)

Chapter 129

गुह्यं (129.7)
विप्रकृताः (129.8)
उद्यच्छेत् (129.9)
स्त्रिया मोषः (129.17)
बलस्थो (129.19)
नृशंसानि (129.19)

Chapter 130

धर्मश्चार्थश्च प्रत्यक्षौ ... (130.1)
तत्र न व्यवधातव्यं ... (130.2)
धर्माधर्मफले ... (130.3)
यो ह्यनाढ्यः ... (130.4)
बह्वपथ्यं बलवतो ... (130.5)
अतिधर्माद्बलं (130.6)
जङ्गमं (130.6)
अनीश्वरो बलं ... (130.7)
विद्याभिजनमित्राणि … (130.9)
अपध्वस्तः (130.10)
उदकशीलो (130.14)
पेशलः (130.14)

Chapter 131

आरण्यकान् (131.8)
ग्रामणीत्वे (131.10)
नो (131.11)
सारविघ्नं (131.15)
अपचितिः (131.16)
एते (131.17)
ये ये नो (131.19)
शिष्ट्यर्थं (131.20)
शिष्टान् (131.20)
कुणपं (131.21)
हि (131.25)
गोपति (131.26)

Chapter 132

द्वितीयस्य (132.3)
क्षत्रियस्य (132.3)

Chapter 133

शकुला (133.3)
प्रभूतमत्स्ये (133.3)
दीर्घकालज्ञः (133.4)
त्रयाणां (133.4)
जलस्थाय (133.5)
परिहास्यति (133.10)
उद्याने (133.14)
अन्तरं (133.14)
प्रतिपत्तिमान् (133.16)
ऋषो (133.18)
एतौ (133.23)
देशकालौ (133.24)

Chapter 134

व्यवस्य (134.15)
उन्माथं (134.23)
शरः (134.30)
प्रसूनं (134.30)
विनाशभूयिष्ठा (134.36)
शतैकीयं (134.36)
कृत्यं (134.40)
वैषम्यं (134.43)
संगत्या (134.43)
श्रेयः (134.49)
नौ (134.49)
कूजन् (134.54)
कौशिकः (134.54)
सन्धिः आपन्नयोः (134.68)
कृतम् (134.69)
न्यस्तमानः (134.70)
शिष्यः (134.70)
निदेश (134.70)
प्रत्युपकुर्वन् (134.81)
अन्यः (134.81)
पितृमातृवत् (134.83)
एति (134.91)
अकृतप्रज्ञं (134.92)
संभ्रमो (134.93)
भवति (134.99)
अर्थतः (134.110)
दिवाकीर्तिः (134.112)
चाण्डालः (134.116)

भयं (134.29)

Chapter 135

नाश्वसेत् (135.1)
पूजनी (135.5)
वैरयातनां (135.18)
परिलम्बतः (135.25)
बान्धवानां (135.30)
क्लिन्नपाणिः (135.30)
संमानितविमानितं (135.33)
आस्स्व (135.34)
सन्धीयते (135.36)
श्वपचेन (135.40)
पुष्करस्थं (135.41)
ध्रियते (135.72)
उपगुह्य (135.73)
पापम् (135.74)
व्रणितौ (135.76)
निवेशनं (135.86)
कुप्यं (135.86)
कुस्त्री खादति … (135.89)
भाषितं (135.113)

Chapter 136

चतुष्टये (136.9)
अधिष्ठाने (136.10)
अर्थी (136.20)
कोकिलस्य वराहस्य … (136.21)
वकवदित्यादि (136.25)
गर्भमश्वतरी (136.30)
सुपुष्पितः (136.31)
स्यात् अफलः (136.31)
फलवान् दुरारुहः (136.31)
आमः स्यात् (136.31)
आशामित्यादि (136.32)
कालवर्तीं (136.32)
विघ्ननिमित्तं (136.32)
ब्रूयात् (136.32)
विघ्न (136.32)
अनागतं (136.35)
भयं (136.35)
पाषण्डान् (136.40)
अवलुम्पेत् (136.46)
द्विजः (136.49)
मत्स्यघातीव (136.50)
जात्या (136.51)
त्रिवर्गे त्रिविधा … (36.57)
गृध्रदृष्टि (136.62)
वकालीनः (136.62)
श्वचेष्टः (136.62)
चेष्टः भुजङ्गचरितं (136.62)
श्रेणिमुख्योपजापेषु (136.64)
वृजिनाभिसंहितं (136.70)
विभावयेत् (136.70)

Chapter 137

जघन्ये (137.6)
अतित्यक्षुः (137.6)

अनुक्रोशात् (137.7)
पक्कणे (137.12)
युगान्ते (137.14)
प्रतिलोमः (137.15)
र्गुरुः (137.15)
व्यावृत्तलक्षणः (137.15)
अवश्यायो (137.16)
प्रस्रवणानि (137.17)
निसर्गात् (137.17)
जलस्थायो (137.18)
विपणः (137.19)
आपणो (137.19)
निर्मोकः (137.30)
कुतन्त्रीं (137.45)
मातङ्गं (137.50)
श्वजाघनीं (137.50)
पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या (137.69)
शिष्टा (137.72)
तद्वृत्तं (137.72)
परां (137.72)
तेनर्षिणा (137.75)
स वै धर्मो यत्र (137.75)
न विभ्ये (137.76)
स्थाने (137.78)
प्रतीच्छन् (137.84)
अनास्वाद्य (137.98)
तद्धरिः (137.98)
व्यसनस्थः (137.99)
कृतात्मना (137.101)

Chapter 138

अश्रद्धेयमिवानृतं (138.1)
क्षत्रियपांशनः (138.29)

Chapter 139

शरण्यं (139.1)
शरणं (139.4)
भार्गवः (139.8)
अभिसंधत्ते (19.13)
क्षारकं (139.15)
पक्षिनः (139.23)
न जगाम न तस्थिवान् (139.25)
मेघनीलं (139.27)
कुमुदच्छुरितोदकं (139.29)

Chapter 160

कृतार्थो (160.1)
आचार्यपितृकार्यार्थं (160.1)
बहिर्वेदिः (160.3)
अनाहिताग्निः (160.9)
शतगुः (160.9)
तथैव (160.10,11)
खलात् (160.12)
दण्डं (160.13)
प्रतिनिधिः (160.13)
प्रभु (160.17)

अनुकल्पेन (160.17)
न सांपरायिकं (160.17)
शास्ता (160.19)
विधाता (160.19)
नासंस्कृतः (160.21)
प्राजापत्यं (160.23)
अनाप्तदक्षिणैः (160.24)
अदक्षिणो (160.25)
उदक्यां (160.26)
आसते (160.26)
उदपानोदकग्रामे (160.27)
उषित्वा (160.27)
वृषलीपतिः शूद्रकर्मा (160.27)
अभार्यां (160.28)
शयने (160.28)
विभ्रत् (160.28)
अब्राह्मणं (160.28)
मन्यमानः (160.28)
पृष्ठतः (160.28)
तृणेष्वासीत् (160.28)
स्थानासनाभ्यां (160.29)
न नर्मयुक्तं (160.30)
स्त्रीषु (160.30)
जीवितार्थे (160.30)
शुभां विद्यां (160.31)
हीनात् (160.31)
सुरापानम् (160.34)
अनिर्देश्यानि (160.35)
संप्रयोगात् (160.36)
संवत्सरेण पतति … (160.37)
अन्नं तिर्यङ् न … (160.39)
संविदं (160.40)
दुष्यती (160.42)
गूर्य (160.43)
स्पृष्ट्वा (160.43)
भ्रूणहा (160.46)
वारुणीं (160.47)
तया (160.47)
काये (160.47)
अधिष्ठाय (160.48)
अजिह्मगः (160.49)
कपाली (160.51)
सवनी (160.51)
आत्रेयीं (160.52)
ऋषभैकसहस्रगाः (160.53)
शूद्रं (160.54)
अभ्युपयन् (160.58)
त्रिः (160.58)
अपविध्यति (160.58)
श्रेयांसं (160.61)
संस्थाने (160.61)
कुचरः (160.64)
अमानुषीषु (160.68)
अनावृष्टिः (160.68)

Chapter 161

प्रहरणं (161.2)
सुशंसितः (161.2)

स्वित्प्रश्ने (161.**5**)

अर्थाय (161.6)

धर्मसेतुं (161.2**8**)

त्रीनुपायान् (161.30)

वितानं (161.34)

भाण्डैः (161.**3**6)

भूतं (161.42)

तद्रूपं (161.44)

निस्त्रिंशः (161.44)

ऋषभकेतवे (161.45)

त्रिकुटं (161.51)

मार्गान् (161.51)

धर्मोत्तरं (161.64)

रौद्रं (161.64)

ततो (161.74)

अमूर्त्तरयाः (161.75)

Chapter 162

आवसथं (162.1)

विदुरपञ्चमान् (162.1)

बाहुश्रुत्यं (162.5)

त्यागो (162.5)

आत्मसम्पद (162.5)

अनयो (162.20)

धर्मार्थौ (162.34)

अर्थधर्मतः (162.35)

उदन्वितः (162.35)

एकभक्तः (162.40)

जघन्यः (162.40)

कुरुप्रवीराय (162.49)

Chapter 163

सन्धेयान् (163**.**5)

अपकृते (163.13)

परुषो (163.15)

वासो (163.22)

रक्तमिवाविकं (163.22)

कृतघ्नः (163.2**8**)

ब्रह्मवर्जितं (163.30)

क्षयं (16**3**.32)

वार्षिकीं (16**3**.32)

वयोऽपेतां (163.33)

हिंसापटुः (163.37)

इयात् (16**3**.37)

ब्रह्मचारी (163.40)

तद्देश्यः (163.40)

क्षयागतं (163.44)

पूर्वान् (163.46)

कुलपांसनः (163.46)

अनुक्रोशं (163.47)

घृणी (163.51)

छन्द्यमानो (163.51)

Chapter 164

कां दिग्भूतो (164.4)

एकाकी (164.5)

द्विजश्रेष्ठः (164.9)

अकूजन्त (164.9)

भारुण्डाः (164.10)

आत्मसंभव (164.20)

वृषीम् (164.28)

महामीनान् (164.29)

सुपीवरान् (164.30)

उत्कण्ठां (164.36)

सद्रव्यो (164.36)

पारम्पर्यं (164.37)

दैवं (164.37)

Chapter 165

चरणं (165.2)

स्वाध्यायं (165.2)

ब्रह्मवर्चसं (165.3)

पुनर्भूः (165.5)

विममृशे (165.6)

वृष्यः (165.13)

निषण्णा (165.14)

विलिप्ता (165.15)

जाम्बुनदीः (165.16)

पात्री (165.16)

वज्राङ्काः (165.16)

भाण्डेषु (165.21)

हाटकस्य (165.30)

अभिरूपस्य (165.30)

Chapter 166

अनुबन्धं (166.3)

Chapter 167

सभाण्डोपस्करं (167.13)

अनुवर्णितं (167.18)

अश्रद्धेयः (167.19)

निष्कृतिः (167.19)

कृतज्ञेन (167.21)

Appendix III

Photos of Mss. Folia

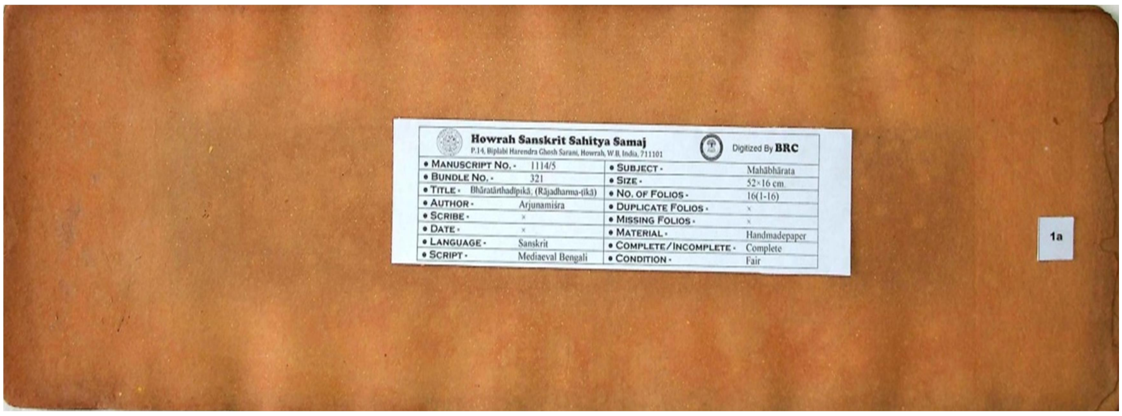

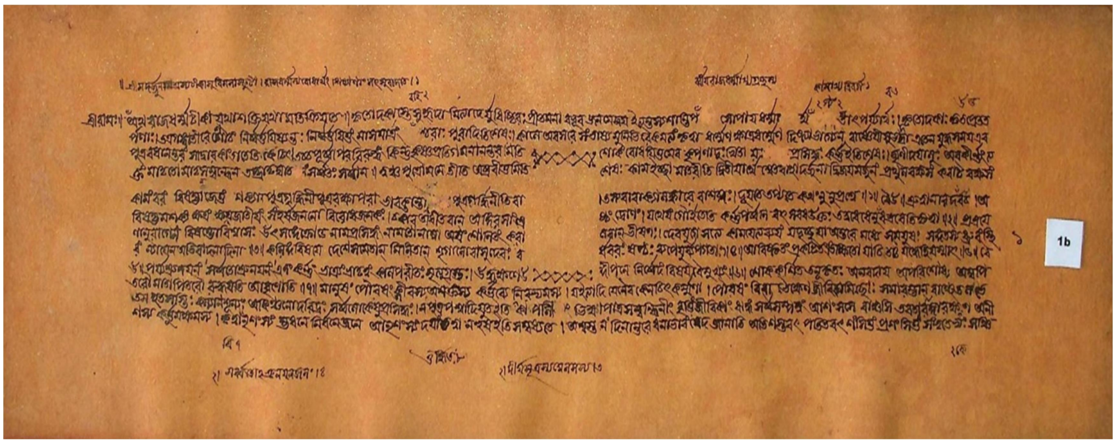

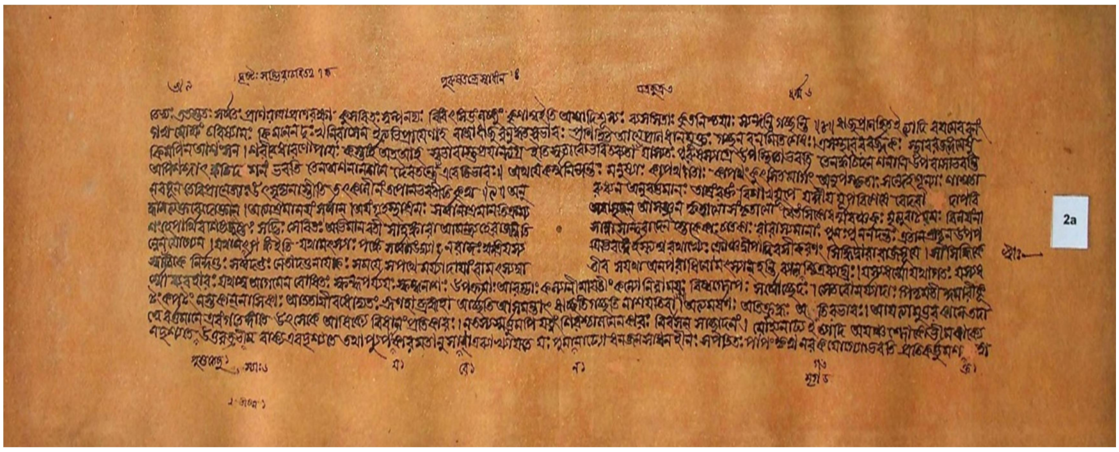

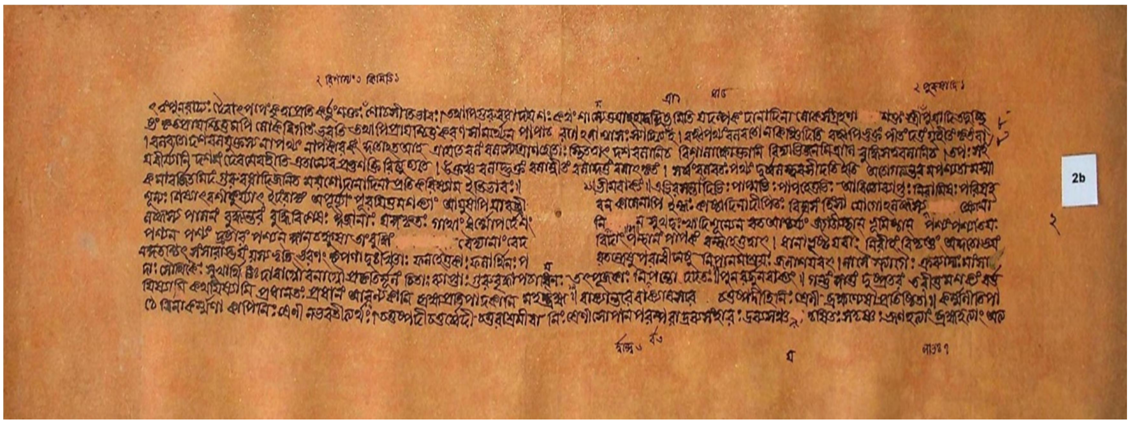

2b

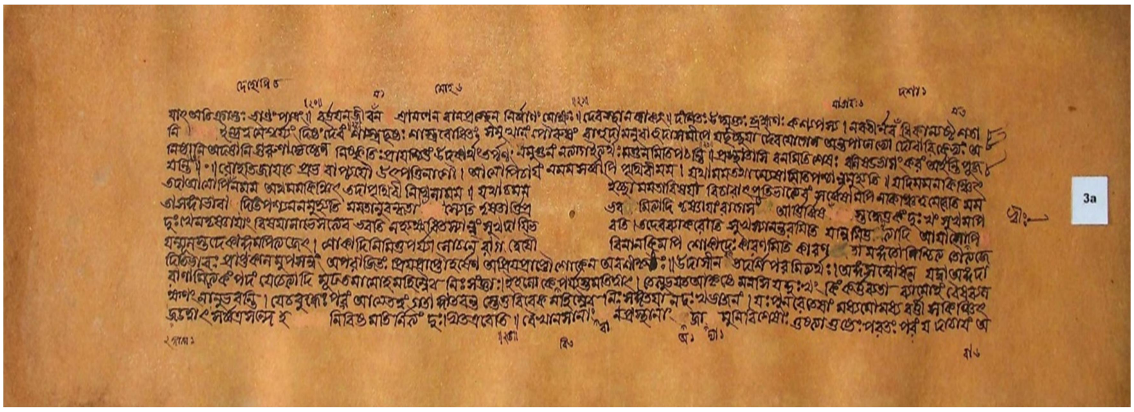

3a

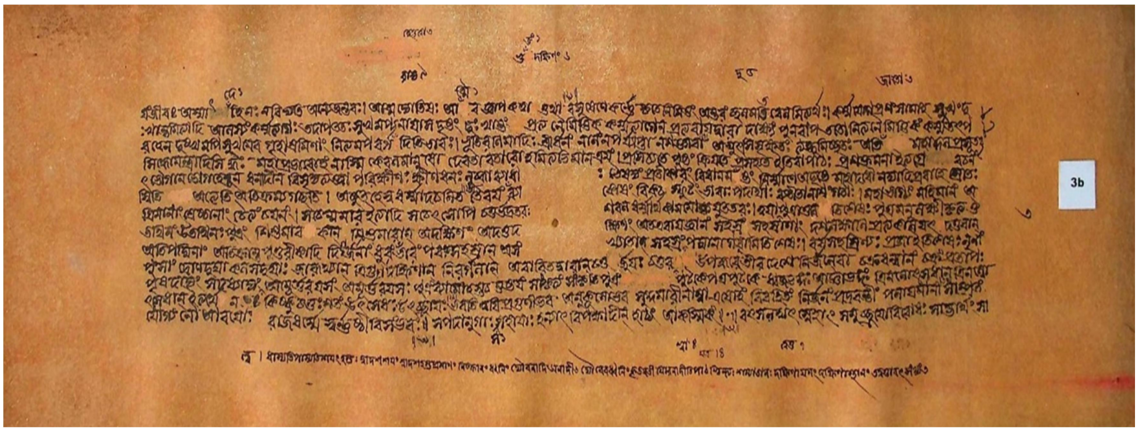

3b

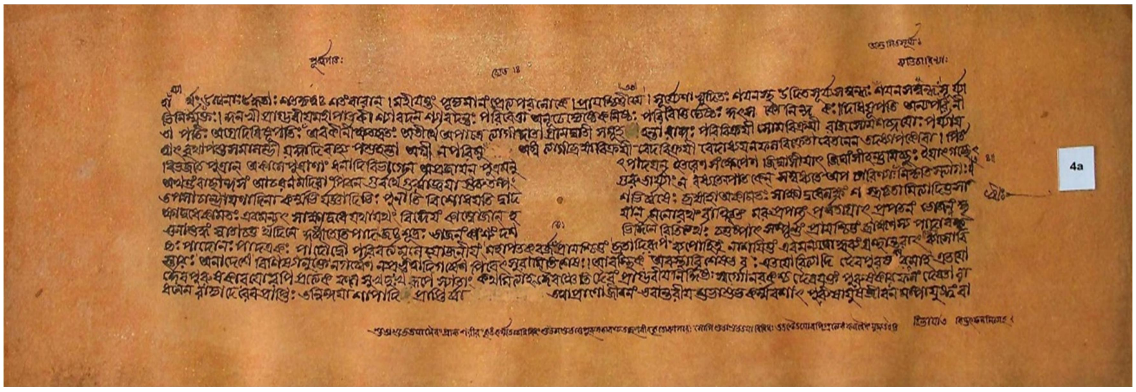

4a

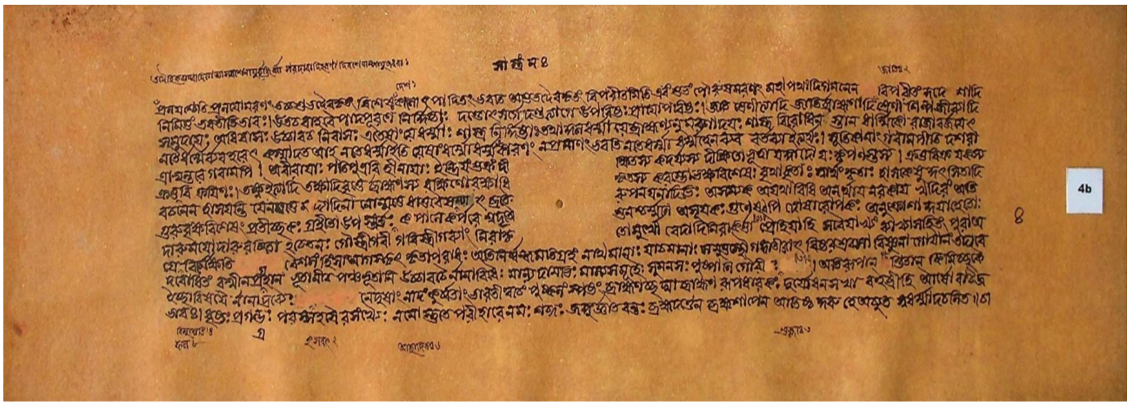

4b

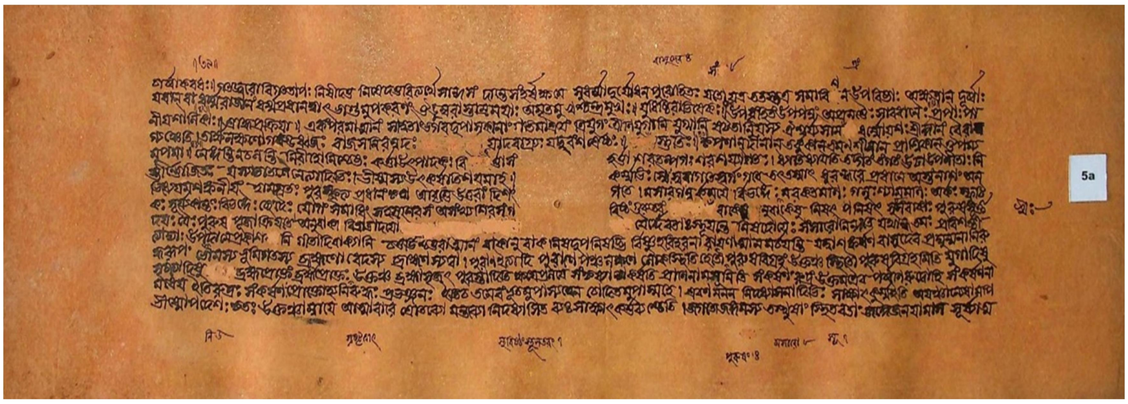

5a

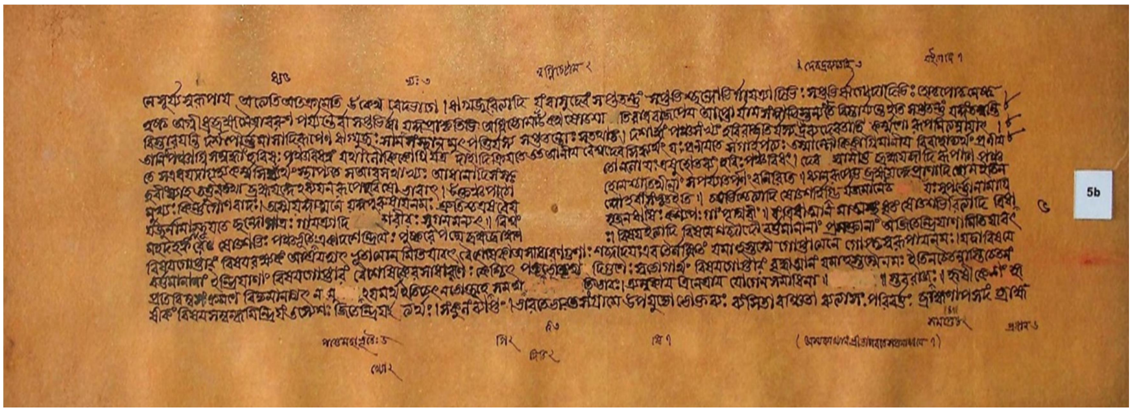

5b

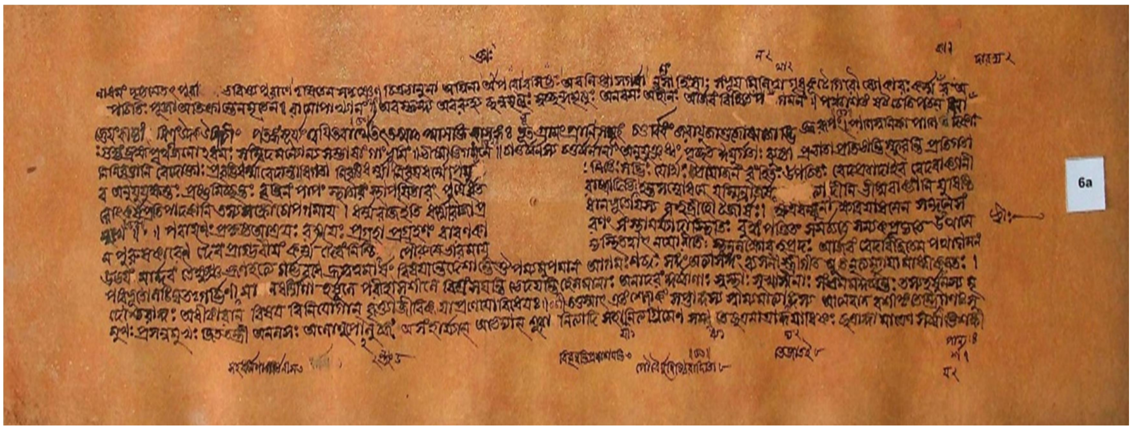

6a

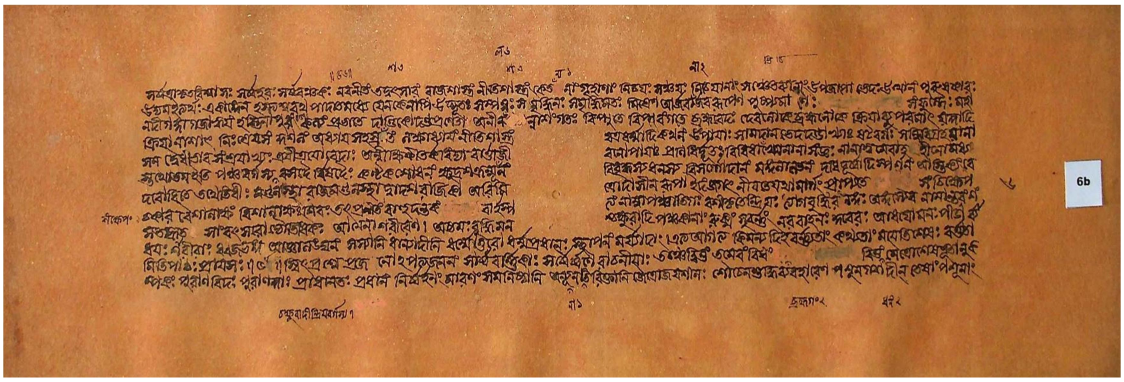
6b

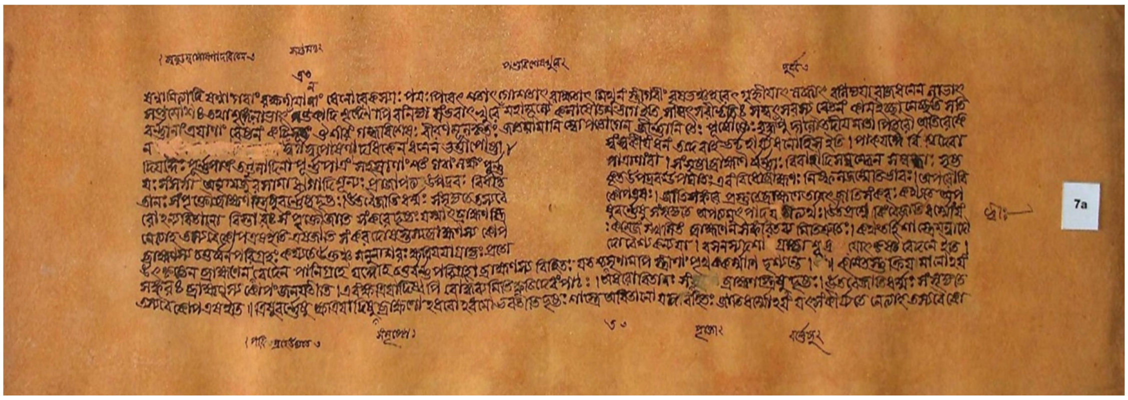
7a

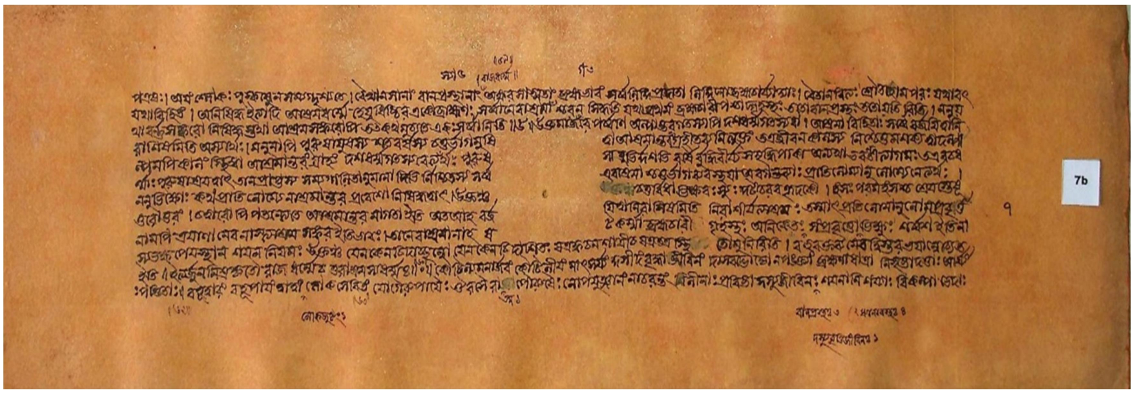
7b

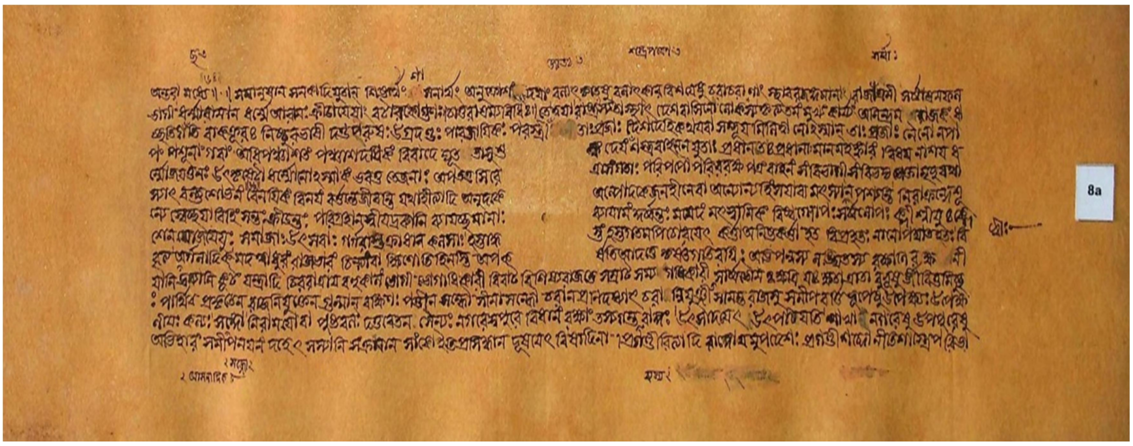
8a

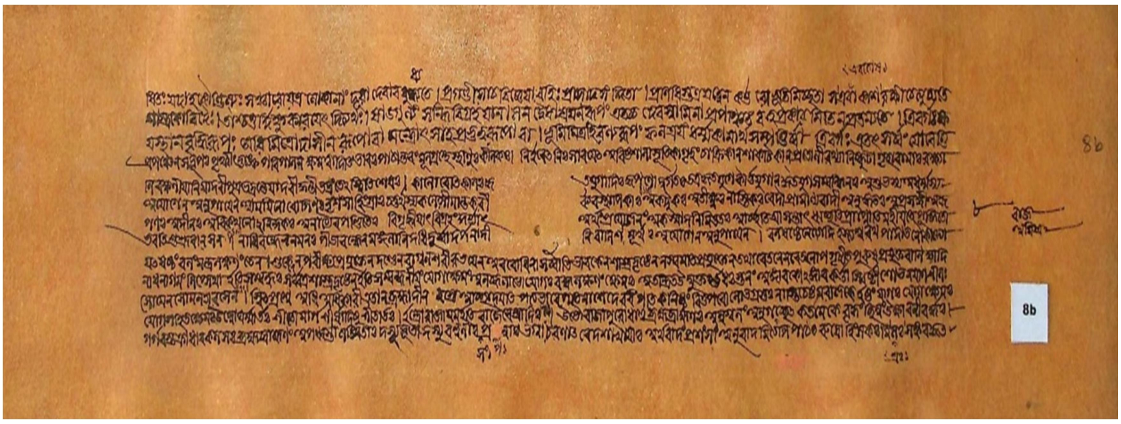
8b

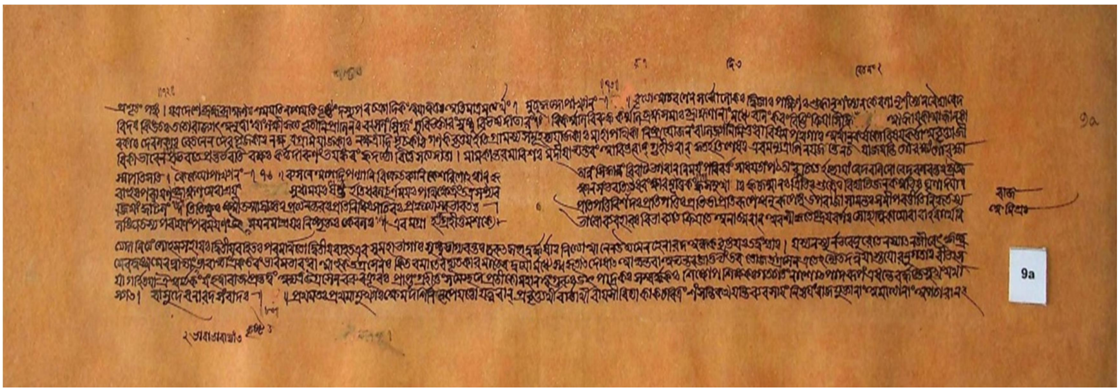
9a

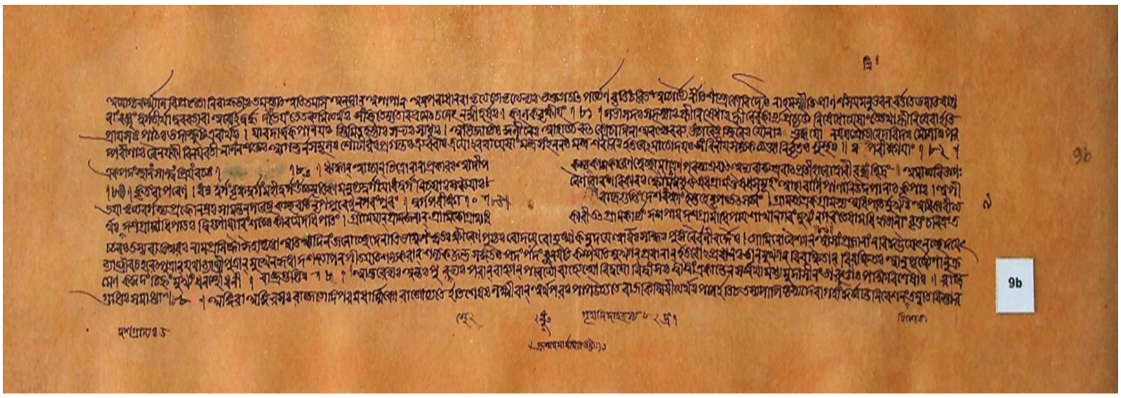
9b

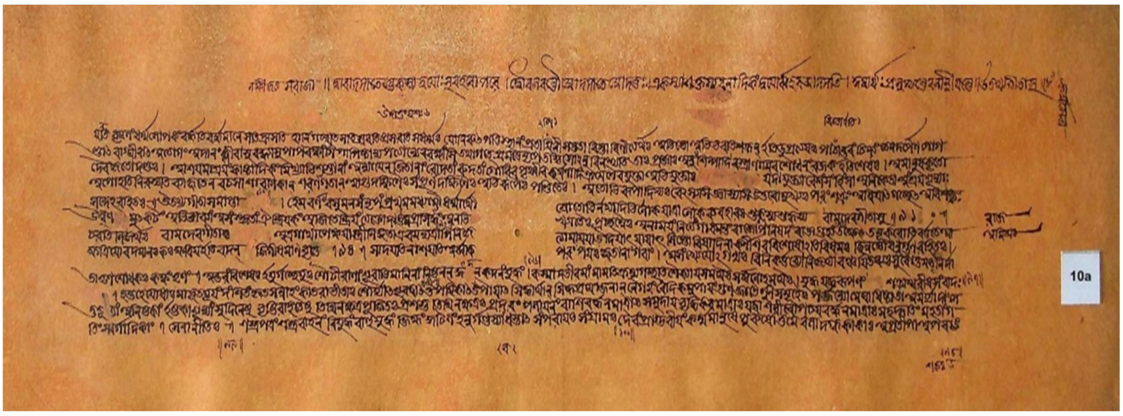
10a

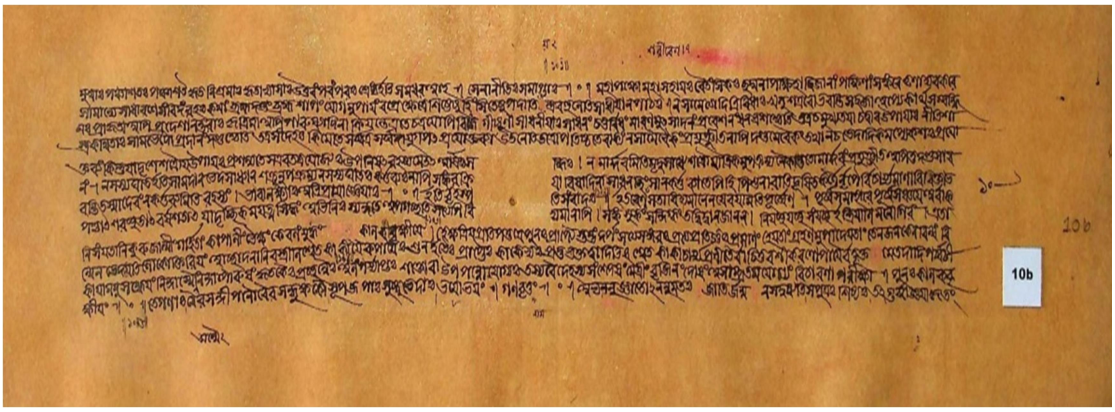
10b

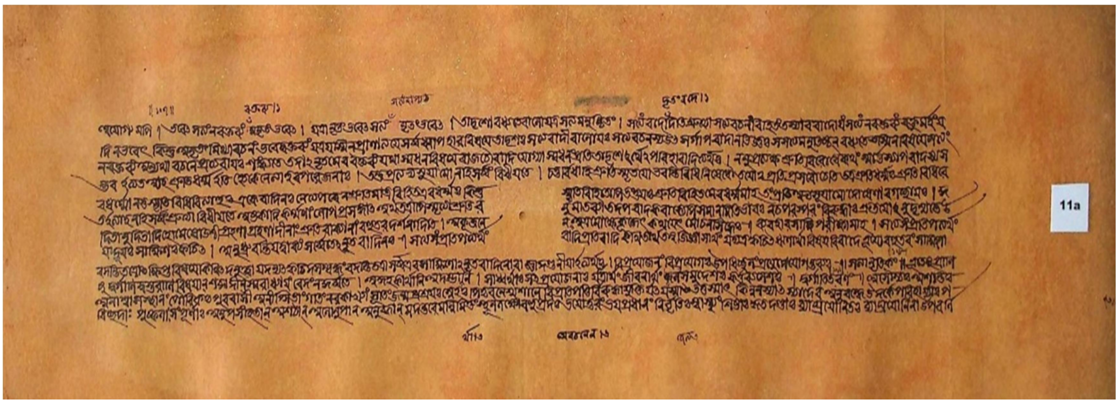
11a

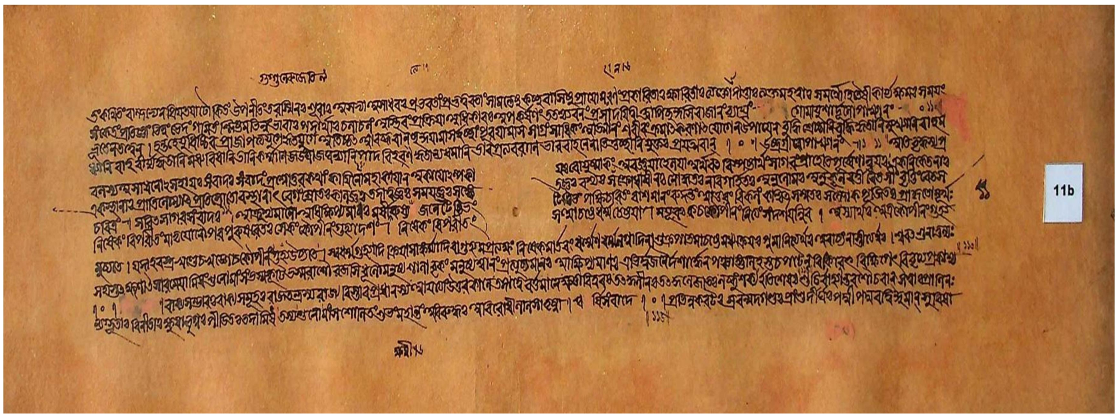
11b

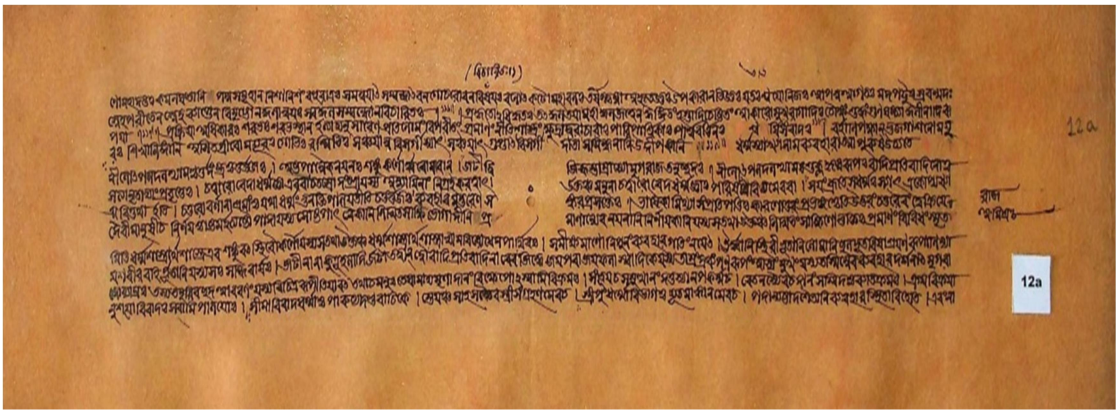
12a

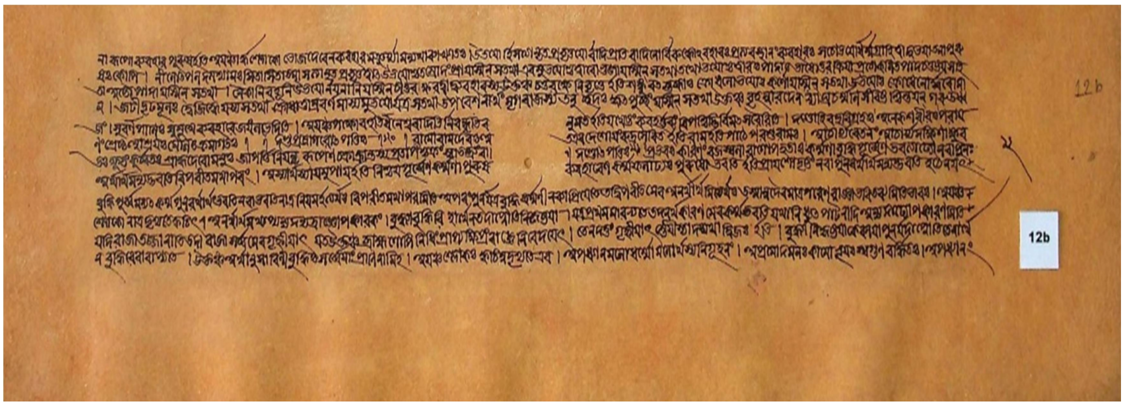
12b

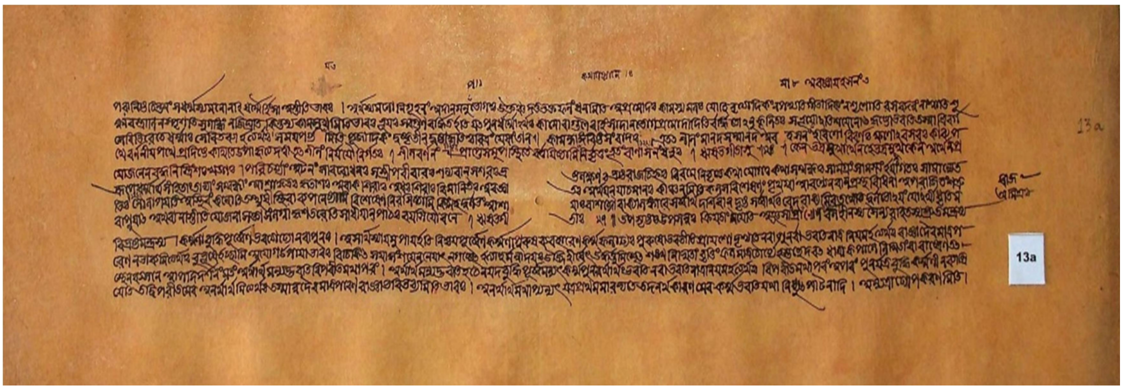
13a

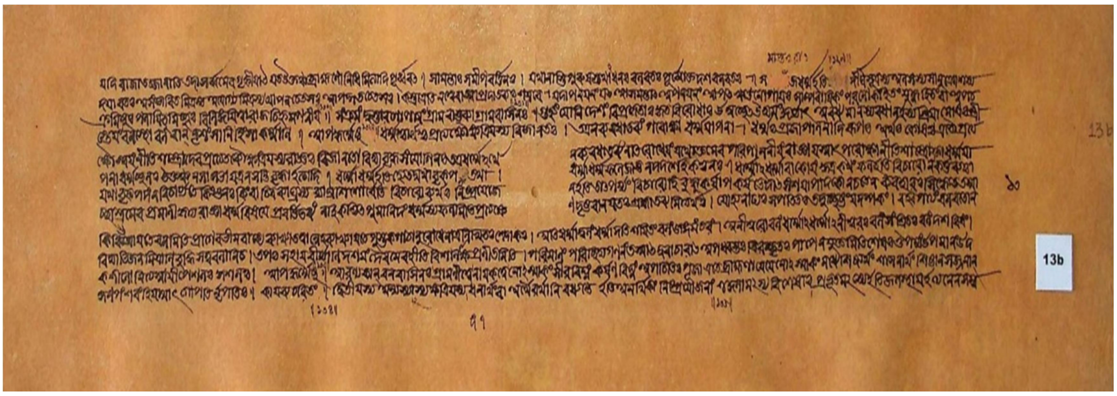
13b

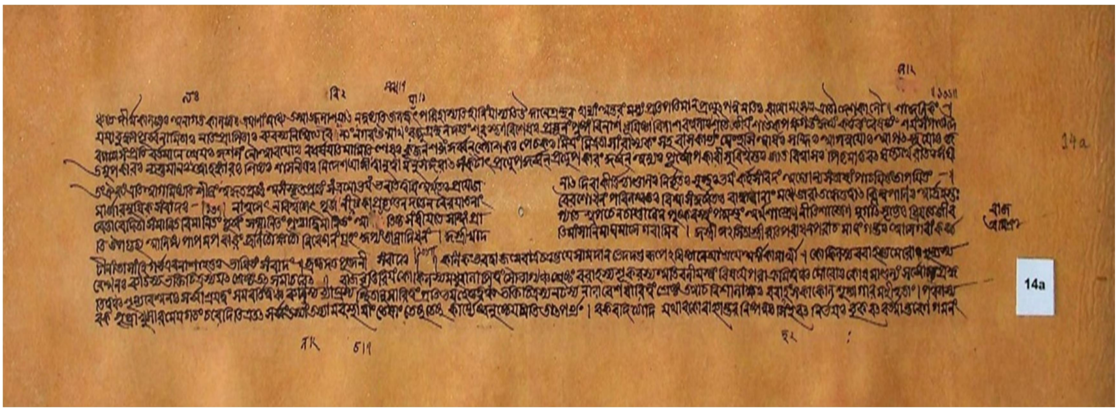
14a

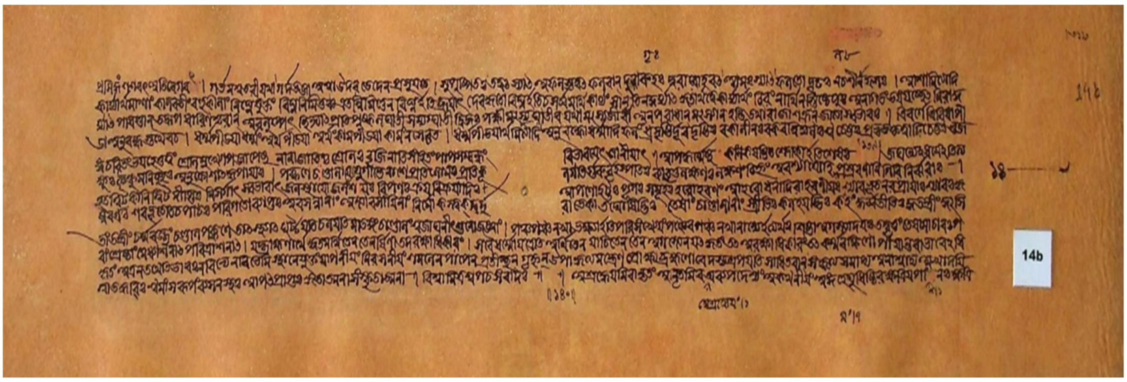

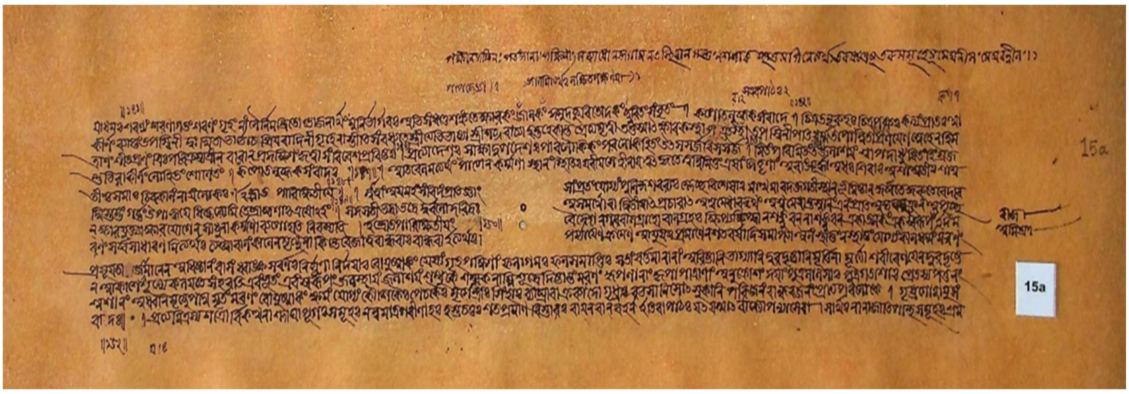

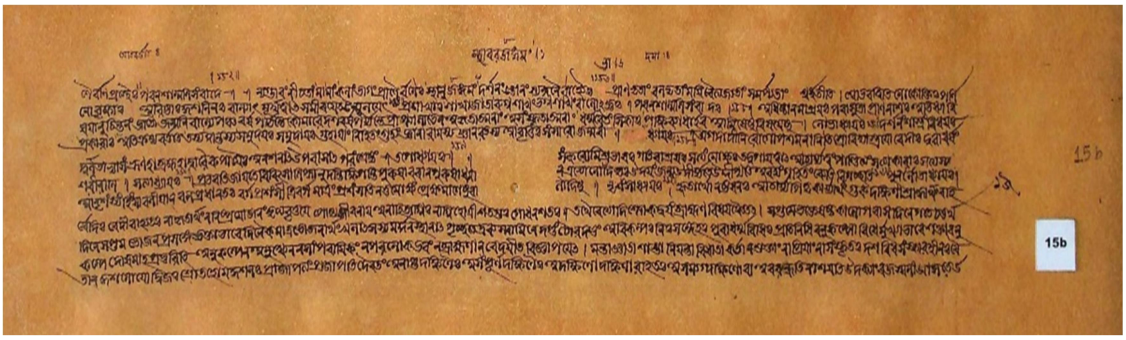

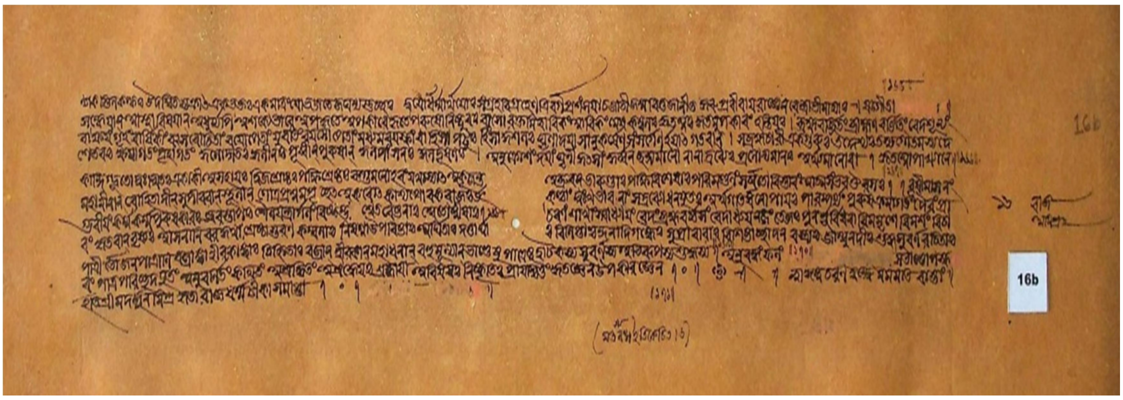

© HSSS

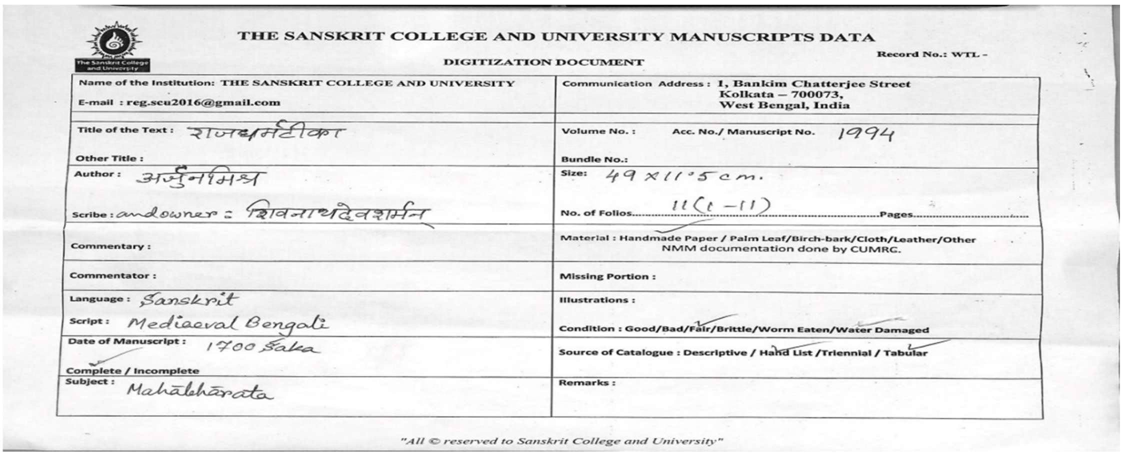

THE SANSKRIT COLLEGE AND UNIVERSITY MANUSCRIPTS DATA

DIGITIZATION DOCUMENT

Record No.: WTL -

Name of the Institution: THE SANSKRIT COLLEGE AND UNIVERSITY E-mail : reg.scu2016@gmail.com	Communication Address : 1, Bankim Chatterjee Street Kolkata – 700073, West Bengal, India
Title of the Text : राजधर्मटीका Other Title :	Volume No. : Acc. No./ Manuscript No. 1994 Bundle No.:
Author : अर्जुनमिश्र Scribe : and owner : शिवनाथदेवशर्मन्	Size: 49 x 11·5 cm. No. of Folios 11(1–11) Pages
Commentary :	Material : Handmade Paper / Palm Leaf/Birch-bark/Cloth/Leather/Other NMM documentation done by CUMRC.
Commentator :	Missing Portion :
Language : Sanskrit Script : Mediaeval Bengali	Illustrations : Condition : Good/Bad/Fair/Brittle/Worm Eaten/Water Damaged
Date of Manuscript : 1700 Saka Complete / Incomplete	Source of Catalogue : Descriptive / Hand List /Triennial / Tabular
Subject : Mahabharata	Remarks :

"All © reserved to Sanskrit College and University"

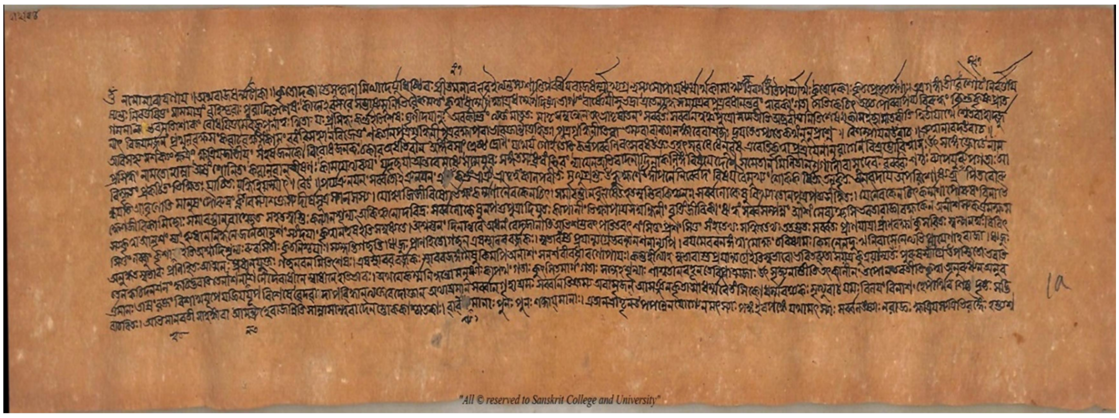

"All © reserved to Sanskrit College and University"

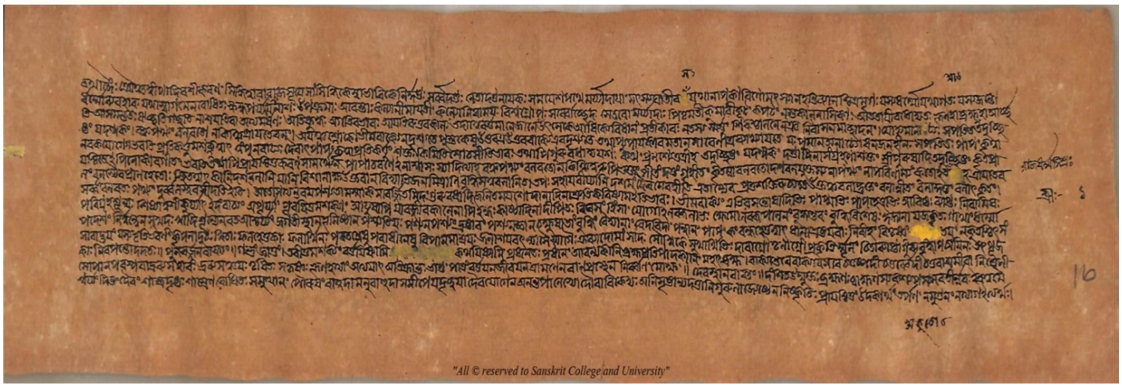

"All © reserved to Sanskrit College and University"

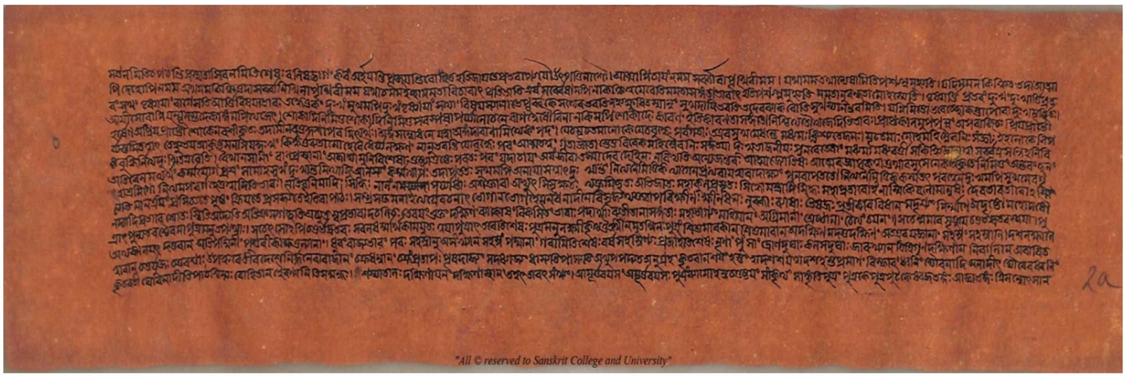

"All © reserved to Sanskrit College and University"

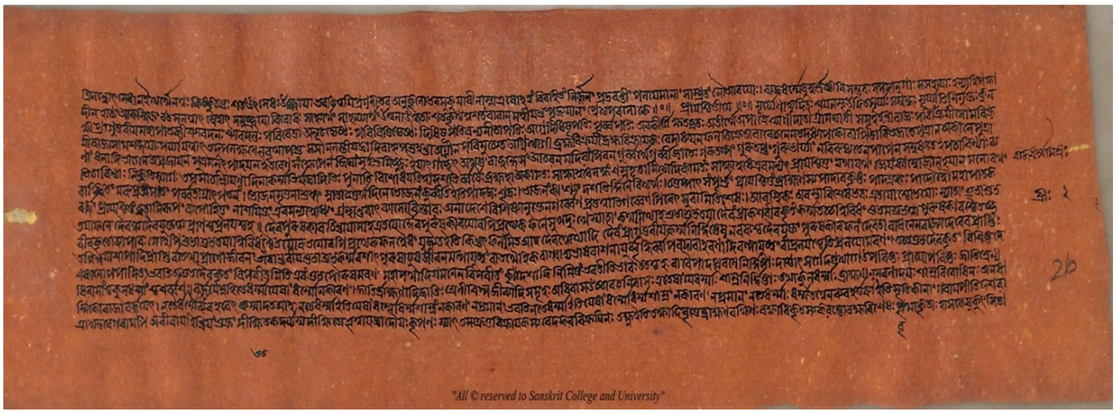
2b
"All © reserved to Sanskrit College and University"

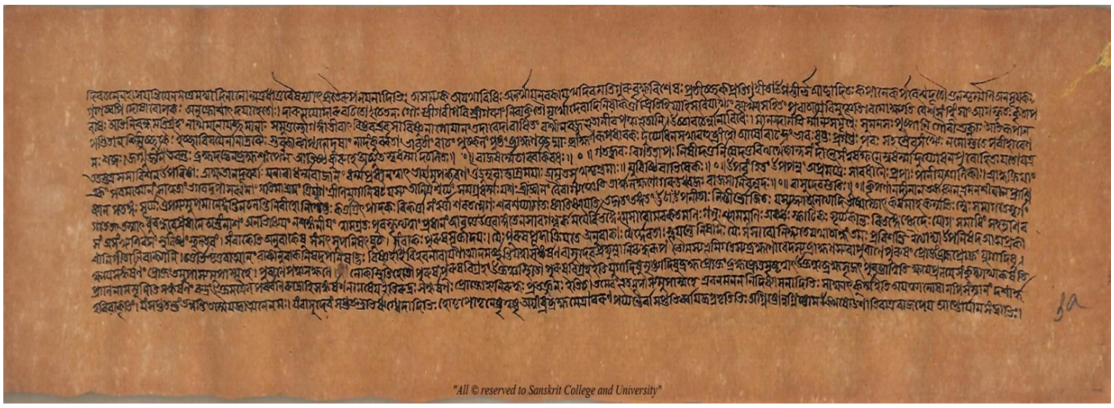
3a
"All © reserved to Sanskrit College and University"

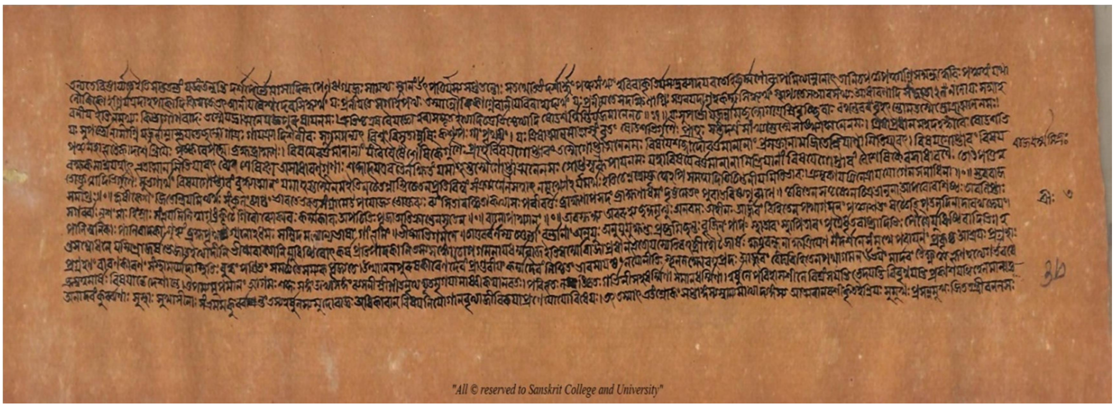
3b
"All © reserved to Sanskrit College and University"

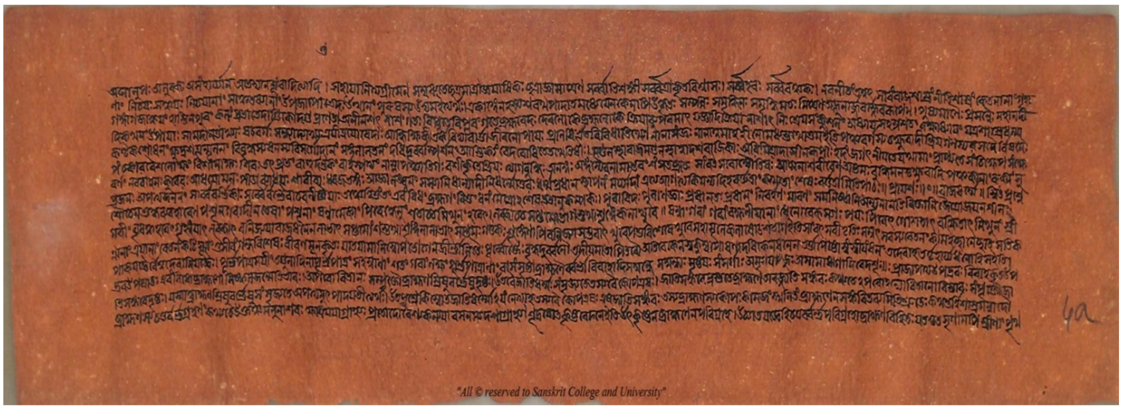
4a
"All © reserved to Sanskrit College and University"

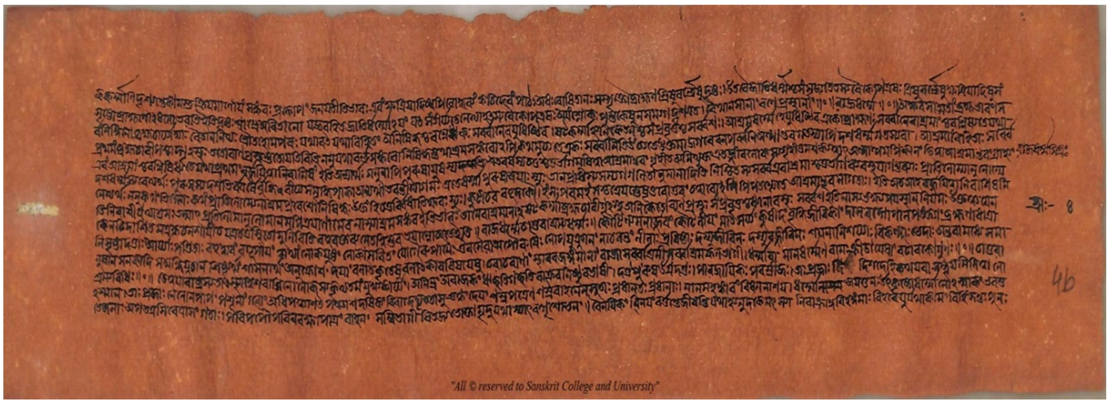
4b
"All © reserved to Sanskrit College and University"

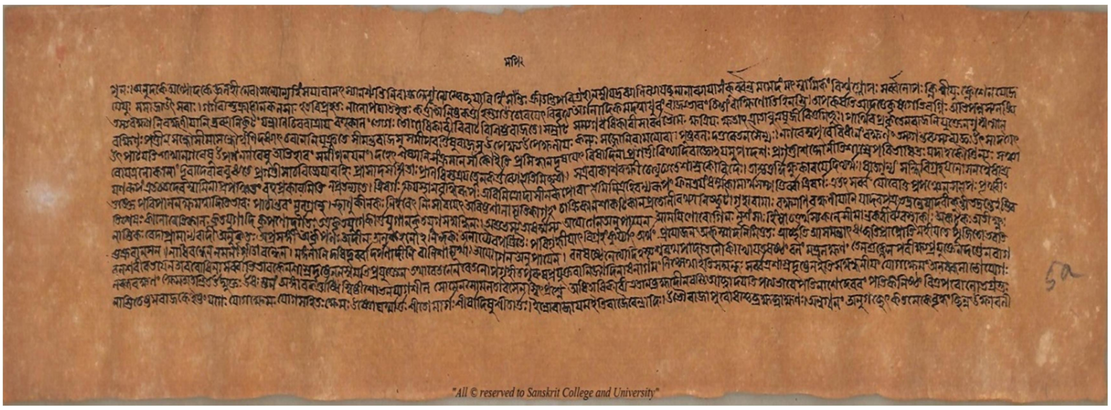
5a
"All © reserved to Sanskrit College and University"

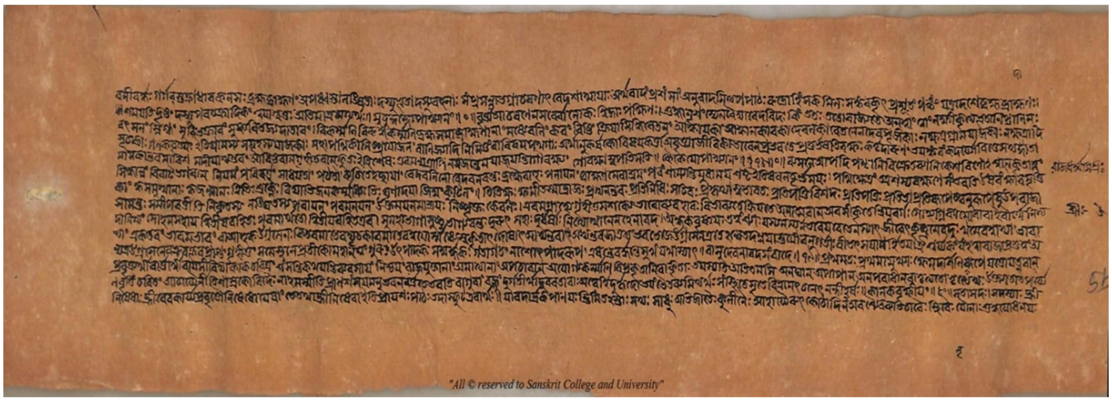
5b
"All © reserved to Sanskrit College and University"

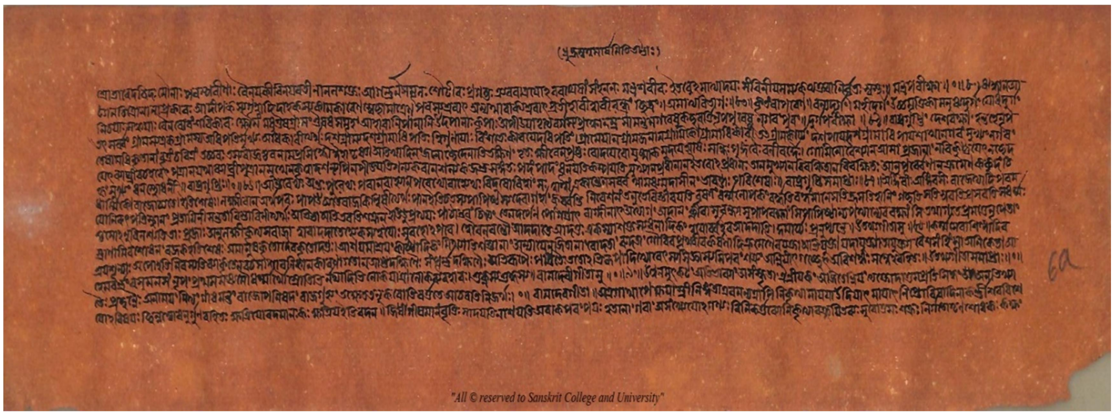
6a
"All © reserved to Sanskrit College and University"

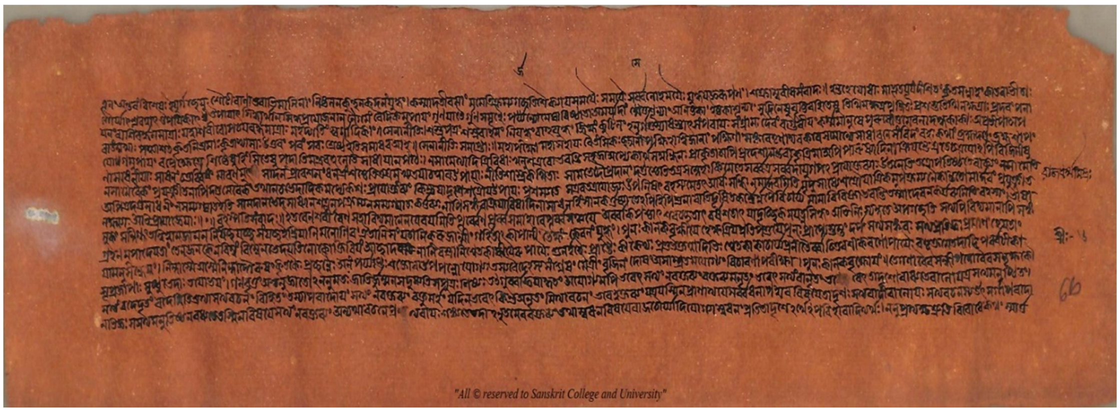
6b
"All © reserved to Sanskrit College and University"

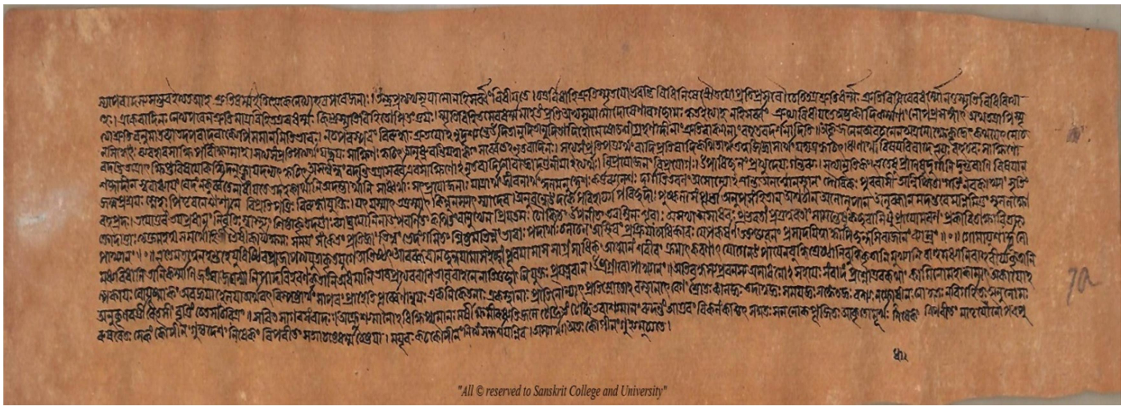
7a
"All © reserved to Sanskrit College and University"

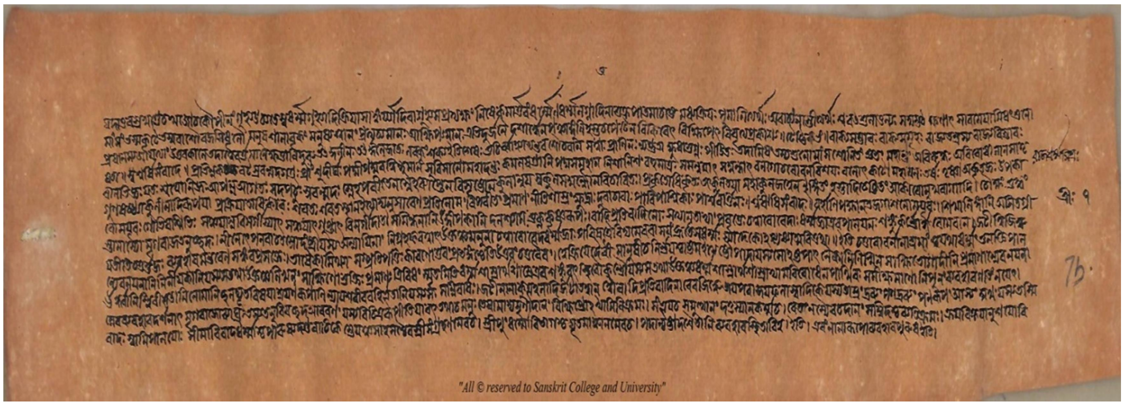
7b
"All © reserved to Sanskrit College and University"

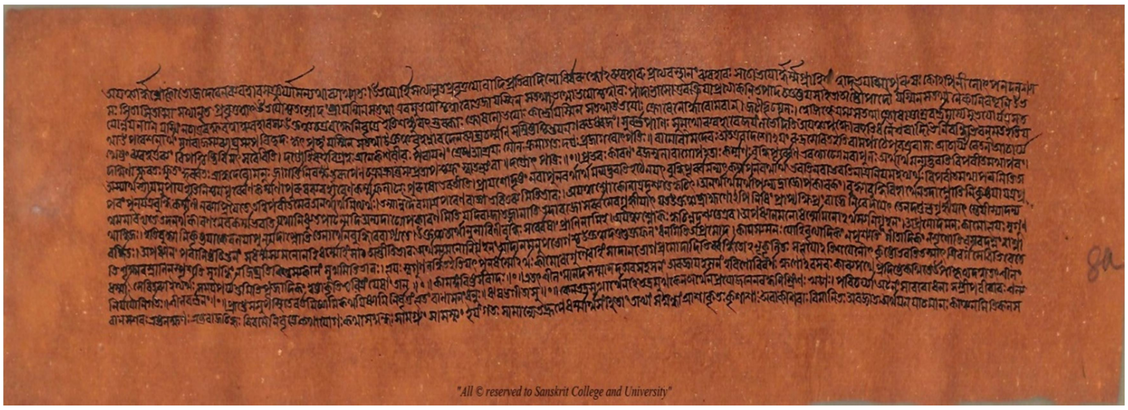
8a
"All © reserved to Sanskrit College and University"

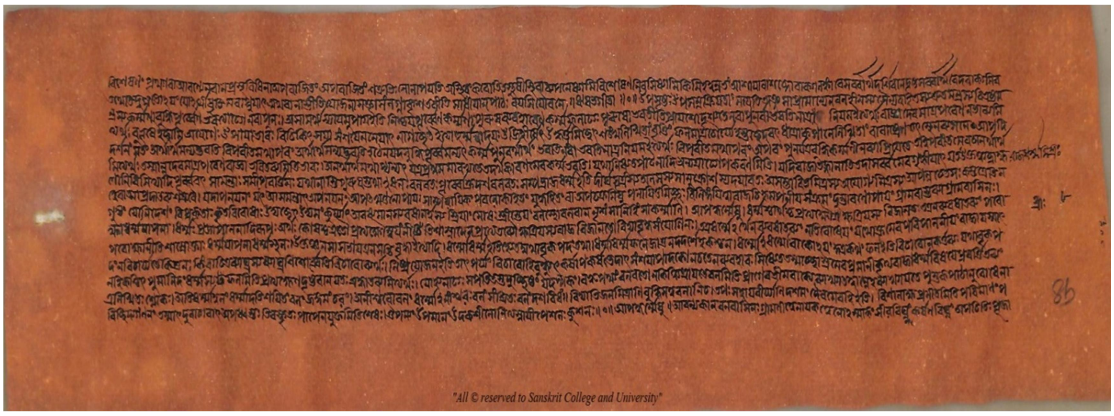
8b
"All © reserved to Sanskrit College and University"

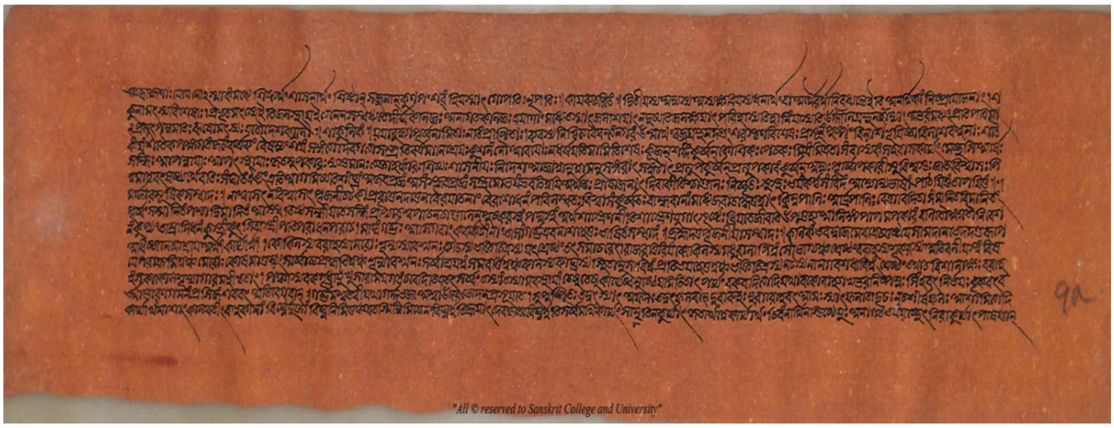
9a
"All © reserved to Sanskrit College and University"

9b
"All © reserved to Sanskrit College and University"

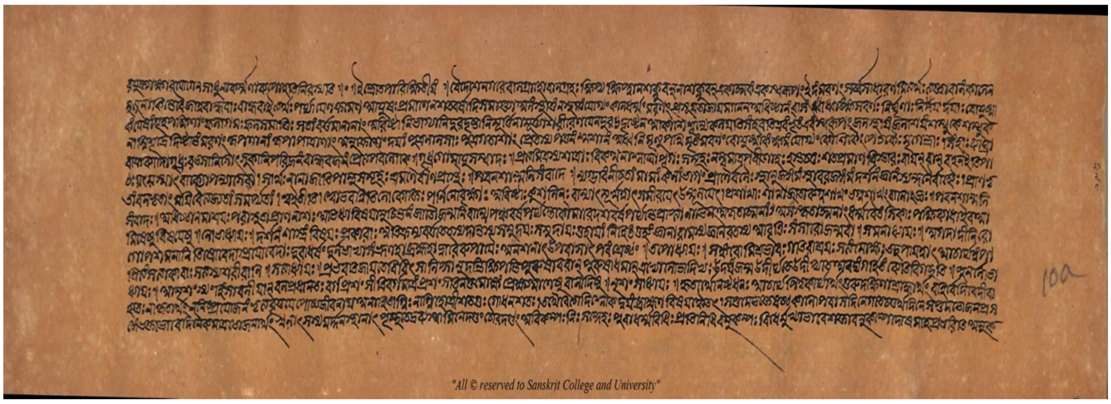
10a
"All © reserved to Sanskrit College and University"

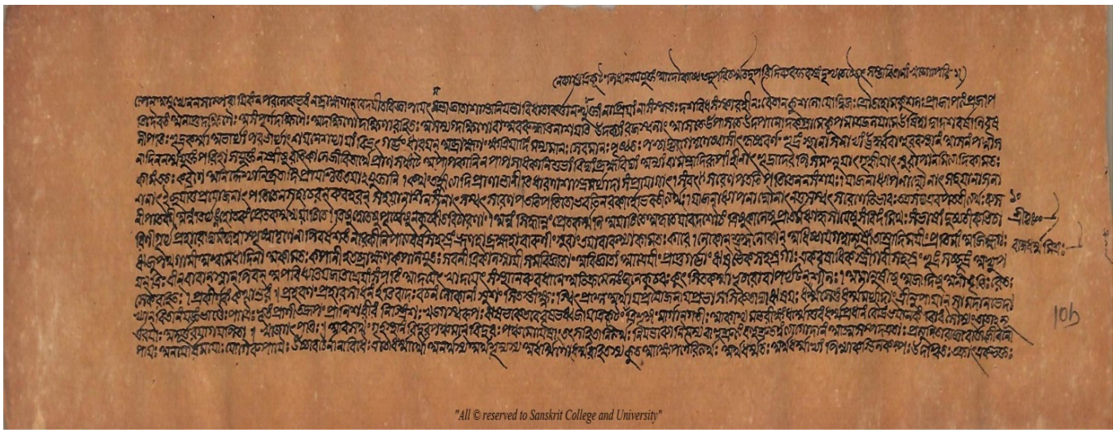

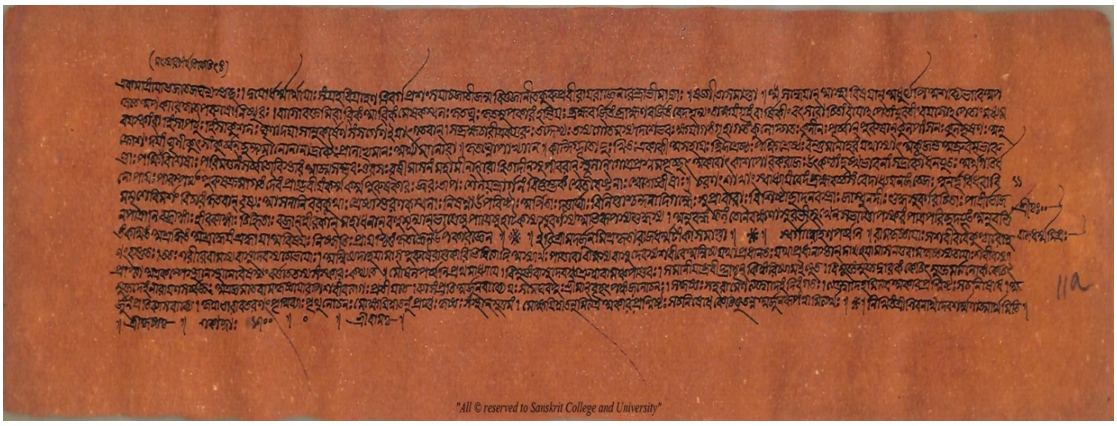

© THE SANSKRIT COLLEGE AND UNIVERSITY

Reference Bibliography

A Brief Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Post-Graduate Department of Sanskrit. Ed. Amarendra Mohan Tarkatirtha. Calcutta: University of Calcutta, 1954.

A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Government Collection. Vol. 5. Ed. Haraprasāda Shāstrī. Calcutta: The Asiatic Society, 2005. (Rpt. of 1st ed. 1928).

A Descriptive Catalogue of the Government Collections of Manuscripts Deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute. Vol. 9. Parts 1, 2. Comp. Sumitra Mangesh Katre. Poona: BORI, 1949 (vol. 9, part 1; part 2, 1955).

A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts. Vol. 6. Gen. ed. G. Marulasiddaih. Mysore: Oriental Research Institute. University of Mysore, 1981.

Apte, Vaman Shivaraman. *The Practical Sanskrit-English Dictionary*. Delhi: MLBD, 1975. (Rpt. of 4th rev. and enl. edition, 1965).

Aufrecht, Theodor. *Catalogus Catalogorum. An Alphabetical Register of Sanskrit Works and Authors.* Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1962. (2nd ed.; 1st ed. Leipzig, 1891-1903).

Bandyopadhyay, Haricharan. *Baṅgīya Śabdakoṣa*: A Bengali-Bengali Lexicon. Vol. 1. New Delhi: Sahitya Akademi, 1978. (Rpt. of 1st ed. 1966).

Banerji, S. C. *A Companion to Sanskrit Literature.* Delhi/Varanasi/Patna: MLBD, 1989. (2nd ed.; 1st ed. 1971).

Basu, Buddhadeb. *Mahābhāratera Kathā*. Kolkata: Granthalaya Pvt. Ltd., 1990. (*Buddhadeb Basur Rachanasangraha*, vol. 11).

Basu, Nagendranātha (ed.). *Bāṃlā Viśvakoṣa*. Vol. 14. Delhi: B. R. Publishing Corporation, 1988. (Rpt. of 1st ed. 1886-1911).

Basu, Ratna / Das, Karunasindhu (ed.). *Aspects of Manuscriptology.* Kolkata: The Asiatic Society, 2005.

Basu, Ratna. *Methodology and Sanskritic Researches*. Kolkata: Rabindra Bharati University, 2012. (1st ed. 1998), (School of Vedic Studies Pamphlet Series 4).

——. “A Comprehensive Study of Arjunamiśra’s *Bhāratārthapradīpikā* on the *Vaiyāsika-Mahābhārata*”. In *Our Heritage*. Vol. 44, parts 1, 2. Gen ed. Upal Sen. Kolkata: The Sanskrit College and University, 2017.

——. “Arjunamiśra’s Commentary (*Mahā*)*bhāratārtha*(*pra*) *dīpikā* on the *Bhīṣmaparvan* of the *Vaiyāsika-Mahābhārata*”. In *Śatavarṣe Nityānande Prasūnāñjali*. Chif. Ed. Ratna Basu, ed. Debabrata Mukhopadhyay. Kolkata: Howrah Sanskrit Sahitya Samaj, 2022.

——. “Textual Extent and Content of *Rājadharma* in the *Vaiyāsika-Mahābhārata*”. In *Samāja Bhāratī*. Chif. Ed. Ratna Basu, ed. Debabrata Mukhopadhyay. Kolkata: Howrah Sanskrit Sahitya Samaj, 2022.

——. “Arjunamiśra’s Commentary on the *Vaiyāsika-Mahābhārata* : Some Problems with a few Manuscripts”. In *Samāja Bhāratī*. Chif. Ed. Ratna Basu, ed. Debabrata Mukhopadhyay. Kolkata: Howrah Sanskrit Sahitya Samaj, 2022.

——. “*Vaiyāsika-Mahābhāratera* Arjunamiśra-kṛta ṭīkā *Bhāratārthadīpikā* : *Bhīṣmaparva*”. In *Samāja Bhāratī*. Chif. Ed. Ratna Basu, ed. Debabrata Mukhopadhyay. Kolkata: Howrah Sanskrit Sahitya Samaj, 2023. (Parts 2, 3).

——. “The Editio Princep of Arjunamiśra’s Commentary on the Concluding *Parvan*s of the *Vaiyāsika-Mahābhārata*”. In *Anvīkṣā*. Vol. XLIV. Kolkata: Jadavpur University, 2023.

Bhaduri, Nrisingha Prasad. *Kathā Amṛtasamāna*. Vols. 1, 2. Kolkata: Dey's Publishing House, 2012.

Bhattacharya, Sukhamay. *Mahābhāratera Caritāvalī*. Kolkata: Ananda Publishers, 1404 BY. (3rd ed.; 1st ed. 1373 BY).

Bhattacharya, Sukumari. *Puran O Anyanya*. Kolkata: Milemise, 2012.

Bhaumik, Jahnabicharan. *Saṃskṛta Sāhityera Itihāsa*. Kolkata: Sanskrit Book Depot, 2010. (Rpt. of 1st ed. 2003).

Dandekar, R. N. (ed.). *The Mahābhārata Revisited*. New Delhi: Sahitya Akademi, 1990.

Deva, Radhakanta (comp.). *Śabdakalpadruma*. Vols. 1-5. Delhi: Nag Publishers, 1987. (Rpt., 1st ed. 1835).

Dange, Sadashiv Ambadas. *Encyclopaedia of Puranic Beliefs and Practices*. Vol. 2. New Delhi: Navrang, 1987.

Das Gupta, Surendranath / De, Sushil Kumar. *A History of Sanskrit Literature*. Classical Period. Calcutta: University of Calcutta, 1977. (1st ed. 1947).

Encyclopaedia of Indian Literature. Chief. ed. Amaresh Datta. Vols. 2, 3. Delhi: Sahitya Akademi, 2005. (4th rpt. of vol. 2; 1st ed. 1988), 2003 (3rd rpt. of vol. 3; 1st ed. 1989).

Ghosh, Jogendra Chandra. "Arjuna Miśra". In *Indian Culture*. Vols. 1, 2. Eds. Devadatta Ramkrishna Bhandarkar / Beni Madhab Barua / Bimala Churn Law. Calcutta: The Indian Research Institute, July 1934 – April 1935.

Gode, P.K. *Studies in Indian Literary History*. Vol. 1. Bombay: Singhi Jain Śāstra Śikshāpīth, 1953. (Shri Bahadur Singh Singhi Memoirs, Vol. 4).

Jana, Pranati. *The Concept of Dāna in Indian Heritage and a Text-Critical Edition of Arjunamiśra's Bhāratārthapradīpikā on the Dānadharma of the Vaiyāsika-Mahābhārata*. Kolkata: The University of Calcutta, 2021. (PhD thesis).

Kane, P. V. *History of Dharmaśāstra* (*Ancient and Mediaeval Religious and Civil Law*). Vol. 1, part 1. Poona: BORI, 1968. (2nd ed.; 1st ed. 1930). (Government Oriental Series, Class B, 6).

Kāmandaka. *Nītisāra*. Ed. Manmatha Nath Dutt. *Kamandakiya Nitisara or the Elements of Polity*, Calcutta: Elysium Press, 1896.

Karve, Iravati. *Yugānta*. Kolkata: Sahitya Akademi, 1998. (Beng. trans.).

Kauṭilya. *Arthaśāstra*. Ed. and Beng. trans. Radhagobinda Basak. *Kauṭilīyam Arthaśāstram*. Vol. 1. Calcutta: General Printers and Publishers Pvt. Ltd., 1977. (Rpt. of 2nd ed. 1964; 1st ed. 1950).

——. Ed. and Beng. trans. Manabendu Bandyopadhyay. *Kauṭilīyam Arthaśāstram*. Vol. 1. Kolkata: Sanskrit Pustak Bhandar, 2002.

Macdonell, Arthur A. *A History of Sanskrit Literature*. Delhi: MLBD, 1986. (Rpt. of 2nd Indian ed. 1971).

Mahābhārata. Ed. Haridāsa-Siddhāntavāgīśa-Bhaṭṭācārya with Beng. trans. and own Sans. comm. *Bhāratakaumudī* together with Nīlakaṇṭha-śarman's comm. *Bhāratabhāvadīpa*. Vols. 32-33. Kolkata: Bishwabani Prakashani, 1400 BY. (2nd ed.; 1st ed. 1345 BY).

——. Crit. ed. *The Mahābhārata. Text as constituted in its Critical Edition*. (Text only). Vols. 1, 2, 3, 4. Poona: BORI, 1971, 1972, 1974, 1975.

——. Eng. trans. M. N. Dutt. Ed. and rev. Ishwar Chandra Sharma / O. N. Bimali. Vol. 9. Delhi: Parimal Publications, 2013. (3rd rpt.). (Parimal Sanskrit Series 60).

——. Beng. trans. Rajshekhar Basu. Kolkata: M. C. Sarkar and Son Pvt. Ltd., 1418 BY. (13th ed., 1st ed. 1356 BY).

Manusaṃhitā. Ed. and Beng. trans. Pañcānana-Tarkaratna. With comm. of Kullūkabhaṭṭa. (Intro. Manabendu Bandyopadhyay). Calcutta: Sanskrit Pustak Bhandar, 1993. (Rev. ed.).

——. Ed. Patrick Olivelle. *Manu's Code of Law: A Critical Edition and Translation of the Mānava-Dharmaśāstra*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

——. Ed. Gaṅgānātha Jhā. *Manusmṛti with the Manubhāṣya of Medhātithi*, Calcutta: The Asiatic Society of Bengal, 1932. (Bibliotheca Indica, A Collection of Oriental Works).

Minkowski, C., Maas, P. A. & Cerulli, A. (eds.). *Suhṛdayasaṃhitā: A Compendium of Studies on South Asian Culture, Philosophy, and Religion. Dedicated to Dominik Wujastyk*. Heidelberg: Heidelberg Asian Studies Publishing, 2024. (Studia Indologica Universitatis Halensis).

Mitra, Manoj. *Rāmāyaṇī Mahābhāratī Kathā*. Kolkata: Dey's Publishing House, 2013.

Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*. Delhi: MLBD, 1963. (Rpt. of 1st ed. Oxford University Press, 1899).

New Catalogus Catalogorum. Vols. 1-19. Ed. K. Kunjunni Raja and others. Madras: University of Madras, 1974-2009.

Pāṇini. Aṣṭādhyāyī. Ed. C. Sankararama Sastri. *Aṣṭādhyāyī-Sūtrapāṭha*. Delhi: Sharada Publishing House, 1937. (Rev. ed. Ratna Basu, 1994).

Sastri, Gaurinath. *A Concise History of Classical Sanskrit Literature.* Delhi: MLBD, 1998. (Rpt. of 2nd rev. ed. Calcutta, 1960; 1st ed. Calcutta 1943).

Śukranītisāra. Ed. Gustav Oppert. Madras: E. Keys, at the Government Press, 1882.

Sukthankar, V. S. *Critical Studies in the Mahābhārata*. Poona: M. N. Kulkarni (for V. S. Sukthankankar Memorial Edition Committee), 1944.

Vidyaratna, Girish Chandra. *Śabdasāra, A Sanskrit-Bengali Dictionary*. Kolkata: Sanskrit Book Depot, 2014. (Rev. and enl. ed.; 1st ed. 2002).

Warder, A. K. *Indian Kāvya Literature*. Vols. 1-5. Delhi/Varanasi/Patna: MLBD, 1972-1988.

Winternitz, Maurice. *A History of Indian Literature*. Vol. 1. Calcutta: University of Calcutta, 1927.